J. A. KOSMINSKI

KESKAEG



RK „PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"

TALLINN · 1945

N. LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA
AJALOO-INSTITUUT

KESKAEG

TOIMETANUD
PROF. J. A. KOSMINSKI

2847

RK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"
TALLINN 1945

2
Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1945:0495
25065
A-15726

Esimene jagu.

VARANE KESKAEG.

I peatükk.

Lääne-Rooma keisririik ja barbarid.

Lääne-Rooma keisririik langes V sajandi lõpul. Rooma orjapidamisühiskonna hävitasid orjade ning koloonide revolutsiooniline liikumine ja barbarite maadevallutused. Nõnda lõppes esimene suur ajastu inimkonna ajaloos — vanaaeg — ja algas teine — k e s k a e g. Seda perioodi nimetatakse keskajaks sellepärast, et ta asub vanaaja ja uusaja v a h e l. Keskajal kehtis mitte orjapidamiskord nagu vanaajal, vaid läänindusliik-pärisorjuslik kord.

Barbarite suguharud. Kes olid need barbarid, kes V sajandil hävitasid Lääne-Rooma keisririigi ja rajasid tema territooriumile oma kuningriigid?

Rooma keisririigist põhja ja ida pool, Kesk- ja Ida-Euroopa metsades ja rohtlates, elas hulk sõltumatuid suguharusid. Rooma keisririigi lähimaiks naabreiks olid germaanlaste suguharud. Kaugemal idas elasid slaavlased.

Barbarite elu on kirjeldanud Julius Caesar, kes Gallia vallutamise ajal (I sajandi keskel e. u. a.) põrkas kokku mõnede germaanlaste suguharudega.

Caesari poolt kirjeldatud suguharud elasid poolnomaadidena. Nende peamisteks tegevusaladeks oli karjakasvatus ja küttimine; põlluharimisega nad tegelesid vähe. Nad kolisid sageli ühest kohast teise, otsides paremaid karjamaid ja jahipidamise alasid. Nad elasid sugukonniti, iga sugukond valis ise endale vanemad. Nad ei tundnud eraomandust maa kohta. Maa kuulus tervele sugukonnale ja seda hariti kõigi poolt ühiselt. Barbarid ei tundnud sel ajal klasse, mille tõttu kõik olid võrdsed. Neil ei olnud riiki ega kuningaid. Ainult sõjaajaks valisid nad väepealikuid.

Teiste rooma ja kreeka kirjanikkude, eriti kuulsa rooma ajaloolase Tacituse (I saj. lõpul u. a. j.) järgi õpime tundma neid muutusi, mis toimusid barbarite suguharude elus järgnevate sajandite kestel.

Barbarid läksid aegamisi üle paiksemale eluviisile. Nad asusid elama külati. Küla elanikud kuulusid ühte sugukonda. Igal perel oli oma talu ja maja.

Barbarite suguharud hakkasid rohkem teotsema põlluharimise alal. Kuid nad harisid maad veel halvasti ega väetanud seda. Nad põletasid metsa maha või tegid uudismaad stepist, kogusid lõikuse ja siis jätsid selle maatüki paljudeks aastateks maha ja hakkasid teistel kohtadel uudismaad tegema. Seepärast oli neil põlluharimiseks palju maad vaja. Laialdasi maa-alasid nad vajasid ka küttimiseks ja karjakasvatamiseks. Kui rahva arv suurenes, siis ei suutnud ta end enam suguharule kuuluval maal elatada ja pidi asumiseks uusi alasid otsima.

Sugukondlik ja sõjaväeline ülemkiht. Tacituse poolt kirjeldatud barbarite suguharudel oli nagu varemgi maa sugukonna ühisvalduses. Suur osa maast jäeti ühiseks kasutamiseks kogu sugukonnale (karjamaad loomadele, metsad küttimiseks). Nüüd anti aga igale perekonnale oma eriline maatükk harimiseks. Seejuures said sugukonna vanemad



Barbarite rahvakoosolek.

suuremad ja paremad maatükid. Nõnda hävis sugukonna liikmete võrdsus ja tekkis sugukondlik ülemkiht.

Barbarite suguharud pidasid sageli sõdu. Kõiki täiskasvanud mehi loeti nende juures sõjameesteks. Mõned neist üldse ei töötanud, vaid elatasid endid ainult sõja ja riisumisega. Nad ühinesid väesalkadesse (malevaisse). Selliste väesalkade eesotsas seisid väepealikud. Maleva ja tema pealiku vahel tekkis tugev side. Kui pealik võitluses tapeti, pidid maleva liikmed kas vaenlasele kätte maksma või hukkuma. Pärast edukat retke toimus saagi jagamine liisu teel. Pealikud said suurema osa saagist ja nende kätte kuhjusid rikkused. Nõnda eraldus aegamööda sugukondlik ja sõjaväeline ülemkiht, mis koosnes sugukondade vanemaist ja väepealikuist.

Ülemkihi liikmeil oli rohkem maad ja koduloomi. Neil oli ka sõjavangidest orje. Tacitus jutustab, et barbarid kohtlesid orje palju pehmemalt kui roomlased. Orjadel olid omad hurtsikud, oma majapidamine. Nad maksid oma isandaile andameid viljas ja kangaste ning kariloomade näol.

Barbarite suguharud otsustasid ammust ajast kõik tähtsad asjad rahvakoosolekuil. Neile koosolekuile kogunesid kõik suguharu täiskasvanud mehed täies relvastuses. Kui barbaritel eraldus sugukondlik ja sõjaväeline ülemkiht, siis hakkas see korraldama oma erinõupidamisi. Ülikad otsustasid oma nõupidamistel sõjaasju, maa väljajagamist ja suhtlemist Rooma riigiga. Lõplikuks küsimuste otsustamiseks kutsusid nad kokku rahvakoosoleku. Rahvakoosolekuil esinesid kõnedega ainult ülikad. Kui sõdurid nende ettepanekutega nõustusid, väljendasid nad oma heakskiitmist relvade täristamisega. Mittenõustumise korral nad tõstsid valju kisa. Rahvakoosolekud mõistsid kohut kuritegude üle, mida barbarid pidasid kõige raskemaks — äraandmise ja arguse üle. Äraandjad poodi puude otsa, argpüksid uputati sohu.

Mõningail barbarite suguharudel tekkis kuningavõim. Kuningaid valiti ülikate hulgast. Kuningavõim oli valitav ja seda ei saadud pärivuse teel edasi anda. Kuningad said suure saagi. Neil oli palju maid, kariloomi ja orje.

Nõnda kujunes barbarite suguharudel sugukondlik ja sõjaväeline ülemkiht. Tekkis ka orje, kuid neid oli alles vähe ja nende kohustused ei olnud rasked. Enamiku rahvast moodustasid vabad. Barbaritel hakkasid alles tekkima klassid. Seega barbarite ühiskondlik kord erines järsult Rooma keisririigi orjapidamiskorrast.

Barbarite kallaletungid Rooma keisririigile. Inimeste arv barbaritel suurenes ja neil oli vaja ikka enam maad põlluharimiseks, karjakasvatamiseks ja küttimiseks. Nende sõjaväeline ülemkiht koos oma malevatega oli alati valmis sõdima ja riisuma. Seepärast tungisid barbarid alatasa üle Rooma keisririigi piiride. Et riiki nende kallaletungide vastu kaitsta, kindlustasid roomlased piiri Reinil ja Doonaul kind-

luste, vallide, kraavide ja valvepostide ahelikuga. Rooma piirikindlustest kasvasid hiljem välja säärased linnad nagu Köln, Mainz, Strassburg, Viin. Aga germaanlastel ja teistel barbarite suguharudel õnnestus vahel kindlustatud piirijoonest läbi tungida ja Rooma keisritel tuli nendega kestvaid sõdu pidada. III sajandil u. a. j. läksid gootide barbaarsed suguharud üle Doonau ja tungisid keisririiki. Rooma keisreil õnnestus ainult suure vaevaga goote Doonau taha suruda.

Keisririigil muutus üha raskemaks barbarite rünnakuid tagasi tõrjuda. Rooma keisririik muutus orjade ja koloonide julma kurnamise ning üliraskete maksude tõttu kõigi töötajate vihaaluseks. Alates III sajandist u. a. j. tekkisid lakkamatult mitmes keisririigi osas orjade ja koloonide ülestõusud. Rooma keisririik nõrgenes. Tema majanduselu hakkas alla käima, kaubandus kuivas kokku, linnad muutusid inimtühjaks. IV sajandi lõpust alates ei suutnud keisririik enam barbarite survele vastu panna. Terved barbarite suguharude liidud hakkasid üle keisririigi piiride tungima. Seejuures Rooma orjad ja koloonid üritasid ülestõususid, ühinesid barbarite salkadega, avasid neile Rooma linnade väravad ja juhtisid neid rikaste mõisadesse, kus võis leida suurt saaki. Barbarid ei tundnud julma klasside kurnamist, mis esines roomlaste juures. Nad ei tundnud ka riigimakse. Seepärast orjad ja koloonid nägid barbarites eneste päästjaid orjapidajate ja Rooma riigi rõhumisest. Barbarite vallutustele kaasusid orjade ja koloonide revolutsioonilised liikumised.

Barbarite riigid. Barbarid, kelle hulgas olid esikohal germaanlaste suguharud, vallutasid Lääne-Rooma riigilt suured maa-alad ja rajasid sinna oma riigid.

Läänegoodid, kes tulid Doonau tagant IV sajandi lõpul, asusid elama Balkani poolsaarele. Hiljem siirdusid nad oma valitud kuninga Alarichi juhtimisel Itaaliasse.

Nendega ühines palju orje ja koloone. Aastal 410 vallutasid läänegoodid Rooma, kusjuures linna väravad avasid neile orjad. Läänegoodid rüüstasid kolm päeva keisririigi vana pealinna. Itaaliast nad liikusid Galliasse ja Hispaaniasse. Lõuna-Gallias ja Hispaanias nad rajasid esimese barbarite riigi Rooma riigi territooriumil — läänegootide riigi.

Juba enne läänegoote jõudis Hispaaniasse teine germaanlaste suguharu — vandaalid. Läänegoodid surusid nad lõunasse. Vandaalid siirdusid Põhja-Aafrikasse ja rajasid oma riigi, pealinnaga Kartaagos. Nad röövisid merel ning riisusid Sitsiilia ja Itaalia rannikuid. Nende kuningas Geiserich vallutas Rooma linna ja rüüstas seda hirmsasti (455). Neliteist päeva riisusid vandaalid Roomat. Natuke varem oli keisririik pidanud taluma rea hirmsaid lööke hunnide juhilt Attilalt, kelle riik ulatus Volgast Reinini. Kuid see riik lagunes ruttu.

Keisririik kaotas ühe maa-ala teise järel. Reini alamjooksul elav frankide suguharu vallutas Gallia, rünnates teda põhja poolt.

Viimaks 476. aastal võttis võimu Itaalias enda kätte Odoaker, ühe mitmest barbarite suguharust koosneva sõjaväe juht. Keiser Romulus Augustulus tõugati troonilt ja Lääne-Rooma riik lakkas olemast.

Rooma keisririigi vallutamisel hävitasid barbarid linnu ja põletasid mõisu. Nad lammutasid antiikaja templeid, losse ja teatreid, et oma kindlustuste jaoks kive saada. Pärast keisririigi vallutamist barbarite poolt hävis linnaelu Läänes peaaegu täiesti, käsitöö ja kaubandus kuivasid kokku, antiik-kultuur käis alla.

Euroopa V sajandi lõpul. Nõnda langes orjapidamiskorraga Lääne-Rooma riik ja tema asemele tekkis rida barbarite riike.

Vaatleme V sajandi lõpu poliitilist kaarti (vt. lk. 28—29). Kagu-Euroopas ja Ees-Aasias ning Kirde-Aafrikas säilis Ida--Rooma riik, mida hiljem hakati kutsuma tema pealinna Byzantioni ehk Konstantinoopoli järgi Bütsantsi keisririigiks. Muistse Kartaago territooriumil asus vandaalide riik.

Itaalias rajati a. 476 Odoakeri riik. Aga varsti pärast seda vallutasid idagoodid Itaalia. Edela-Gallias ja Pürenee poolsaarel asus suur läänegootide riik. Gallia põhjaosa valdasid frangid. Britannia vallutasid järk-järgult põhjagermaanlaste — anglide ja sakside suguharud. Nad moodustasid Britannias mitu anglosaksi riiki.

Kesk-Euroopas elasid germaanlaste — sakside, alemannide, tüüringlaste ja langobardide suguharud. Neist ida pool elasid slaavlaste suguharud.

Itaalia saatus. Barbarite riigid pidasid endi vahel lakkamatuid sõdu ja nende piirid muutusid alatasa. Eriti palju muudatusi tuli taluda Itaalial. Odoakeri riik vallutati varsti (493) idagootide poolt. Nende kuningas Theoderich tappis Odoakeri reetlikult pidusöögil ja vallutas tema kuningriigi. Kuid ka idagootide valitsemine Itaalia üle ei kestnud kaua. VI sajandil suunas sõjaväe Itaalia kallale Bütsantsi keiser Justinianus. Idagoodid kaitsesid endid meeleheitlikult. Suurem osa neist hukkus selles sõjas, mis kestis tervelt kakskümmend aastat. Maa oli hirmsasti laastatud. Rooma linn oli varemeis ja tema laialdastel tühjadel platsidel hakati vilja külvama. Itaalia liidendati Bütsantsi riigiga (555). Kuid ka Bütsants ei suutnud säilitada oma võimu Itaalia üle. Varsti peale Itaalia vallutamist Bütsantsi poolt tungisid sinna põhja poolt langobardid (568). Nad võitsid Bütsantsi sõjaväe ja vallutasid suurema osa Itaaliast.

Muutused Euroopa majanduslikus ja ühiskondlikus korras. Barbarid anastasid Rooma suurmaaomanike maad ja jagasid need eneste vahel. Kuid jagamisel ei peetud silmas võrdsust. Lihtsõdurid said maatükid, mis olid küllaldased nende perekondade ülalpidamiseks. Ülikad barbarid said terved mõisad orjade ja koloonidega. Kuid linnade ja kaubanduse langusega olid nende uute isandate vajadused küla-

elu vähenõudlikes tingimustes lihtsad. Seepärast nad ei kurnanud orje ja koloone nii julmalt kui Rooma maaomanikud. Orjad said enamikus maatükid ja koos koloonidega moodustasid sunnismaiste talupoegade kihi. Suured maa-alad sattusid kuningate kätte.

Niiviisi muutsid orjade ja koloonide revolutsioon ja barbarite vallutused põhjalikult kogu Lääne-Euroopa korra. Endise orjapidamiskorraga keisririigi asemele kujunes mitu barbarite kuningriiki. Barbarid ei tundnud raskeid makse, mis rõhusid varemini Rooma riigi elanikke. Lõppes töötavate kihtide kurnamise orjapidamisvorm ja orjad muutusid pärisorjadeks. Nende olukord muutus natuke kergemaks. Pärisorjad pidid samuti isandate jaoks töötama, kuid neil olid omad maatükid, oma majapidamine ja osa sissetulekuist jätsid nad enestele. Seepärast nad töötasid meelsamini kui orjad.

Peale selle oli Lääne-Euroopas barbarite hulgast tekkinud palju vabu talupoegi-maapidajaid, kes asusid elama roomlastelt äravõetud maile.

Sel kombel avanes Lääne-Euroopale, mis oli hakanud orjapidamiskorra ajastul alla käima, edasise majandusliku arengu võimalus. Orjapidamiskorraga Rooma riigi ja orjapidamisele rajatud ekspluateerimise langus oli Euroopale tähtsaks sammuks edu suunas, kuigi seejuures barbarid viisid lõpule juba varem alanud rooma kultuuri languse.

Barbarite poolt endise Rooma riigi maile rajatud riikidest kujunes kõige tugevamaks Frangi riik. Tema vaatlemisel näeme, kuidas kogu elu Lääne-Euroopas muutus pärast seda, kui langes Lääne-Rooma riik ja kujunesid barbarite riigid.

II peatükk.

Frangi riik.

§ 1. Frangi riik Merovingide ajal.

Chlodovech. V sajandi keskel u. a. j. jagunesid frangid veel mitmeks suguharuks, millede eesotsas seisid oma vürstid. Frangid hakkasid vallutama maid Gallias. Üks frangi vürste, Chlodovech (481—511), üritas liidus teiste vürstidega rea suuri vallutussõjakäike. Ta vallutas roomlaste viimsed valdused Gallias.

Frankide vallutused tõid endaga kaasa suuri muudatusi nende ühiskondlikus korras. Chlodovechi võim tugevnes väga. Ühe frangi suguharu pealikust oli Chlodovech muutunud suure riigi valitsejaks. Selle ajani olid frangi sõdurid temale vaadanud ainult nagu oma väepealikule. Nüüd hakkas Chlodovech neilt tingimusteta käsutäitmist nõudma.

VI sajandi frangi kroonik jutustab, et Soissons'i linna vallutamisel frankide poolt saadi muu saagi hulgas kallihinnaline, haruldaselt ilus karikas. Saagi jaotamisel tahtis Chlodovech seda endale võtta. Kuid üks sõjameestest lõi mõõgaga karikale ja ütles: „Sa saad ainult selle, mis sulle kuulub liisu järgi!" Chlodovech jäi seekord vait. Aga aasta hiljem sõjalisel ülevaatusel ta noris tüli sellest, et sel sõduril ei olnud relvad korras, ja oma sõjatapriga lõi temal pea lõhki, hüüdes: „Nõnda talitasid sina karikaga!" See tegu hirmutas kõiki ja keegi ei julgenud Chlodovechile vastu rääkida. Sellest jutustusest nähtub, kuidas Chlodovechi võim tugevnes ja tema autoriteet kasvas.

Chlodovech vallutas osa läänegootide maadest, tõrjudes nad Püreneede taha. Sel kombel sattus peaaegu terve Gallia frankide võimu alla. Ida pool Reini alistasid frangid endile rea germaanlaste suguharusid.

Frankide riigikord. Chlodovech algas oma vallutusi liidus teiste frangi vürstidega. Tugevdades sõdade ajal oma võimu, püüdis Chlodovech neist vürstidest vabaneda. Kavaluse ja reetlikkusega saavutas ta kõigi oma võistlejate huku. Chlodovech sai ainsaks frankide kuningaks. Ta luges end Merovechist põlvnevaks ja seepärast teda ennast ja ta järglasi nimetatakse Merovingide soost kuningateks. Chlodovechil oli suur kaaskond. Kaaskondlastele jagas ta tasuks teenistuse eest maid, mida harisid sunnismaised talupojad. Ta lakkas rahvakoosolekuid kokku kutsumast. Oma kuningriigi maakondadesse saatis Chlodovech oma lähikondlasi, keda kutsuti krahvideks. Krahvid kogusid kuninga kasuks andameid ja trahve ning kutsusid kokku sõjamehi sõjakäigust osavõtmiseks.

Chlodovech ja kirik. Suurt tähtsust omas kuningavõimu tugevnemisel kirik. Kristlus, mis oli algselt rõhutud masside usund, sai peale oma võitu orjapidamiskorraga Rooma riigi toeks. Keisrid ja orjapidajad toetasid kirikut, sest see õpetas orje ja koloone isandate sõna kuulma, mõistis hukka vastuhakud ja seletas, et valitsejad on seatud jumala enda poolt. Piiskopid olid sageli tähtsamad isikud Rooma linnades. Piiskopid ja teised vaimulikud said Rooma riigilt maid ja igasuguseid muid rikkusi. Peale Rooma riigi langemist püüdis kirik võita endale valitsevat seisundit barbarite juures. Selleks oli vaja nende seas kristlust levitada. Chlodovech mõistis, millise tubli toe ta võib leida kirikus, ja siirdus ühes oma kaaskonnaga ristiusku. Chlodovech ja tema pojad annetasid kirikule heldelt maid ning sunnismaisi talupoegi, kirik aga aitas Chlodovechil kuningavõimu kindlustada. Kirikut häirisid vähe nii Chlodovechi reetlikkus kui ka tema roimad. Vaimuliku seisuse kaitsmise ja rikkalikkude annetuste eest oli kirik valmis teda igati kiitma.

Nõnda muutus frankide ühiskondlik kord. Nendel kujunes riik. Kuninga võim tugevnes. Kuninga kaaskondlased ja kõrgemad vaimulikud said suuri maavaldusi, mida harisid sunnismaised talupojad.

Külakogukond. Suurem osa franke olid veel endiselt vabad talupojad. Varemail aegadel elasid frangid nagu ka teised barbarid sugukonniti koos. Aga need sugukondlikud kogukonnad lagunesid lakkamatute sõdade ja uute maade vallutamise ajal. Uutele maadele asunud vabu franke ei sidunud enam sugulus, vaid naabrus. Kõik küla elanikud moodustasid ühe kogukonna — saraskonna. Igale kogukonna liikmele anti saraskonna poolt tükk põllumaad. Kõik kogukonna liikmed kasutasid üheskoos metsi, karjamaid ja veekogusid, mis kuulusid saraskonnale. Oma asjade otsustamiseks ja vanemate valimiseks kogunesid küla elanikud nõupidamistele. Kohtuistungeiks tulid kokku mitme küla elanikud.

Kohus. Barbarite õigused. Neil istungeil mõisteti kohut mitmesuguste kuritegude üle. Kui ei olnud võimalik kaebealuse süüd tunnistajate abil kindlaks teha, siis otsustati tema süü küsimus erilise võtte abil, mida nimetati „jumala kohtuks". Kaebealune pidi „puhastama end" süüdistusest vande andmise teel. Temaga koos pidid vande andma ka tema sugulased. Oli vaja peast lausuda kogu vande tekst, tegemata ainsatki viga. Väikseimgi viga viis süüdimõistmisele: tolleaegsed inimesed arvasid, et jumal ise ei lase kaebealusel õigesti vannet anda ja osutas sellega, et ta on süüdi. Teiseks abinõuks süüdiolemise tõestamiseks oli raua- või veeproov. Kaebealune pidi hõõguva raua kätte võtma või käe keevasse vette pistma. Põlenud käsi mähiti kinni ja mõne aja pärast vaadati haavu. Kui haavad hästi kinni kasvasid, siis peeti süüdistatut õigeksmõistetuks, vastasel korral aga süüdimõistetuks. Oli veel üks liik jumala kohut

— kohtulik kahevõitlus. Kes võitis kahevõitluse, võitis kohtuasja. Süüdimõistetu pidi trahvi maksma. Osa trahvist läks kahjukannataja või ta lähemate omaste, osa sugukonna ja osa kuninga kasuks.

V sajandi lõpust alates hakati seadusi üles kirjutama. Seaduste kogud kujutasid enestest igasuguste võimalikkude roimade ja nende eest määratavate karistuste pikki loetelusid. Selliseid seadustikke nimetatakse barbarite õigusteks. Neis loetleti, millist trahvi tuli maksta sea- ja härjavarguse, võõra vilja omastamise või tapmise eest. Igal barbarite suguharul oli oma erinev „õigus". Üks kõige vanemaid barbarite õigusi oli „saali frankide õigus" (saali frankideks nimetati kõige tugevamat frankide suguharu).

Barbarite õigustest näeme, millised muudatused olid sel ajal toimumas frankide ja teiste barbarite suguharude ühiskondlikus korras. Näeme, et frankidel kasvab võrdsusetus. Nõnda maksti kuninga kaaskondlase tapmise eest kolm korda suuremat trahvi kui lihtvaba frangi tapmise eest. Vaba roomlase tapmise eest maksti kaks korda vähem kui frangi tapmise eest. Kolooni tapmise eest maksti veelgi vähem. Orja tapmise eest määrati sama trahv, mis kehtis härjavarguse eest.

Sõjaväelise ülemkihi tugevnemine ja talupoegade sunnismaisuse algus. Chlodovech jagas kogu Frangi riigi oma poegade vahel. Uus jagamine võeti ette Chlodovechi pojapoegade ajal. Sel kombel lagunes Frangi riik osadeks, millest igaühel oli oma kuningas. Kuningad pidasid lakkamatuid sõdu, püüdes üksteiselt maid vallutada. Need sõjad suurendasid sõjaväelise ülemkihi tähtsust frankide juures. Kuningad otsisid temalt tuge ja jagasid talle oma maid. Selle tõttu kuningate maa-alad vähenesid ja sellega koos langes nende mõju. Omavoliline sõjaväeline ülemkiht lakkas üldse kuningat arvestamast. Hiljem ühendati Frangi riik jällegi, kuid kuningavõimu tähtsus kahanes üha enam.

Sõjaväelisel ülemkihil olid laialdased maavaldused, ta ehitas endale mõisu-kindlusi. Tema maadel töötasid sunnismaised talupojad.

Suurnikud ise soetasid endile sõjameeste jõugud, võisid ise sõdu pidada ja naabreid ahistada. Seejuures polnud vaimulikud ülikad vähem vägivaldsed kui sõjaväeline ülemkiht. Paljud piiskopid olid tõelised röövlid, neil olid relvastatud väesalgad, piiskopid ise kandsid raudrüüd ja võtsid osa rüüsteretkedest naabrite juurde. Ülemkiht hakkas vabade talupoegade kogukondade maid anastama ja vabadelt talupoegadelt tegu ning andameid nõudma.

Lõppematud sõjad laastasid vabu franke, nende maad ja varandust riisuti. Vaesunud vabad frangid otsisid abi suurmaaomanikkudelt ja andsid endid nende kaitse alla. Seda nõrgema andumist tugevama kaitse alla nimetati kommendatsiooniks. Selle kaitse eest kohustus talupoeg oma kaitsja heaks töötama ja talle andameid maksma.

Vabade kogukondade maade äravõtmise teel suurnike poolt ja kommendatsiooni abil arenes järk-järgult vabade talupoegade sunnismaiseks muutumine.

Merovingide ajal oli kultuur Frangi riigis väga madalal astmel. Toores sõjaväelaste ja vaimulike ülemkiht veetis aja sõdides, pidutsedes ja naabreid rüüstates. Rooma vaimse kultuuri jäänused kadusid, kirjaoskus langes, haritud inimesed muutusid harulduseks. Kõigis ühiskonnakihtides valitses ebausk, usk igasuguseisse võimalikesse imedesse ja ennustustesse. Vaimulik seisus ammutas sellest suuri tulusid. Kirikuis ja kloostreis seati sisse „pühakute" hauad, mis pidid tooma tervenemise haigustest ja edu üritustes. Ilmus hulk pühakute elulugusid, milles jutustati väljamõeldisi just nagu nende poolt teostatud imetegude kohta. Nii ülemkiht kui ka lihtrahvas uskus neid väljamõeldisi ja tegi kirikule annetusi, et endale „pühade imetegijate" abi varuda.

§ 2. Frangi riik esimeste Karolingide ajal.

Jaganud ülemkihile enamiku oma maid, ei omanud viimsed Merovingide soost kuningad mingit võimu ega võtnud osa riigi valitsemisest. Nende hüüdnimeks sai „laisad kuningad".

Samal ajal kui kuningate võim langes, tugevnes üha rohkem ülika perekonna K a r o l i n g i d e mõju. Karolingidel oli palju maid Frangi riigi idaosas. „Laiskade kuningate" ajal nad pidasid kõrgeimat õukonna ametit — m a j o r d o o m u s t e oma. Majordoomused käsutasid sõjaväge ja juhtisid maksude kogumist ning maade jaotamist. Karolingid haarasid võimu ikka enam endi kätte. Kuningad olid täielises sõltuvuses majordoomustest, kes ühendasid eneste ümber frangi ülemkihi.

Karl Martell. Silmapaistvamaid majordoomusi oli K a r l M a r t e l l (715—741). Sel ajal ohustas Frangi riiki a r a a b l a s t e vallutussõjakäik. Araablased vallutasid VII sajandil

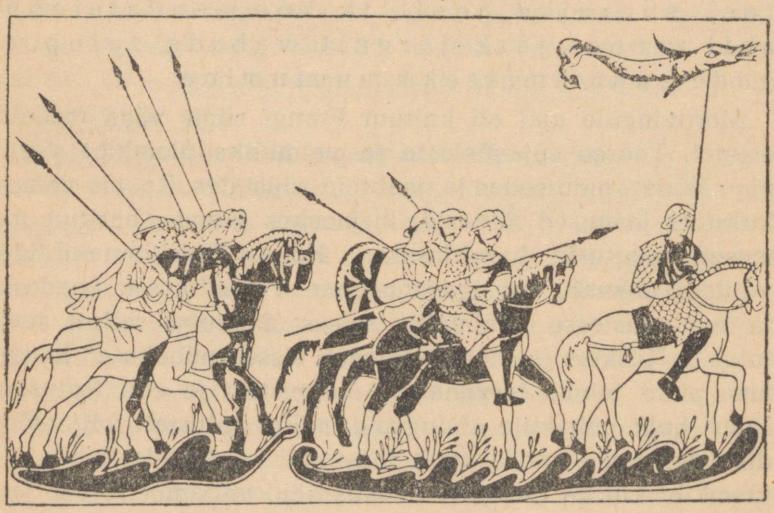

Frangi sõjamehed IX sajandil.

määratud maa-alad Aasias ja Põhja-Aafrikas. Tungides a. 711 üle Gibraltari väina, võitsid araablased läänegoodid ja vallutasid suurema osa Pürenee poolsaarest. Selle järel siirdusid nad üle Püreneede ja hakkasid kallale tungima Frangi riigile. Karl Martell kohtas Frangi sõjaväe eesotsas araablasi a. 732 Poitiers' juures. Koondanud oma ridu, pidasid frangid araabia ratsaväe rünnakuile vapralt vastu. Lõpuks araablased taganesid, jättes oma leeri ja voori maha. Pärast seda lüüasaamist nad lõpetasid sissetungid frankide maale. Võit Poitiers' lahingus tugevdas veel rohkem Karl Martelli võimu.

Sõja ajal araablaste vastu astus Karl Martell otsustavaid samme frankide sõjaväe tugevdamiseks. Võitluseks araabia ratsaväe vastu vajas ta hästi-relvastatud sõdureid ja seejuures mitte jala-, vaid ratsaväelasi. Vabad talupojad olid juba vaesunud ega suutnud sõtta tulla heas relvastuses, veel vähem ratsa.

Kirikult — suurimalt maaomanikult frangi ühiskonnas — võttis Karl Martell osa maid ära ja andis maa väiksemate osadena sõjameestele, kohustusega teenida ratsaväes. Sõjateenistuse eest antud maid nimetati frankide juures benefiitsideks ja maid saanud sõjamehi vasallideks. Vasallid kujunesid Frangi riigi alatiseks sõjaliseks jõuks. See tõstis nad kõrgemale lihtvabadest talupoegadest. Sõjaväelaste klass ei kasutanud oma relvi ainult sõjas vaenlaste vastu, vaid ka vabade talunikkude alistamiseks ja sunnismaiseks muutmiseks.

Vajades sõjaväge, võttis Karl Martell kirikult osa maid ära. Kuid ta ei teinud seda vaenust kiriku vastu, kes alati oli riigivõimu toeks. Vaimulik seisus säilitas ka tema ajal oma eesõigustatud seisundi. Jaotades osa kiriku maid sõjameestele, kindlustas Karl Martell Karolingide võimsust, tugevdas frankide sõjalist jõudu ja valmistas ette uusi vallutusi.

Pippin Lühike. Karl Martelli järglane Pippin Lühike (nõnda nimetati teda väikese kasvu tõttu) kasutas Karli edusamme selleks, et kukutada troonilt Merovingid ja kindlustada kuningatroon Karolingidele. Et oma võimu kindlustada, pöördus Pippin abisaamiseks Rooma piiskopi poole. Rooma piiskoppi loeti kiriku peaks ja nimetati paavstiks. Tema juurde läkitas Pippin oma esindajad küsimusega: „Keda peab hüüdma kuningaks — kas seda, kel on võim, või seda, kes on kaotanud võimu?" Paavst vastas, et „parem on kuningaks nimetada seda, kel on võim, kui seda, kel võimu pole". Pippin saatis kloostrisse viimase Merovingide soost kuninga ja sai ise frankide kuningaks (751).

Rooma paavst vajas ka ise Pippini abi. Sel ajal valdasid suuremat osa Itaaliast langobardid. Itaalia lääneosa ühes Roomaga oli ümbritsetud langobardide maadest. Langobardide kallaletungid sundisid paavsti abipalvega Pippini poole pöörduma. Pippin võitis langobardid ja andis osa neilt vallutatud maadest paavstile. Nõnda tekkis Paavsti- (Kiriku-) riik, mille valitsejaks oli paavst. Selle riigi tähtsamaiks linnadeks olid Rooma ja Ravenna. Paavstid muutusid mitte ainult vaimulikeks võimukandjaiks, vaid ka ilmalikeks valitsejaiks.

Paavstid tahtsid tõestada, et nad ei valda oma maid üldse mitte Frangi kuningate armust. Paavstide ülesandel koostati võltsitud ürik. Selles ürikus väideti, nagu oleks keiser Constantinus, viies pealinna üle Konstantinoopoli, andnud paavstile võimu kogu Itaalia ja kõigi Läänemaade üle. Seda ürikut nimetati „Constantinuse kingiks". Sellele võltsitud ürikule toetusid paavstid hiljem sageli, püüdes tõestada oma õigust ülemvõimule üle Lääne-Euroopa.

§ 3. Karl Suur.

Karl Suure sõjad. Suurimale võimsusele jõudis Frangi riik Pippin Lühikese poja Karl Suure (768—814) ajal.

Kogu oma valitsusaja veetis Karl sõdades. Ta ei taganenud ajutiste äparduste mõjul ja võttis ette üha uusi sõjakäike temale mittealistuvate suguharude vastu. Ta võttis isiklikult osa 30 sõjakäigust.

Karl Suure isiksus avaldas kaasaeglastele tugevat mõju ja jäi kauaks järeltulevate põlvede mälestusse. Karl paistis silma suure kasvu ja ebatavalise füüsilise jõu poolest; kõrge vanuseni ei tundnud ta väsimust ega haigusi. Kaasaeglasi üllatas ta tuline energia, tema võime tungida kõigisse riigivalitsemise ja majanduse juhtimise peensustesse. Karl Suur muutus paljude laulude ja legendide kangelaseks.

Karl alustas uuesti sõda langobardide vastu ja vallutas nende maad. Nõnda ühendas Karl suurema osa Itaaliast Frangi riigiga.

Läänes tungis Karl oma sõjameestega üle Püreneede (777) ja võttis araablastelt rea linnu, kuid siis tabas teda ebaõnn ja ta pöördus koju tagasi. Selle taganemise ajal üks väesalkadest, mida juhtis Roland, hävitati baskide poolt Roncesvalles'i mäekurus Püreneedes. Lauludest, mis kirjeldasid seda sündmust, Rolandi sangarlust ja tema truudust Karlile, koostati hiljem suur poeem — „Rolandi laul".

Frangid alustasid araablaste vastu uuesti võitlust ja vallutasid maid lõuna pool Püreneesid Barcelona linnaga. Neist maadest moodustati eriline maakond, mis sai Hispaania margi nimetuse (markideks nimetati mitte ainult külakogukondi, vaid ka piiriäärseid maakondi).

Idas pidas Karl Suur rohkem kui 30 aasta kestel sõda germaanlastest saksside suguharudega. Saksside ühiskondlik kord sarnanes selle korraga, mida oli kirjeldanud Tacitus. Elanikkonna enamiku moodustasid saksidel vabad, kes elasid sugukonniti külakogukondades. Neil hakkas alles eralduma sugukondlik ülemkiht. Karl tahtis vallutada saksside maad ja muuta vabad saksid sunnismaisteks, kuid need panid neile katseile visalt vastu. Karlil õnnestus neid kor-

duvalt lahinguis lüüa, kuid niipea kui frankide väed sakside maalt ära läksid, puhkesid seal ülestõusud. Karl korraldas sakside vastu kaheksa sõjakäiku. Nende alistamiseks kasutas Karl kirikut. Ta sundis sakse vägivalla abil ristiusku siirduma.

Et sakside vastupanu murda, andis Karl Suur välja julmad seadused. Kuriteoks loeti mitte ainult võitlust frankide vastu, vaid ka igasugust kõrvalekaldumist ristiusust. Surmanuhtlus ähvardas igaühte, kes kummardas sakside jumalaid või ei täitnud kristlikke usukombeid. Surmaga karistati ka neid, kes paastupäevil liha sõid. Kord käskis Karl hukata neli ja pool tuhat saksi. Viimaks õnnestus Karlil sakside ülemkihti enda poole meelitada sellega, et ta hakkas temale maid jagama ja vabade sakside üle võimu andma. Ülemkiht võttis ristiusu vastu ja hakkas Karli aitama. Alles IX sajandi algul alistas Karl saksid lõplikult.

Sõja ajal saksidega põrkas Karl kokku slaavi suguharudega, kes elasid ida pool Elbet. Mõned neist suguharudest tunnistasid oma sõltuvust Karlist.

Karl Suure sõjakäikude tulemusena suurenes Frangi riigi territoorium õige suurel määral. Frangi riiki kuulus suurem osa endise Lääne-Rooma riigi maadest. Karl sai kõige võimsamaks valitsejaks Euroopas. Aastal 800, kui Karl Roomas viibis, pani paavst talle keisrikrooni pähe ja Karl kuulutas enda keisriks.

Riigikord. Karl arvas, et võim on talle antud jumala poolt. Ta nõudis oma alamailt ustavusvannet. Kirik õpetas, et sõnakuulmatus keisri vastu ja ülestõusud tema vastu ei ole ainult keisrile truudusemurdmine, vaid ka patt. Patu eest aga karistab jumal. Nõnda kõvendas kirik keisri võimu.

Valitsuse keskuseks sai kuninga õukond. Karlil ei olnud algul alatist residentsi. Ta sõitis ühes oma õukonnaga alatasa mööda maad ringi. Selle järel aga, kui ta oli keisriks

tõusnud, sai tema residentsiks Aachen. Siin ta ehitas enda ja oma õukondlaste jaoks maju ja samuti suure peakiriku.

Karl jaotas kogu maa maakondadeks. Piiriäärseid maakondi nimetati markideks. Margid loodi nii läänes (Hispaania mark) kui ka idas, slaavlaste asustusaladega piirnevatel maadel. Margid olid hästi kindlustatud ja olid määratud riigi kaitseks ning tugipunktiks edasistel vallutustel.

Iga maakonna eesotsas oli krahv. Margi eesotsas seisvat krahvi nimetati markkrahviks. Krahvide teotsemise järelevalveks läkitas Karl maakondadesse erilisi kuningasaadikuid. Need olid kohustatud selle üle valvama, et krahvid täidaksid Karli korraldusi, ja kontrollisid kohtuotsuste ja krahvide kogu tegevuse õigusepärasust.

Kaks korda aastas, sügisel ja kevadel, kutsus Karl kokku erilised koosolekud. Sügisestele koosolekutele sõitsid suurmaapidajad, kuninga kaaskondlased. Sügisestel koosolekutel arutas Karl ühes suurnikega mitmesuguseid küsimusi riigi valitsemise alalt. Pärast neid koosolekuid andis Karl

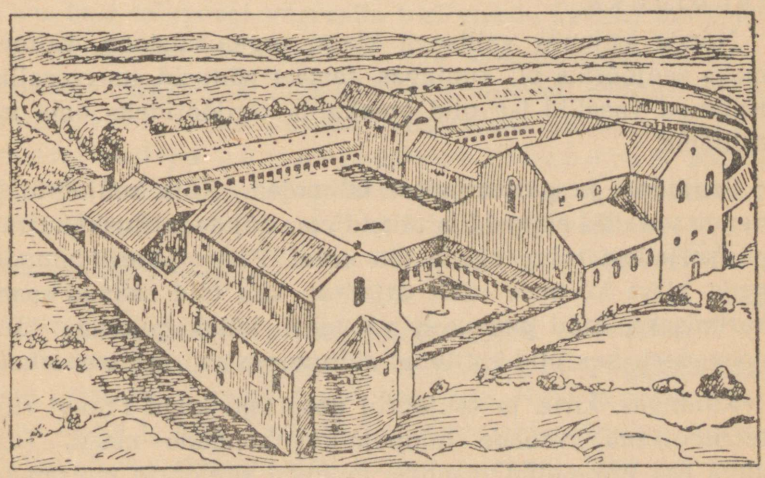

Karolingide-aegne mõis.

välja seadusi, mida nimetati kapitulaarideks. Kevadised koosolekud olid palju rahvarikkamad. Neil toimus Frangi riigi sõjaväe ülevaatus. Neid kogunemisi nimetati maiväljadeks.

Senjöörid ja vasallid. Oma vasallidele jagas Karl benefiitse. Vasallidelt ta nõudis mitte ainult seda, et nad isiklikult sõjakäikudest osa võtaksid, vaid samuti ka, et nad endiga relvastatud sõjamehi kaasa tooksid. Et sääraseid sõjamehi värvata, jagasid kuninga vasallid ise benefiitse ja nõnda tekkisid neil omad vasallid; kuninga vasalle nende eneste vasallide suhtes kutsuti senjööorideks (vanemateks).

Vasallid valdasid maad sel tingimusel, et nad sõjateenistusest osa võtavad: nad olid kohustatud ühes oma senjööridega sõtta ilmuma. Benefiitse anti vasallidele eluaegseks valduseks. Kuid IX sajandi teisest poolest alates said benefiitsid päritavaks. Sääraseid päritavaid maid, mida vasallid valdasid sõjateenistusest osavõtmise tingimusel, kutsuti läänideks.

Nõnda kujunes valitseva klassi organisatsioon. Kõrgeimaks senjööriks oli kuningas, temast sõltusid suurvasallid. Kuninga vasallid ise olid omakorda senjöörideks oma vasallidele.

Senjöörid ja pärisorjadest talupojad. Kõik senjöörid ja nende vasallid elatusid ja täitsid oma sõjateenistuskohustusi pärisorjadest talupoegade töö arvel. Pärisorjadest talupoegade klass koosnes osalt orjadest, kes olid saanud maad harimiseks, kuid peamiselt vabadest külakogukonna talupoegadest, kes olid sattunud sõltuvusse suurmaaomanikest.

Kuningas, kirik ja senjöörid anastasid kogu Frangi riigi territooriumil vabade talupoja-kogukondade maad. Tunduva osa äravõetud maadest muutsid senjöörid mõisamaadeks ja arendasid neil oma mõisapidamist.

Igal talupojaperel oli talu ja põllumaa. Talupoegade ja mõisa põllud asetsesid tavaliselt ribati segiasendis saraskonna väljadel. Metsi, karjamaid ja kõnnumaid kasutasid talupojad ühiselt, moodustades nagu ennegi külakogukonna-saraskonna. Aga talupojad olid nüüd täielikus sõltuvuses senjööridest. Talupoja valduses oli tema põllumaa, tal olid oma majapidamine, omad tööriistad, kuid ta ei saanud senjööri juurest ära minna ja oli kohustatud senjööri kasuks tervet rida koormisi kandma. Ta pidi mõne päeva nädalas mõisa põllul töötama, maanteid sillutama, puid raiuma ja vedama ning senjööri mõisa hooneid ehitama ja parandama. Peale selle pidi talupoeg osa oma sissetulekust ära andma. Ta andis senjöörile vilja, kanu, hanesid, mune, kalu ja lõuendit ning varustas oma isandat kariloomadega.

Pärisorjastamine põhjustas talupoegade seas vastupanu. IX sajandi alguses oli palju talupoegade ülestõuse. IX sajandi keskpaiku puhkes suur Karl Suure poolt hiljuti alistatud saksi talupoegade ülestõus. Kuid senjööridele kuulus võim ja sõjaline jõud, nad surusid ülestõusud julmalt maha ja sundisid talupoegi vägivalla teel eneste kasuks töötama.

Läänikord. Nõnda kujunesid uue ühiskonna põhiklassid: suurmaaomanikud ja pärisorjadest talupojad. Säärane ühiskondlik kord, milles põlisteks klassideks on suurmaaomanikud ja pärisorjadest talupojad, milles maaomanikel on poliitiline võim ja nad sunni teel ekspluateerivad talupoegi, kannab läänikorra nimetust. Valitsevat klassi nimetatakse läänimeesteks.

Läänikord kujutab endast sammu edasi, võrreldes orjapidamiskorraga. Suurmaaomanik ei tohi talupoega tappa, nagu orjaomanik tohtis tappa oma orja. Kuid ta tohib talupoegi müüa ja osta. Pärisorjal on oma majapidamine. Pärisori töötab suurmaaomaniku kasuks ja annab talle osa oma sissetulekust, kuid ta töötab ka iseenda jaoks — osa sisse-

tulekut jätab ta endale. Seepärast tal on ka mõningal määral huvi töö vastu, mis puudus orjal. Seepärast on pärisorja töö viljakam orja omast.

Pärisorjade ekspluateerimine oli peaaegu niisama julm kui orjade oma orjapidamise ajal. Ekspluateerimine oli ainult pisut pehmendatud. Klassivõitlus ekspluateerijate — läänimeeste ja ekspluateeritavate — talupoegade vahel moodustab läänikorra põhilise joone.

Läänindusaegse mõisa majapidamine. Kõik, mis oli suurmaaomaniku ja talupoegade olemasoluks hädavajalik, toodeti mõisa piirides. Talupoeg haris maad, kasvatas üles kariloomad, kudus lõuendit, valmistas endale riided ja jalatsid, ehitas endale maja.

Karl Suure ajaks olid frangid õppinud paremini maad harima. Nendel levis kahepõllu- ja isegi kolmepõllusüsteem. Vallutatud Rooma provintside elanikelt õppisid frangid aedvilja kasvatamist, viinamarjaaedade harimist ja veinivalmistamist ning õlipuude kasvatamist. Talupoegade töö varustas senjööri nii toiduga kui ka riietega ja elamuga. Mõisades olid sepikojad ja teised töökojad, kus valmistati relvi, hobuseriistu, sadulaid ja kangaid. Nii ei olnud senjööridel ega talupoegadel vaja midagi turult osta. Ainult harva ostsid senjöörid toredusesemeid — kalleid relvi, siidi ja kalliskividest ehteasju, mida kohalesõitnud kaupmehed Idamailt tõid. Senjöörid said oma mõisadest palju põllundus- ja käsitöösaadusi, kuid neid saadusi ei müüdud, vaid tarbiti ise. Ka talupojad ei valmistanud midagi müügiks.

Sellist korda, kus iga majapidamine oma vahenditega toodab kõik, mis talle vajalik, ja ei osta ega müü peaaegu midagi, nimetatakse naturaalmajanduslikuks korraks.

Frankide kultuur. Frankide kultuur oli väga madalal järjel. Kirjaoskus oli levinud ainult vaimulikkude hulgas, kuid sageli leidus ka preestreid, kes ei osanud isegi lugeda. Sõja-

väelise ülemkihi liikmed ei osanud tavaliselt lugeda ega kirjutada. Lihtrahva hulgad olid täiesti kirjaoskamatud.

Karl Suur vajas haritud kirikutegelasi, kes võiksid sisendada alamaile kuulekust keisri ja senjööride vastu. Talle oli vaja kirjaoskajaid riigiteenistuseks valitsemise alal, kohtus ja tulude ning kulude arvestamisel. Seepärast ta hoolitses koolide asutamise eest. Ta katsus oma õukonda meelitada haritud inimesi keisririigi igast otsast ja välismaalt — Hispaaniast, Iirimaalt, Inglismaalt ja Itaaliast. Nende seas oli kõige väljapaistvam Põhja-Inglismaa munk Alkuin. Karl organiseeris õukonnas õpetlaste ringi, mida nimetati akadeemiaks. Sellesse ringi kuulusid Karl ise, tema õde ja tütred, mõned õukondlased ja õukonnas elavad õpetlased. Akadeemias loeti ja arutati luuletusi ning teoseid, mida olid kirjutanud ringi liikmed.

Akadeemia liikmed kõnetasid üksteist nimedega, mis olid võetud Vana-Heebrea või Kreeka ja Rooma ajaloost. Akadeemia liikmed püüdsid rääkida ladina keeles ja järele aimata klassikaliste rooma kirjanikkude stiili. Üks akadeemia liikmeid, Einhard, kirjutas „Karl Suure eluloo", teose ajaloo alalt, milles jäljendas rooma ajaloolasi. Õukonna juures korraldati kool, mida juhatas Alkuin.

Õpetamisviisi üle selles koolis võib otsustada käsiraamatu järgi, mille Alkuin koostas koolile küsimuste ja vastuste kujul. Mõningad nendest on järgmised: Mis on kirjatäht? — Ajaloo valvur. — Mis on sõna? — Mõtte reetmine. — Kes sünnitab sõna? — Keel. — Mis on keel? — Õhu piits. — Mis on õhk? — Elu alalhoidja.

Näeme, et selles koolis ei taotletud täpsete teadmiste omandamist, vaid oskust anda keerulisi vastuseid. Selles peegeldub Karl Suure aja kultuuri pealiskaudsus. Karl ise tundis hästi ladina keelt ja sai aru kreeka keelest, kuid kirjutamisoskust ta siiski ei omandanudki.

Karli ajal hakkab arenema ehituskunst, mis Merovingide ajal oli alla käinud. Karli arhitektid püüdsid jäljendada vanu Rooma ehitisi. Nad kaunistasid maju sammastega ja õppisid ehitama ümaraid kivist võlvkaari.

III peatükk.

Euroopa IX—XI sajandil.

§ 1. Karl Suure keisririigi lagunemine.

Riigi jagamine. Karl Suure määratu suur riik oli ebakindel. Peamine jõud temas kuulus suursenjööridele. Igaüks neist oli valitsejaks oma valdustes: ta mõistis kohut, kogus enda kasuks makse, tal oli oma sõjaline jõud relvastatud vasallide näol. Senjöörid olid keisrivõimule kuulekad niikaua, kuni see oli tugev, kuid kasutasid iga juhust, et saavutada täielikku sõltumatust. Peale Karl Suure surma (814) lakkasid senjöörid üldse tema järglaste korraldusi arvestamast.

Karl Suure poeg Ludwig Vaga jagas riigi valitsemise oma kolme poja vahel. Endale jättis ta ülemvõimu ja keisritiitli. Kohe algasid lahkhelid ja segadused. Pojad hakkasid isa vastu mässama. Kõike seda kasutasid võimsad senjöörid oma sõltumatuse suurendamiseks.

Peale Ludwig Vaga surma alustasid ta pojad üksteisega sõda. Lõpuks nad sõlmisid omavahel aastal 843 Verdun'is lepingu, mille põhjal keisririik jagati kolme ossa. Charles Paljaspea sai riigi lääneosa, Ludwig Sakslane idaosa ja Lothar keskmise, mis ulatus kitsa vöödina Charles'i ja Ludwigi maade vahele. Lothari kätte läksid ka valdused Itaalias.

Kuid sellega ei lakanud võitlus kuningate vahel ja keisririigi uuestijagamised. IX sajandi lõpuks oli endise Karl Suure keisririigi asemel olemas kolm tähtsamat kuningriiki:

Lääne-Frangi riik, Ida-Frangi riik ja Itaalia. Esimest nimetati Prantsusmaaks, teist hakati natuke hiljem nimetama Saksamaaks.

Igaüks neist kuningriikidest oli riik ainult nimepidi. Tegelikult nad lagunesid reaks sõltumatuiks valdkondadeks. Kuningad kaotasid ikka enam võimu tugevate ja sõltumatute senjööride üle. See oli Euroopa poliitilise killunemise aeg.

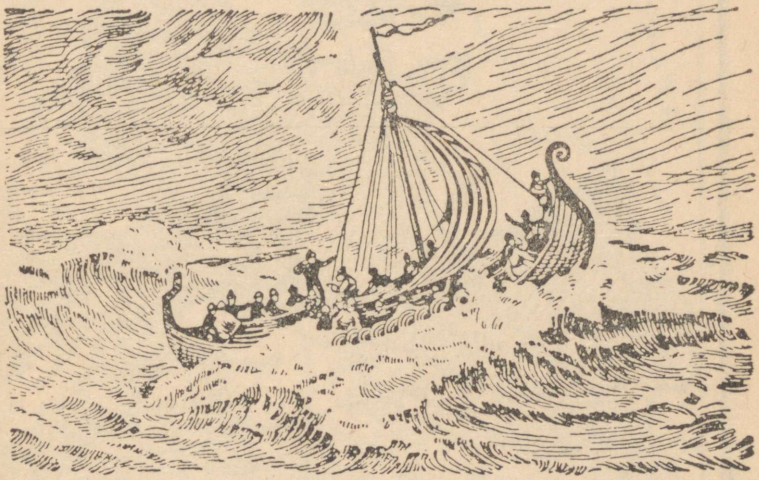

Viikingilaev.

Araablaste, ungarlaste ja normannide rüüsteretked. Frangi riigi vägevuse allakäiku kasutasid tema naabrid. Karl Suure poolt alistatud slaavi suguharud said uuesti sõltumatuks. Lõunast (Põhja-Aafrikast ja IX sajandil vallutatud Sitsiiliast) ründasid Itaalia ja Lõuna-Prantsuse rannikuid araablased. Doonau keskjooksul rajasid nomaadid-ungarlased Ungari ehk Magyari riigi. Ungarlased teostasid peaaegu igal aastal laastavaid rüüsteretki naabruses asetsevaile germaanlaste ja slaavlaste maile, haarasid saagi ja viisid vangid kaasa, et neid orjadeks müüa, ja põletasid maha külasid ning kloostreid.


ATLANDI OOKEAN
PÕHJAMERI
SKANDINAAVIA
Skotid
Piktid
Ang-Iosaksid
London
York
Jüüdid
Taanlased
Saksid
Jüüringid
Oder
Elbe
Langobar
Baiovaarid
Viin
Drava
Sava
Sirmium
FRANGI KUNINGRIIK
Soissons
Paris
Orleans
Loire
Seine
Katalaunia valjad
Mainz
Pein
Strassburg
Alemannid
Augsburg
Lyon
BURGUNDIA KUNINGRIIK
Milaano
Po
Pavia
Veneetsia
Ravenna
ODOAKERI KUNINGRIIK
476-493 a.
DAGOOTIDE KUNINGRIIK
451 a.
DALMAATSIA
AADRIA MERI
Rooma
Napoli
Brundisiu
Sitsiilia
Malta
Korsika
Sardinia
Narbonne
Marseille
Barcelona
Baleaarid
Toulouse
Garonne
Ebro
Baskid
Suebid
Duero
Toledo
Tajo
Guadiana
Córdoba
Guadalquivir
Malaga
Valencia
Tingis
LÄÄNEGOOTIDE KUNINGRIIK
VANDAALIDE KUNINGRIIK
Kartaago
VAHEMERI
R. POLIS
Mõõt
200 0 200 400 km
20
10
0
10
50
40
30
10
20

Euroopa

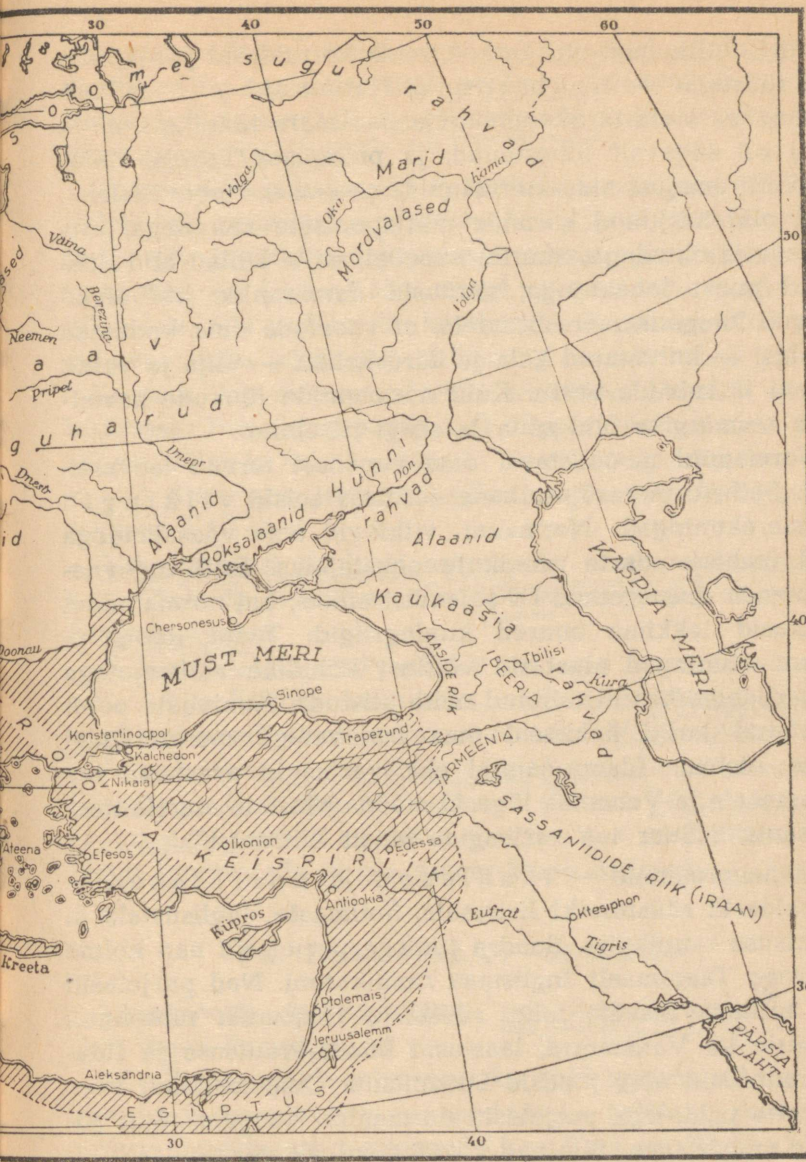

30
40
50
60
Soome sugu rahvad
Marid
Kama
Volga
Oka
Mordvalased
Vaina
Berezina
Neemen
Pripet
Volga
Dnepr
Dnestr
Don
Hunni rahvad
Alaanid
Roksalaanid
Alaanid
KASPIA MERI
Kaukaasia rahvad
Chersonesus
MUST MERI
LAASIDE RIIK
IBEERIA
Tbilisi
Kura
Doonau
Sinope
Konstantinopol
Kalchedon
Nikaia
Trapezund
ARMEENIA
SASSANIIDIDE RIIK (IRAAN)
Ateena
Efesos
Ikonion
Edessa
Antiookia
Küpros
Eufrat
Ktesiphon
Tigris
Kreeta
Ptolemais
Jeruusalemm
PÄRSIA LAHT
Aleksandria
EGIPTUS

a. 486 paiku.

Veel ohtlikumad olid retked, mida korraldasid põhjapoolsed rüüstajad — normannid. Normannid (s. t. „põhjamaamehed") elasid Skandinaavia poolsaare rannikuil, mida meri oli sügavalt lõhestanud, ja praeguses Taanis. Kalapüük oli ammust ajast normannide peamiseks tegevusalaks. Nad olid harjunud karmide põhjapoolsete meredega, tormidega ja ohtudega. Suurtel venedel, mille käilad olid ilustatud puust lohekujuga, siirdusid normannide hulljulged jõugud kaugeile meresõitudele, et vahetada oma kodumaa saadusi — kuivatatud kala ja karusnahku — vilja ja veini, kalevi ja relvade vastu. Kuid normannide jõukude peamiseks eesmärgiks olid sõda ja saagi riisumine.

Normannid moodustasid oma venedest terved laevastikud. Selliste meresõjasalkade eesotsas seisid viikingid — merekuningad. Normanni viikingid oma väesalkadega said ümberkaudsete rannikute ohustajaiks. Eriti tugevnesid nende rüüsteretked IX sajandist alates, kui normannidel hakkasid tekkima suured kuningriigid: Taani, Rootsi ja Norra. Kuningad alustasid võitlust kohalike valitsejatega — jarlidega, kes ei tahtnud neile alistuda. Kuningate poolt ahistatud jarlid hakkasid oma malevatega mereretkedel õnne otsima. Idanormannid ehk varjaagid avastasid tee Venemaale ja Venemaa jõgesid mööda Mustale merele ning Bütsantsi („Suur tee varjaagide maalt Bütsantsi").

Läänenormannid — taanlased ja norralased — korraldasid rüüsteretki Iirimaale, Šotimaale, Inglismaale ja Prantsuse rannikuile. Soodsa tuulega purjetasid nad kolme päevaga Taanimaalt Inglismaa rannikuteni. Nad purjetasid üle tormise Biskaia lahe, rüüstasid Hispaania rannikuid, tungisid ka Vahemerre, laastasid Lõuna-Prantsuse ja Itaalia rannikuid ning jõudsid Bütsantsini. Oma madalalt vees istuvate paatidega purjetasid normannid kaugele suuri jõgesid mööda üles. Siin nad võtsid elanikelt vägivaldselt hobuseid ja jätkasid oma rüüsteretki ratsa.

Normannidega liitusid sageli sunnismaised talupojad, keda rõhumine nende isandate poolt oli meeleheitele viinud. Kõige kohutavam viiking Hasting oli pärimuse järgi Ida-Prantsusmaa talupoeg.

Normannide kallaletungide äkilisus, nende julgus ja leidlikkus tõid neile igal pool võidu. Kui polnud võimalik võtta jõuga, siis tugesid nad kavalusele. Hastingist jutustatakse, et ta pika aja jooksul ei suutnud vallutada üht Itaalia rannikulinna. Siis ta läks üle kavalusele. Tema saadikud ütlesid selle linna piiskopile, et Hasting on surnud, ja palusid luba tuua laip matusetalituseks kirikusse. Puusärk asetati kirikusse. Jumalateenistuse ajal hüppas Hasting äkki puusärgist välja ja tappis piiskopi. Teised normannid, kes olid relvad riiete alla peitnud, hakkasid elanikkonda tapma ja riisuma.

Röövretkedest siirdusid normannid maade vallutamisele oma jõukude asundamiseks. IX sajandil nad vallutasid Kirde-Inglismaa.

X sajandi algul oli Prantsuse kuningas sunnitud normannide juhile Rollole loovutama maakonna Põhja-Prantsusmaal, mida sellest ajast hakati hüüdma Normandiaks.

Atlandi ookeani loodeosas rajasid normannid kolooniaid Islandis ja Gröönimaal. Sealt nad jõudsid Põhja-Ameerika rannikuteni (umbes a. 1000). Kuid neil ei õnnestunud seal endid kindlustada ja tee Ameerikasse unustati.

§ 2. Prantsusmaa IX—XI sajandil.

Läänimeeste iseseisvumine. Poliitiline killunemine oli eriti tugev Prantsusmaal.

IX—XI sajandi Prantsusmaa koosnes tervest reast sõltumatuist ja iseseisvaist maakondadest. Selliseid suurläänimeeste valdkondi nimetati krahvkondadeks ja hertsogkondadeks. Nende maakondade valitsejail,

krahvidel ja hertsogitel oli palju vasalle ja nad tundsid endid kuningast sõltumatuina. Mõned krahvid ja hertsogid oleksid meelsasti võtnud enda kätte ka kuningakrooni. Karolingide dünastia viimseil kuningail tuli lakkamatut võitlust pidada tugevate läänimeestega.

Kapetingide dünastia. Aastal 987 lõppes Prantsusmaal Karolingide soo valitsemine ja troonile valiti üks läänimeestest — Hugues Capet. Tema järeltulijaid nimetati Kapetingideks. Kapetingide võimule allus tegelikult ainult väike maakond, mis moodustas nende sugukonna päritava valduse. Seda maad nimetati nende pärusmaaks. Kapetingide pärusmaad koosnesid maa-aladest Seine'i ja Loire'i keskjooksul Pariisi ja Orléans'i linnaga. Ülejäänud Prantsusmaal võimutsesid sõltumatud hertsogid ja krahvid, kelledest mitmed olid kuningast tugevamad. Üks kõige võimsamaist läänivaldkondadest oli Normandia hertsogkond, mis oli rajatud X sajandi alguses normannide poolt.

Feodaalne hierarhia. Kõiki hertsogeid ja krahve loeti kuninga vasallideks, tema aga oli nende senjööriks. Nad olid kohustatud teda sõjalise jõuga abistama. Kuid tegelikult abistasid hertsogid ja krahvid kuningat oma sõjaliste jõududega ainult siis, kui tahtsid. Mõnikord nad ise pidasid kuningaga sõda.

Kuningal ei olnud hertsogite ja krahvide maadel mingisugust võimu. Nende vasalle ei loetud kuninga alamateks. Kehtis reegel: „minu vasalli vasall ei ole minu vasall". Iga hertsog ja krahv juhtis valitsemist, sõdis ja sõlmis liidulepinguid ilma kuningalt nõusolekut küsimata.

Hertsogitel ja krahvidel olid omad vasallid, kellel veel võisid olla omad vasallid — väikeaadlikud.

Sellisel kombel moodustasid läänimehed feodaalse redeli ehk feodaalse hierarhia (hierarhia tähendab ülemluse ja alluvuse korda). Redeli tipul asetses kuningas, keda peeti

feodaalse hierarhia peaks, temast madalamal suursenjöörid — hertsogid ja krahvid, kellele kuulusid suured maakonnad. Neist veel madalamal — vähem tähtsad senjöörid, lõpuks järgnesid väikeaadlikud. Igaühte feodaalse hierarhia liikmeist loeti kõrgemalseisja suhtes vasalliks ja madalamalseisja suhtes senjööriks. Selline hierarhia pääses kehtima mitte ainult Prantsusmaal, vaid ka teistes Euroopa riikides.

Senjööri peeti maa kõrgeimaks omanikuks. Vasall sai senjöörilt lääni. Lään anti edasi pärimise teel vanimale pojale. Peale vasalli surma tuli tema vanim poeg senjööri juurde, põlvitas tema ette, pani oma käed senjööri kätte ja tunnistas enda tema vasalliks; ta vandus senjöörile truudust ja kohustus edaspidi teda teenima. Siis andis senjöör talle lääni valitsemiseks.

Vasall pidi senjööri kutsel ilmuma tema juurde ratsa täies relvastuses ja koos senjööriga sõtta minema.

Vasallid pidid senjööri nõukogust osa võtma. Nõukogus otsustati sõja ja rahu küsimusi, lahendati vasallide-vahelisi tülisid ja uuriti järele kohtuasju.

Mõningail kordadel osutas vasall senjöörile ka rahalist abi. Nõnda pidi vasall aitama rahaga lahti osta senjööri, kes oli vangi langenud.

Senjöör oli kohustatud vasalli aitama, teda sõjaliste kallaletungide ajal kaitsma ja tema maid vallutuse eest hoidma.

Ka vaimulikud kuulusid feodaalsesse hierarhiasse. Peapiiskopid, piiskopid ja abtid (kloostriülemad) olid suursenjöörid. Neil oli palju vasalle. Nad ei erinenud millegi poolest ilmalikest läänimeestest. Nad võtsid osa sõdadest ja röövkäikudest ning tegelesid küttimisega. Feodaalne hierarhia oli valitsevale klassile vajalik. Ta oli temale vahendiks, et kindlustada võimutsemist talupoegade üle. Senjöörid ja vasallid aitasid üksteist talupoegi kuulekuses pidada.

Kuid seda valitseva klassi organisatsiooni tegelikult rikuti alatasa. Kuninga ja läänimeeste vahel kestsid alatised sõjad, läänimehed sõdisid üksteisega vahetpidamata.

Talupoegade seisund. Feodaalsõjad laostasid talupoegi. Läänimehed panid nendele peale üha uusi koormisi. Nad kuulutasid oma ainuõiguseks veskite, veini ja oliiviõli surutõrte, leivaküpsetamisahjude jne. valdamise. Vilja jahvatamise, surutõrre või ahju kasutamise eest pidid talupojad erilisi makse maksma. Kiriku kasuks pidid talupojad andma kümnendiku oma viljasaagist (kirikukümnist).

Läänimehed võisid talupoegadele surmanuhtluse määrata. Selle õiguse tähiseks seisis läänimehe valdkonna sissesõidukoha juures võllas. Läänimehed ja vaimulik seisus pidasid endid talupoegadest palju kõrgemaks. Keskajal kõneldigi, et inimesed jagunevad sõdijaiks, palvetajaiks ja töötajaiks.

K u n i n g a v õ i m u n õ r k u s, s u u r t e l ä ä n i m e e s t e s õ l t u m a t u s, a l a t i s e d f e o d a a l s õ j a d, t a l u p o e g a d e p ä r i s o r j a s t a m i n e — kõike seda näeme IX—XI sajandi Prantsusmaal.

§ 3. Inglismaa IX—XI sajandil.

Inglismaa IX sajandi alguseks. V sajandi keskpaiga ja VII sajandi alguse vahel vallutasid anglosaksi suguharud suurema osa Britanniast. Britlastest (keltidest) elanikkond osalt hävitati, osalt muudeti orjadeks ja pärisorjadeks. Kelti suguharud säilitasid sõltumatuse ainult saare põhjaosas (Šotimaal) ja läänes (Wales'is). Šotimaa ja Wales'i suguharud kaitsesid oma vabadust visalt. Ka Iiri jäi keltide maaks.

I n g l i s m a a l (nõnda hakati nimetama maad, mille vallutasid anglosaksid) kujunes mitu kuningriiki. IX sajandiks

oli neist kõige võimsam edelas asetsev kuningriik Wessex, s. o. läänesakside riik. Teised kuningriigid tunnistasid endid sõltuvaks Wessexist.

Inglismaal nagu Prantsusmaalgi arenes läänindus. Aga Inglismaal säilis ikkagi palju vabu talupoegi. Siin olid tugevad külakogukonnad, kes endist viisi otsustasid kõik oma asjad ühiseil koosolekuil.

Normannid ja kuningas Alfred. IX sajandi algusest peale hakkasid saarele tungima normannid, keda Inglismaal nimetati taanlasteks. Algul nad lihtsalt riisusid Inglismaad, hiljem aga hakkasid Kirde-Inglismaal püsivaid asulaid rajama. Taanlased laastasid Inglismaad ja võtsid ta elanikelt allumusmaksu. Anglosaksi kuningad pidasid nendega visasid sõdu. Kõige tuntum anglosaksi kuningas oli Alfred (IX saj. lõpul).

Ta algas oma valitsemist sel ajal, kui peaaegu kogu Inglismaa oli taanlaste poolt vallutatud. Taanlased saavutasid igal pool võite ja Alfredil tuli peita end metsades ja soodes. Ainult aegamisi õnnestus tal sõjalisi jõude koguda ja taanlastega avalikku võitlusse astuda. Alfred võitis. Kuid kogu anglosakside maad vallutada ta siiski ei suutnud. Alfred loovutas taanlastele peaaegu poole Inglismaast (kirdepoolse osa).

Alfred kõvendas maa sõjalist jõudu. Ehitati suured lodjad, et kaitsta rannikuid rünnakute eest merelt. Alfred jagas sõjateenistuse eest maid ja suurendas seega hästi relvastatud sõjameeste arvu.

Nii nagu Karl Suur, hoolitses ka Alfred hariduse eest. Ta avas koole, püüdis kirjaoskust levitada ja kutsus oma õukonda õpetlasi. Alfred ise ja õpetlased, kes teda ümbritsesid, tõlkisid ladinakeelseid teoseid anglosaksi keelde. Alfredi ülesandel koostati anglosaksi kroonika (ajaraamat).

Alfredi järglased võitlesid taanlastega edukalt. X sajandil ühines Inglismaa uuesti ühtseks riigiks. Taani asunikud

olid keele poolest anglosaksidele lähedal ja sulasid varsti nendega ühte.

Maa vallutamine Normandia hertsogi poolt. XI sajandi teisel poolel vallutati Inglismaa tugevate naabrite — Normandia hertsogite poolt. Normandia hertsog William Vallutaja esitas oma õigused Inglise troonile. Ta kogus suure sõjaväe oma Normandia rüütleist. Peale selle kogunes tema kutse peale mitmest Prantsusmaa osast palju rüütleid-seiklejaid, kes lootsid saada Inglismaal rikkalikku saaki. Aastal 1066 maabus William selle sõjaväega Kagu-Inglismaal. Hastingsi juures toimus otsustav lahing Williami ja anglosaksi kuninga Haroldi vägede vahel. Anglosaksi läänimehed ei toetanud Haroldit ja tema sõjavägi koosnes ainult väikesest sõjasalgast ning ruttu kogutud talupoegade maakaitseväest. Williami rüütliratsavägi, mis oli relvastatud pikkade odadega, ei suutnud kaua aega võita anglosaksi jalaväge, mis oli relvastatud sõjatapritega. Anglosaksid kindlustusid künkale ja lõid kõik Williami sõjaväe rünnakud tagasi. Siis käskis William osal oma väest teeselda põgenemist. Anglosaksid sööstsid põgenevaid vaenlasi jälitama ja ajasid oma read segi. Seda kasutas William, et anglosakse puruks lüüa. Harold sai surma ja ta vägi jooksis laiali.

See võit andis Inglismaa Williami võimusesse. London alistus Williamile ja ta sai Inglise kuningaks.

Visa vastupanu kohtas William ainult Põhja-Inglismaal, kus oli veel palju vabu talupoegi, kes ei tahtnud alistuda vallutajaile — läänimeestele. Karistuseks tappis William palju talupoegi ning hävitas nende kariloomad ja viljapõllud. Põhja-Inglismaa põllud seisid kaua aega harimata ja külad tühjadena.

Saanud Inglise kuningaks, võttis William anglosaksi läänimeestelt maad ära, et oma rüütlitele autasu maksta. Kogu

feodaalne ülemkiht Inglismaal muutus. Koos sellega halvenes ka talupoegade seisund. Paljud vabad talupojad muudeti pärisorjadeks ja suurendati pärisorjadest talupoegade koormisi.

Maa vallutamine Normandia hertsogi poolt viis läänisuse tugevnemisele Inglismaal.

§ 4. Saksamaa ja Itaalia X—XI sajandil.

Saksi dünastia. Otto I. Saksamaa lagunes nagu Prantsusmaagi reaks iseseisvaiks valdkondadeks. Tähtsamad neist valdkondadest olid Saksi, Frangi, Švaabi, Baieri ja Lotringi hertsogkond.

Karolingide valitsejasoost kuningate aeg Saksamaal lõppes X sajandi algul (911). Varsti peale seda valiti kuningatroonile kõige tugevam hertsogitest — Saksi hertsog Heinrich I, keda hüüti Linnupüüdjaks. Mõned hertsogid ei tahtnud Heinrichi oma kuningaks tunnistada, kuid ta sundis nad alistuma. Heinrichil ja tema järglastel (Saksi dünastial) õnnestus kindlustada oma võimu seetõttu, et Saksamaal oli alles veel palju vabu talupoegade kogukondi. Väikefeodaalid, kes ei suutnud oma jõuga talupoegi pärisorjastada, vajasid kuninga abi ja aitasid teda hertsogite vastu. Suurt abi osutas kuningale ka vaimulik seisus.

Heinrich I pojal ja järglasel Otto I-l (936—973) tuli hertsogitega pikka võitlust pidada. Oma võimu kindlustamiseks soosis Otto piiskoppe ja kloostreid. Nende valdused olid üle kogu Saksamaa laiali paisatud. Eriti palju oli vaimulikke vürstkondi Lääne-Saksamaa peamise kaubatee — Reini ja tema harujõgede ääres. Reini hüütigi seepärast pappide teeks. Siin asusid võimsate Kölni, Mainzi ja Trieri peapiiskoppide laialdased valdused. Kuningas võttis enda kätte piiskoppide määramise. Ta määras piis-

koppideks endale ustavaid mehi. Piiskopid olid oma valdustes tõelisteks vürstideks, neil oli palju kindlustatud linnuseid ja vasalle-rüütleid. Nad moodustasid kuningale toe tema võitluses hertsogitega. Nende abiga õnnestus Otto I-l kangekaelseid hertsogeid alistada.

Itaalia. Kindlustanud piiskoppide abiga oma võimu Saksamaal, segas Otto end Itaalia asjadesse. Ka Itaalia oli selleks ajaks reaks iseseisvaiks feodaalseiks valdkondadeks lagunenud. Kuningavõim oli Itaalias täiesti alla käinud. Hertsogid, markkrahvid ja piiskopid, kes seisid suurte läänevaldkondade eesotsas, olid täiesti sõltumatud.

Üheks Itaalia läänivürstiks oli paavst. Juba VIII sajandil kinkisid Frangi kuningad paavstile suure maa-ala Aadria merest Türreeni mereni koos Rooma ja Ravenna linnaga (Kirikuriik). Aga IX ja X sajandil võtsid naabruses asetsevad läänimehed paavstidelt suurema osa nende valdusest ära. Paavsti valimised olid läänimeeste käes, kes püüdsid paavsti troonile asetada oma sugulasi. Paavstitrooni pärast kestis pidev võitlus läänimeeste vahel. Sageli tõugati selles võitluses paavste troonilt, pandi vanglasse ja tapeti.

Keisriks kuulutamine. Otto I kasutas riiklikult killustunud Itaalia nõrkust, et vallutada seda rikast maad, mille kaudu käis kaubitsemine Idamaadega. Peale selle oli Otto I-le tähtis alistada endale paavst, et tema kaudu kirikut kuulekuses hoida. Ottol õnnestus ilma vaevata omandada Põhja-Itaalia, mis oli feodaalsõdade läbi laostatud. Ta tuli Rooma ja lubas paavstile taastada tema võimu Paavstiriigis. Selle eest pidi paavst Otto I-se keisriks kroonima. Keisritiitli võtmisega tahtis Otto nagu Karl Suurgi oma võimu alamate silmis tõsta ja kindlustada oma valitsemist Itaalia üle. Nõnda taastati keisririik (962). See sai hiljem S a k s a r a h v u s e P ü h a R o o m a k e i s r i r i i g i nimetuse.

See oli väga nõrk riik. Saksamaal taotlesid hertsogid täielikku sõltumatust. Itaalia feodaalid kuulasid vastumeel-

selt Saksa valitsejate käsku. Seepärast tuli peaaegu igal keisril ühteviisi algusest peale alata: sõdida Saksamaal kangekaelsete hertsogitega ja uuesti vallutada Itaalia. Iga uue keisri sõit kroonimisele Rooma oli tõeline sõjakäik, mille ajal Saksa sõjaväed riisusid ja põletasid Itaalia külasid ja linnu ning igaviisi röövisid ja ahistasid elanikke.

Lõuna-Itaalia. Saksa-Rooma keisririigi koosseisu ei kuulunud Lõuna-Itaalia. Osa temast kuulus Bütsantsile. IX sajandil vallutasid araablased Sitsiilia ja võtsid endi alla mõned linnad Lõuna-Itaalias. XI sajandi esimesel poolel ilmusid Lõuna-Itaaliasse normannid. Normannide väesalgad palgati teenistusse Lõuna-Itaalia hertsogite poolt, kes pidasid alatisi sõdu üksteisega, araablastega ja Bütsantsiga. Tasuks teenistuse eest anti normannidele maa-alasid. Normannid hakkasid oma valdusi laiendama, vallutasid kogu Lõuna-Itaalia ja hiljem võtsid ära araablastelt Sitsiilia. XII sajandil ühinesid normannide valdused Lõuna-Itaalias ja Sitsiilias Sitsiilia kuningriigiks ehk Mõlema Sitsiilia kuningriigiks.

Franki dünastia. XI sajandi algul (1024) lõppes S a k s i d ü n a s t i a ja keisritroon läks üle uuele — F r a n k i dünastiale. Keisrivõim saavutas suurima tugevuse selle dünastia keisri H e i n r i c h III ajal. Heinrich III nimetas paavste oma äranägemise järgi temale kuulekate Saksa piiskoppide hulgast. Läänivürste hoidis ta alluvuses. Kuid olukord muutus peagi.

Gregorius VII (Hildebrand). XI sajandi teisel poolel kindlustasid paavstid oma võimu kiriku üle ja astusid välja keisrite vastu. Eriti palju tegi paavstivõimu kindlustamiseks H i l d e b r a n d, kes juhtis kahe paavsti ajal kogu paavstikoja poliitikat. Hildebrand oli väikest kasvu, viletsa välimusega, nõrga häälega. Kuid ta paistis silma oma käskiva iseloomu, järeleandmatuse ja tormilise energia poolest. Ta ei tundnud ei kõikumisi ega kaastunnet. Raevuka fanatis-

miga viis ta oma kavad ellu. Ta deklareeris, et keegi ei saa paavsti üle kohtunikuks olla, et paavst ei või eksida ja et tal on õigus keisreid tagandada ja vabastada alamaid kohustusest alluda oma valitsejaile. „Kõik rahvad," ütles ta, „peavad paavsti jalgu suudlema."

Hildebrandi pealekäimisel otsustas kirikukogu (kõrgemate vaimulikkude koosolek), et tulevikus valivad paavsti kardinalid (tähtsad kiriku võimukandjad), mitte aga Rooma suurnikud või keiser.

Vaimulikele keelati abiellumine, et mured perekonna eest neid kirikuteenistusest kõrvale ei kallutaks.

Aastal 1073 valiti Hildebrand paavstiks. Ta võttis nimeks Gregorius VII (valimise puhul paavstid muutsid nime). Ta kasutas asjaolu, et Heinrich III pojal Heinrich IV-ndal tuli sel ajal võidelda Saksa läänivürstidega, ja avaldas protesti piiskoppide määramise vastu keisri poolt. Saksa valitsejad püüdsid Otto I-sest alates piiskoppe oma võimu tugedeks muuta, Gregorius VII aga tahtis, et piiskopid oleksid ainult paavsti võimualused. Heinrich IV otsustas juhtunud paavsti kõrvaldada. Heinrich IV nõudmisel kuulutasid Saksa piiskopid Gregorius VII tagandatuks. Heinrich kirjutas talle kirja, mis lõppes sõnadega: „Mina, Heinrich, kuningas jumala armust, käsin sind koos oma piiskoppidega — mine minema!" Vastuseks sellele kirjale pani Gregorius VII Heinrich IV kirikupõlu alla, kuulutas ta kuningavõimust ilmajäetuks ja vabastas kõik feodaalid ustavusvandest, mille nad varemalt olid andnud Heinrich IV-le. Saksa läänivürstid kasutasid seda ja algasid uut ülestõusu Heinrich IV vastu. Heinrichi seisukord muutus väljapääsematuks. Ta oli sunnitud paavstiga lepitust otsima. Saadetud vähestest kaaslastest, läks Heinrich IV talvel läbi lumme tuisanud Alpide mäekurdude Itaaliasse Canossa linnuse juurde, kus paavst sel korral viibis (1077). Kolm päeva seisis uhke keiser linnuse väravate juures, paludes paavstilt



Saksa-Rooma keisririik ja lääneslaavlased X—XI sajandil.

kohtamist. Alles neljandal päeval võttis Gregorius VII ta vastu. Põlvili palus keiser paavstilt andestamist (on säilinud ütlus „Canossasse minema", s. o. iga nõutavat järeleandmist tegema). Paavsti ja keisri vahel toimus lepitus, kuid mitte kauaks.

Andestus, mille Heinrich IV Canossas sai, oli hoolimata alandamisest, mida Heinrich IV pidi läbi elama, talle siiski väga kasulik. See andis talle võimaluse taas oma feodaalidega sõda alata ja neilt alistumist nõuda.

Heinrich IV-ndal õnnestus tema vastu hakanud Saksa feodaale võita ja ta läks siis oma sõjavägedega Rooma. Siin kaitses paavst end kindlustatud linnuses, ja Rooma kitsastel tänavatel käisid ägedad lahingud Saksa vägede ja paavsti poolehoidjate vahel.

Siis pöördus paavst abipalvega Lõuna-Itaalia normannide väejuhi Robert Guiscard'i poole. Normannid kartsid keisri võimu tugevnemist Itaalias ja tulid paavsti päästma. Nad kihutasid sakslased minema, kuid rüüstasid koledasti Roomat, tapsid hulga elanikke ja müüsid palju naisi ja lapsi orjadeks. Pärast seda ei julgenud Gregorius VII enam Rooma jääda. Kartes rahva viha, läks ta ühes normannidega ära. Varsti (1085) ta suri.

Tema surmaga ei lakanud ometi võitlused paavstide ja Heinrich IV vahel. Paavstid ässitasid Heinrich IV vastu tema vaenlasi Saksamaal, isegi tema poegi. Võitlus kestis ka Heinrich IV järglaste ajal ja vältas rohkem kui poolteistsada aastat.

§ 5. Lääneslaavlased IX—XI sajandil.

Lääneslaavlaste võitluse algus sakslastega. Kõik slaavi suguharud jagunesid kolme rühma: ida-, lõuna- ja lääneslaavlased. Lääneslaavlased olid võtnud endi alla territooriumi Visla, Oderi (Odra) ja Elbe jõgikonnas. Nad jagu-

nesid paljudeks suguharudeks. Elbe ülemjooksul elasid tšehhide ja moraavide suguharud, Visla ja Oderi jõgikonnas poolakate, Elbe kesk- ja alamjooksul polaabide (slaavlased kutsusid Elbet Labaks) ja Balti mere lõunarannikul pomoraanide suguharud.

Lääneslaavi suguharud tegelesid juba ürgsest ajast põllundusega. Baltimere-slaavlased pidasid elavat kaubandust naabruses asuvate Saksamaa ja Skandinaavia maadega. Nad kaubitsesid koguni Araabia Idamaaga. Baltimaade lõunaosas leidub rikkalikke peitevarasid, mis sisaldavad Araabia münte.

Karl Suur teostas mitu sõjakäiku slaavlaste maale. Ta sundis mõningaid slaavi suguharusid endale allumusmaksu maksma ja ehitas nende maade piirile rea kindlusi. Karl Suure järglaste ajal, kui Frangi riik osadeks jagunes, saavutasid slaavlased jälle oma sõltumatuse. IX sajandi keskpaigast alates pidasid lääneslaavlased alatisi sõdu Ida-Frangi riigiga, s. o. Saksamaaga. Saksa läänivürstid ja kuningad püüdsid slaavlaste maid vallutada ja rüüstasid neid sagedasti röövkäikudega.

Ristiusu levitamine lääneslaavlaste hulgas. Üheks vahendiks, mida Saksa kuningad ja feodaalid lääneslaavlaste alistamisel kasutasid, oli ristiusu levitamine nende hulgas. Kirikuvalitsuste juhtideks slaavlaste mail said germaani (saksa) piiskopid. Need aitasid igati germaani feodaalidel slaavlaste maid vallutada ja elanikke orjastada.

Sakslased ei lubanud slaavikeelset jumalateenistust ja kirikuraamatuid. Jumalateenistused toimusid rahvale arusaamatus ladina keeles.

Suur-Määri riik. IX sajandil tekkis suur slaavlastest koosnev Suur-Määri riik. Suur-Määri vürstid ühendasid oma võimu alla suguharud, kes elasid Doonau ülemjooksu ja Karpaatide vahel. Suur-Määri riigil tuli visa võitlust pi-

dada sakslastega, kes püüdsid vallutada slaavlaste maa-alasid. Võitluses sakslaste vastu katsusid Suur-Määri vürstid endale toetust kindlustada Bütsantsi riigi poolt. Vürst Rostislav läkitas saadikud Bütsantsi keisri juurde palvega saata slaavlaste maale bütsantsi ristiusukuulutajaid. Keiser saatiski Määrimaale slaavi tähestiku leiutajad K y r i l l o s e ja M e t h o d i o s e. Nad teostasid Suur-Määri riigis slaavikeelse jumalateenistuse, asutasid koole ja hakkasid kirjaoskust õpetama. Nad sõitsid mööda maad ja jutlustasid rahvale slaavi keeles. Sellega tõmbasid nad enestele Saksa piiskoppide viha, kes hakkasid oma võimu ja sissetulekute pärast kartma. Nad segasid igati Kyrillose ja Methodiose tegevust ning süüdistasid neid paavsti ees. Kyrilllos suri Roomas, Methodiose meelitasid Saksa piiskopid nõupidamisest osa võtma, võtsid ta siis kinni, peksid läbi ja hoidsid üle kahe aasta vangis. Pärast Methodiose surma saavutasid nad tema õpilaste väljasaatmise Määrimaalt ja taastasid Saksa piiskoppide võimutsemise ning ladinakeelse jumalateenistuse.

Et Suur-Määri riiki lõplikult purustada, astusid sakslased liitu poolmetsikute ungarlastega. 906. a. hävitasid ungarlased Suur-Määri riigi. Ühe osa sellest vallutasid ungarlased, teine osa lagunes eri valdkondadeks.

Böömi ja Poola. Üheks valdkonnaks, mis tekkis pärast Suur-Määri riigi lagunemist, oli B ö ö m i. See oli sunnitud Saksa keisri ülemvõimu tunnustama ja Saksa-Rooma keisririigi koosseisu astuma. Kuid tšehhid kaitsesid visalt oma iseseisvust ja keisrid pididki tunnustama nende sõltumatut seisundit Saksa-Rooma riigis. Böömi vürst sai XI sajandi lõpul kuningatiitli ja teda peeti üheks vägevamaks valitsejaks Saksa-Rooma keisririigis.

X sajandil moodustasid need slaavlaste suguharud, kes elasid Visla, Oderi ja selle harujõe Varta piirkonnas, Poola riigi.

Polaabid. Elbe jõe piirkonnas elasid rohkearvulised polaabide suguharud. Nad olid sakslaste lähimad naabrid ja kannatasid kõige rohkem Saksa feodaalide maadevallutuste all. Saksi dünastia kuningad Heinrich I ja Otto I vallutasid vägivalla ja kavalusega polaabide maad kuni Oderini ja asutasid neisse maisse oma markkrahvkonnad. Nende poolt valitsejaiks seatud markkrahvid rõhusid hirmsasti slaavlasi. Sõdu slaavlastega pidasid nad loomaliku julmusega. Heinrich I käskis kõigis tema poolt vallutatud linnades tappa kõik täisealised mehed ja naised, lapsed aga müüa orjusse. Otto I käskis tappa vangilangenud slaavlased või neid loomalikult vigaseks teha, keele ära rebida, silmad välja torkida.

Julmuse ja reetlikkuse poolest on eriti tuntud Otto I poolt markkrahviks määratud G e r o. Kord kutsus ta enda juurde läbirääkimisteks 30 slaavi vürsti ja vanemat ning tappis nad reetlikult. Need Saksa markkrahvide julmused kutsusid esile üldise polaabide ülestõusu. Nad põletasid maha Saksa kindlustused, kihutasid minema Saksa sõjaväed ja hakkasid ise ründama Saksa valdusi. XI sajandi alguseks saavutasid polaabid täieliku sõltumatuse sakslastest.

Balti mere ranniku slaavlased. Sakslaste maadevallutamise ja ristiusu vastu võitlesid visalt Balti mere lõunarannikul elavad p o m o r a a n i d ja teised slaavlaste suguharud. Balti mere ranniku slaavlastel olid kindlustatud sadamalinnad S t š e t i n (praegune S t e t t i n), W o l l i n, G d a n s k (D a n z i g) jt. XI sajandil valitsesid nende vürstid Balti mere lõunaranniku maid. Nende relvastatud alused hoidsid hirmul taanlasi ja sakslasi.

Balti mere ranniku slaavlaste peajumalaks oli päikesejumal S v a n t o v i t. Tema tempel oli Rügeni saarel Arkona linnas, mis asetses merekalda järsul kaljul. Arkona Svantoviti templisse voolasid kokku kingid kogu slaavlaste Baltikumist. Siin säilitati kolmandik sõjasaagist ja kõik

sõjaretkedel röövitud kuld ja hõbe. Templi varakambrid äratasid iseäranis Saksa läänimeeste saagiahnust.

XI sajandil säilitasid polaabid ja Balti mere ranniku slaavlased oma sõltumatust ja üritasid ise pealetungi sakslastele. Kuid nad ei osanud ühise vaenlase vastu liituda, see võimaldas Saksa feodaalidel XII sajandil uuesti alata pealetungi slaavlastele.

IV peatükk.

Bütsants, Pärsia ja lõunaslaavlased.

§ 1. Katse taastada Rooma keisririik.

Bütsants V—VI sajandil. 395. a. poolitus Rooma keisririik Ida- ja Lääne-Rooma riigiks. Ida-Rooma riik oli tugevam, rikkam ja kõrgema kultuuriga kui Lääne-Rooma riik. Siin säilisid suured kauba- ja tööstuslinnad, käsitöö ja tehnilised teadmised. Ida-Rooma riigi pealinnaks oli Byzantion ehk Konstantinoopol. Pealinna järgi hakati kogu riiki kutsuma Bütsantsi keisririigiks. Samal ajal kui Rooma tühjenes ja alla käis, ei suutnud Konstantinoopoli müürid endi vahele üha suurenevat linna elanikkonda mahutada ja müürid tuli linna laiendamiseks ümber ehitada. Linnas tekkis rohkesti toredaid ehitisi. Sadamas tungles rohkel arvul laevu paljudest maadest.

Bütsantsi keisririigis valitses kreeka keel, Lääne-Rooma riigis aga ladina keel.

Bütsants kauples laialdaselt karavani- ja mereteid mööda Idamaadega. Pärsiast, Araabiast, Abessiiniast, Indiast ja Hiinast toodi Bütsantsi haruldasi kalliskive, lõhnaaineid, elevandiluud, vürtse ja siidi. Bütsantsi linnades valmistasid käsitöölised klaasnõusid, kalleid riidesorte ja väärisehteid.

VI sajandist alates hakati Bütsantsi keisririigis siidiusse kasvatama ja siidi tootma. Kuni tolle ajani kasvatati siidiusse ainult Hiinas. Hiinlased keelustasid kõvasti siidiusside väljavedu, et säilitada endale kõike siidikaubandusest saadavat tulu. Rahva pärimuse järgi tõid Bütsantsi mungad siidiusse kavalusega üle Hiina piiri, peites neid oma sauade õõnsustesse, ja panid niiviisi aluse Bütsantsi siiditootmisele.

Bütsantsi kaupmehed varustasid toredussaadustega Lääne-Euroopa ühiskonna kõrgemaid klasse.

Bütsantsi riigi kaubandus ja tööstus andsid valitsusele suuri sissetulekuid. Keiser sai kaubatollide näol suurt tulu. Palju raha voolas riigikassasse riiklikest monopolidest. Valitsusel oli ainuõigus kaubelda leivaviljaga. Kasutades rahva häda, ajas ta suuri summasid kokku, müües nälja-aastail leiba kõrge hinna eest. Töörahvas ägas raske maksukoorma all. Kuid riigikassa üha rikastus.

Omades enda käsutuses suuri rahasummasid, võis keiser palgata sõjaväge riigipiiride kaitseks. Teda toetas kaupmeeskond, kes vajas tugevat riiklikku võimu oma kaubanduse kaitseks. Seepärast õnnestus Bütsantsi keisritel kaua oma riigi piire pealetungivate barbarite vastu kaitsta.

VI sajandiks kuulusid Bütsantsi riigi koosseisu peale Balkani poolsaare veel Väike-Aasia, Süüria, Palestiina, Egiptus ja saared Vahemere idaosas.

Justinianus (527—565). Suurima vägevuse saavutas Bütsantsi riik VI sajandil keiser Justinianuse ajal. Kogu oma väsimatu teotsemise rakendas Justinianus keisrivõimu suurendamise ning tugevdamise saavutamiseks. Tunduvat mõju valitsemise alal omas ta abikaasa, energiline ja auahne Theodora.

Justinianus tegi katset taastada Rooma keisririik tema endistes piirides.

Selle eesmärgiga pidas ta rea sõdu, et tagasi võita barbarite poolt vallutatud endise Lääne-Rooma riigi maid.

Tema väepealikud Belisarios ja Narses vallutasid vandaalide kuningriigi Põhja-Aafrikas ja idagootide kuningriigi Itaalias.

Peale selle õnnestus Justinianusel võita läänegootidelt Hispaania lõunaosa. Niisiis kogus ta oma võimu alla tunduva osa endisest Rooma riigist ja sai Vahemere peremeheks.

Riigi sisepoliitikas püüdis Justinianus kindlustada Rooma riigi vanu orjapidamisühiskonna aluseid. Tema käsu peale koostati Rooma riigi seaduste kogu, nn. „Justinianuse koodeks". See koodeks pidi olema kehtiva õiguse koguks Bütsantsi riigis. Koodeks kuulutas keisri võimu piiramatuks ja kinnitas orjade ja koloonide allumise nende isandaile.

Kogu Bütsantsi valitsemine oli keisri ja tema poolt määratud ametnikkude käes: see oli ainuvalitsuslik ja bürokraatlik riigikord.

Keisrit loeti pühaks isikuks. Teda austati võrdselt jumalaga. Keisri kullakoelised riided meenutasid preestrite kirikuriideid. Keisri ees tehti maani kummardusi ja tema jalatseid suudeldi. Sõnakuulmatust keisri vastu peeti usuvastaseks roimaks. Kogu riigi valitsemine toimus keisri ametnikkude kaudu. Rahvas ei võtnud valitsemisest mingil määral osa, igasugune seltskondlik elu oli lämmatatud.

Riigi vaesumine. Katse taastada Rooma riik ebaõnnestus, hoolimata Justinianuse sõjalisest edust.

Justinianuse sõjad nõudsid tohutuid kulusid. Bütsantsi palgasõdurite vägi, kuhu kuulus barbareid mitmetest suguharudest, laastas vallutatud maid hirmsasti. Väepealikud püüdsid rahva riisumise teel rikastuda. Tuli määrata üha uusi makse, kuid neist oli kasu peamiselt ametnikel.

Keisririigi taastamise poliitika laostas maad. Maksude raskus ja ametnikkude omavoli kutsusid rahvas välja tõsise rahulolematuse.

Justinianuse valitsusajal oli palju ülestõususid nii Konstantinoopolis kui ka provintsides.

532. a. leidis Konstantinoopolis aset ähvardav ülestõus, mille põhjustasid rasked maksud ja keisri ametnikkude rõhumine. Ülestõusu laine haaras ruttu kogu suure linna. Tekkisid tulekahjud. Osa sõjaväest osutus mitteusaldatavaks. Justinianus kavatses juba pealinnast põgeneda, kuid teda hoidis tagasi ta abikaasa Theodora. Peagi tungis Justinianuse väepealik B e l i s a r i o s germaanlastest palgasõdurite salga eesotsas ootamatult ülestõusnute kallale ja tappis maha ligikaudu 30 000 inimest ja summutas sel kombel ülestõusu. See ülestõus on tuntud „Nika"-ülestõusu (kreeka keeles „võida" — säärane oli ülestõusnute võitlushüüd) nimetuse all.

Kaheteistkümne aasta järel kordus ülestõus Konstantinoopolis. Visad ülestõusud algasid ka Süürias, Palestiinas ja Egiptuses. Need summutati Justinianuse poolt kohutava julmusega. Provintside elanikud vihkasid Bütsantsi riiki ja ootasid vaid juhust, et temast lahku lüüa.

Ehitustööd pealinnas. Soovides oma võimule rohkem hiilgust anda, hoolitses Justinianus palju pealinna kaunistamise eest. Tema ajal ehitatud toredate hoonete hulgas seisab esikohal kuulus püha Sofia peakirik, mis on üks ehituskunsti tähelepanuväärsemaid mälestusmärke. Kiriku ehitamisel teotses 10 000 inimest viis aastat järjest. Tema kaunistamiseks toodi marmorsambaid antiiksetest templitest Roomast, Ateenast ja teistest vanadest linnadest.

Konstantinoopoli peatänavate äärde ja platside ümber ehitati Justinianuse ajal toredad hooned, samal ajal aga elutsesid kehvikud endiselt poriseis ja kitsais kõrvaltänavais, kuhu harva poetus päikesekiir. Toredate hoonete ehitamine nõudis suuri kulutusi. See ainult halvendas töörahva seisundit, keda niikuinii rõhusid rasked maksud.

Vallutatud Itaalia osade kaotamine. Sõdade tõttu vaesunud ja maksude all ägav Bütsantsi riik ei suutnud säilitada oma võimu all neid maid, mis olid vallutatud Justinianuse ajal.

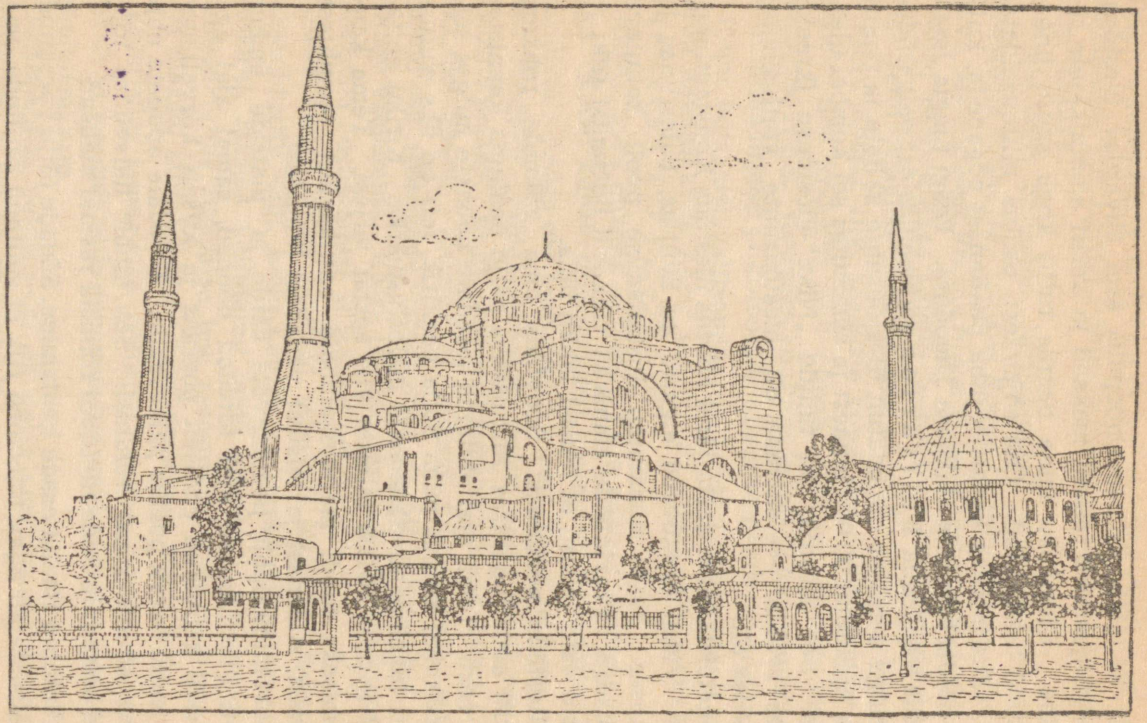

Püha Sofia peakirik Konstantinoopolis.

Itaaliasse tungisid põhja poolt langobardid. Itaalia töörahvas, maksude ja maaomanikkude julma ekspluateerimise tõttu äärmuseni koormatud, tervitas langobarde kui endi päästjaid. Langobardid vallutasidki suurema osa Itaaliast.

§ 2. Pärsia ja tema võitlus Bütsantsiga.

Sassaniidide riik. Idas oli Bütsantsile ohtlikuks vaenlaseks Pärsia, kus endise Partia riigi asemele tekkis Sassaniidide riik.

Partia riik jagunes paljudeks iseseisvateks maakondadeks, mille eesotsas seisid vürstid. III sajandil ühendati kõik need maakonnad Artašir I võimu alla. Ta sai kuningaks Pärsias, mida nimetati nüüd Sassaniidide riigiks (nii hüüti Artašir I-st põlvnevat valitsejasugu tema vanaisa Sassani nime järgi). Maakondade etteotsa seati nüüd kuninga poolt määratud asevalitsejad.

Võimas Sassaniidide riik hõlmas laialdase maa-ala Eufratist kuni praeguse Afganistanini ja Kaukaasiast kuni Pärsia laheni. Sassaniidide riigi kaudu toimus kauplemine Kaug-Ida maade — Hiina ja India — ja Bütsantsi ning Vahemeremaade vahel. Pärsia valitsus sai sellest kauplemisest palju tulu. Rikkad kaupmehed ja feodaalid korraldasid kaubakaravane, andsid neile kaitseks relvastatud sõjamehi ja kauplesid Sassaniidide riigi ida- ja läänepiiril. Valitsusele laekus sellest kaubandusest palju tollimakse.

Pärsia valitsus püüdis tähtsamaid kaubateid tervenisti enda kätte haarata, et mitte kasu teiste maadega jagada. Seepärast arendas Pärsia vallutuspoliitikat. Rooma riigiga, hiljem ka Bütsantsiga, pidas Pärsia sõdu Armeenia ja Süüria valdamise pärast, millistest viimane tõkestas talle pääsu Vahemere juurde.

Kaubateede valdamine, maade ja linnade vallutamine ja röövimine rikastasid Pärsia feodaale. Nende kätte kuhjus suurem osa maast, hiiglasuured karjad loomi ja palju orje. Feodaalne ülemkiht rõhus [illegible] tas talupoegi.

Ex Bibl. U

Töötaval rahval lasus raske maksukoorem. Talupoeg ei [illegible] enne põllult vilja ära vedada, kui kuninga ametnik oli vihud üle lugenud ja üles märkinud, seejuures eraldades selle osa saagist, mis kuulus kuningale või mõisnikule. Sageli kannatas rahvas niikaua nälga, kuni vili pidi põllul seisma ja oodati kuninga ametnikku.

Rahva hulgas kääris tugev vaen suurnikkude ja valitsuse vastu. V sajandi lõpul algas Pärsias rõhutud masside ülemaaline ülestõus, mida kutsutakse selle juhi Mazdaki nime järgi mazdakiitide ülestõusuks. Mazdakiidid nõudsid varanduste üldist jaotamist. Mazdak ütles: „Olgu hüvised inimeste vahel jagatud, sest kõik vajavad ühte ja sedasama. Las üks annab oma varanduse teisele, et ei oleks kehvust ega vaesust." Mazdakiitide liikumine oli niivõrd tugev, et kuningas oli sunnitud ülemkihilt osa tema valdustest ära võtma ja jagama kehvikute vahel. Kuid Pärsia suurnikud koondasid oma jõud ja summutasid rahva ülestõusu (529); Mazdak tapeti.

Sassaniidid omasid tohutuid sissetulekuid röövimistest, maade vallutustest ja kauplemisest ning see kõik võimaldas neil koguda hiiglasuuri tagavarasid kullas, hõbedas ja igasuguseis väärisesemeis. Rahvas allus kõige karmimale politseilisele järelevalvele. Nende riigis, nagu vanadel pärslastelgi, oli hästi korraldatud riiklik post. Postiülemad pidid rahva meeleolu järele valvama ja vähimategi rahutuste tunnusmärkide puhul sellest kuningale teatama. Peale postiühenduse kasutati Sassaniidide ajal teadete edasiandmiseks valgussignaale. Piiride ja pealinna vahele oli ehitatud rida torne mõnekilomeetrise vahemaaga üksteisest. Hädaohu korral süüdati piiriäärses tornis tuli ja see signaal, antud edasi tornist torni, jõudis ruttu pealinna.

Tigrise kaldal asetsevas Sassaniidide pealinnas Ktesiphonis oli püstitatud palju toredaid hooneid võlvitud saalidega, mis olid kaunistatud raidkujude ja madalreljeefidega. Õnnestunud sõdade mälestuseks lasksid kuningad kaljudesse raiuda hiiglasuuri madalreljeefe, mis kujutasid nende võite vaenlaste üle. Sassaniidide ajal seisis kõrgel rakenduskunst. Sassaniidide meistrite valmistatud riie, kuld-, hõbe- ja pronksasjad olid kuulsad kaugele üle Pärsia radade. Sassaniidide ajal kasutati Pärsias laialdaselt põldude kunstlikku niisutamist.

Pärsia sõjad Bütsantsiga. Pärsia kuningas Chosroes I (531—579) pidas pikki sõdu Bütsantsiga. Justinianus suutis suurte pingutustega oma riigi piire tema vastu kaitsta. Chosroes I sai mitu korda Bütsantsilt tribuuti. Sõjad Bütsantsiga jätkusid ka Chosroes I järglaste ajal. Kuid need sõjad õõnestasid Sassaniidide riigi jõudu, mis niikuinii oli rahva rahutuste tõttu nõrgestatud. Ülemkiht, kes omas suuri varandusi ja isiklikke väeosi, polnud kuningale kuulekas. Mõned suurnikud taotlesid ise kuningatrooni anastamist.

Kuningas Chosroes II kasutas Süüria, Palestiina ja Egiptuse rahvastiku rahulolematust Bütsantsi valitsuse vastu. VII sajandi algul vallutasid Chosroes II väed need provintsid. Et leida vahendeid võitluseks Pärsiaga, konfiskeeris Bütsantsi keiser Herakleios kirikute varakambreis asetsevad kuld- ja hõbeasjad. Tal õnnestus pärslasi võita ja sundida neid vallutatud provintse tagasi andma. See kestev ja laastav sõda, mis kestis üle 15 aasta, nõrgestas nii Pärsiat kui ka Bütsantsi.

Seda kasutas ära äsja tekkinud araablaste riik. Araablased tungisid üheaegselt kallale Bütsantsile ja Pärsiale. Mõne aasta jooksul (633—651) vallutasid araablased kogu määratu suure Pärsia riigi. Bütsantsilt võtsid nad ära Süüria, Palestiina ja Egiptuse. Kindlustanud endid Süüria ja Palestiina rannikuil, lõid araablased endile suure laevastiku ja hakkasid vallutama Vahemere saari.

§ 3. Slaavlaste kolonisatsioon.

Slaavlased. Põhjast ahistasid Bütsantsi lõunaslaavi suguharud. Juba VI sajandi algul hakkasid nad üle Doonau tungima, otsides asumiseks uusi maa-alasid.

Bütsantsi kirjanikud on säilitanud meile palju andmeid lõunaslaavlaste olustiku üle. Slaavlased jagunesid paljudeks suguharudeks. Neil säilis kaua sugukondlik kord. Isegi siis, kui see vanaaegne sugukondlik kord lagunes, säilis lõunaslaavlastel suurperekond, nn. zadruga, mis koosnes mitmekümnest inimesest. Säärane perekond elas üheskoos ja valdas kõiki varasid ühiselt. Selleks ajaks, kui lõunaslaavlased hakkasid üle Doonau rändama, tekkis neil juba sugukondlik ülemkiht. Üksikute suguharude eesotsas seisid vürstid. Mõnikord ühendas üks vürst oma võimu alla mitu suguharu.

Slaavlased harisid põldu halvasti, seepärast vajasid nad ka laialdasi maa-alasid karjakasvatamiseks ja põllutööks.

See asjaolu sundis neid tihti asukohta vahetama. Bütsantslased kiitsid slaavlaste vaprust, ausust ja õiglust, eriti aga nende külalislahkust.

Slaavlased omandasid ruttu bütsantslastelt nende kultuuri. Kui slaavlased Bütsantsi riigi piirile ilmusid, polnud neil muid relvi kui viskeodad ja kilbid. Seepärast kartsid nad võitlust alata lagedal väljal ning katsusid vastast metsa ja sohu meelitada. Kuid varsti omandasid slaavlased bütsantslastelt relvastuse ja sõjakunsti ning õppisid kindlusi piirama ja vallutama. VI sajandi lõpul kasutasid nad linnade piiramisel juba müürilõhkumismasinaid.

VII sajandi lõpul alistati mõned lõunaslaavi suguharud, kes elasid Doonau alamjooksul, türgi päritoluga bulgaarlaste suguharu poolt. Koos allutatud slaavlastega moodustasid bulgaarlased vägeva Bulgaaria riigi. Bulgaarlased sulasid peagi slaavlastega ühte, unustasid oma endise keele ning hakkasid slaavlaste keelt kõnelema. Bulgaarlased sõdisid edukalt Bütsantsiga ja võtsid endi alla maad Doonaust lõuna pool, selle alamjooksul, nihutades oma piire Konstantinoopoli lähedusse. Nii sai Bulgaaria riik Bütsantsi riigi alatiseks ohustajaks põhja poolt.

Balkani poolsaare loodeosas elutsesid slaavi suguharud serbid ja horvaadid.

Slaavlased Bütsantsi riigis. Slaavlased ei piirdunud kallaletungiga Bütsantsi riigile. Nad okupeerisid ka maid Bütsantsi piirides. Bütsantsi keisrid andsid slaavlastele loa asuda sõjas laastatud maile, lootes neis häid sõdureid ja maksude maksjaid leida. Slaavlased, liikudes põhja poolt aegamööda edasi lõuna poole, asustasid kogu Doonau ja Egeuse mere vahelise maa. Bütsantslased hakkasid kogu Balkani poolsaare põhjaosa kutsuma Slaviiniaks.

Slaavlased tungisid Põhja- ja Kesk-Kreekasse, kuni Peloponnesoseni. Nende asundusi tekkis ka Väike-Aasias.

Bütsantsi riigis, kus oli veel kehtiv orjapidamine ja kolonaat, moodustasid slaavlased tugeva vabade talupoegade kihi.

Niimuutus Bütsants VIII sajandi alguseks hoopis erinevaks riigiks sellest, millisena me teda nägime Justinianuse valitsemise ajal. Bütsantsi keisritele polnud säilinud ühte kolmandikkugi neist maadest, mis olid kuulunud Justinianusele. Ülejäänud maad olid vallutanud araablased ja bulgaarlased. Kuid neiski maades, mida valdas Bütsantsi keiser, toimusid suured muutused. Slaavlased asustasid tunduva osa Bütsantsi maadest. Slaavlaste poolt asustatud maadel kujunes kogukondlik kord.

Slaavlased ei purustanud Bütsantsi keisririiki nõnda, nagu germaanlased ja teised barbarid olid purustanud Läänes Rooma keisririigi. Slaavlaste kolonisatsioon vastupidiselt uuendas ja tugevdas Bütsantsi. Slaavi vabad talupojad harisid maad paremini kui sunniviisilised orjad ja koloonid ning andsid riigile rohkem vilja. Slaavi talupojad olid head sõdurid, sest et kaitstes riiki vaenlaste vastu võitlesid nad oma põldude ja kodude pärast. Slaavi kolonisatsiooni tõttu Bütsantsi keisririik tugevnes ja suutis edasi olla veelgi ligi tuhat aastat pärast seda, kui langes Lääne-Rooma riik.

§ 4. Bütsants VIII—IX sajandil.

Leon III ja araablaste pealetungi seismapanek. Araablased tungisid mitu korda kuni Konstantinoopolini. Aastal 717 piirasid nad teda maa ja mere poolt. Keiser Leon III (717—741) organiseeris meisterlikult vastupanu. Konstantinoopoli sadam oli hiigelahelatega suletud. Araabia laevastik kannatas tugevasti nn. kreeka tule läbi (põlev vedelik, mida eriliste aparaatidega läbi toru välja heideti). Püsinud tulemusteta rohkem kui aasta Konstantinoopoli piiramisel ja

kaotanud peaaegu kogu oma laevastiku, olid araablased sunnitud piiramise lõpetama. Neil tuli Bütsantsi riigi vallutamise kavatsusest loobuda. Kuid araablased tülitasid vahetpidamatult Bütsantsi riiki idast. Peaaegu igal aastal korraldasid nad röövretki Väike-Aasiasse. Keisritel tuli pingutada kogu jõudu, et kaitsta väikeseks jäänud ja nõrgenenud riiki välisvaenlaste — araablaste ja bulgaarlaste eest.

Riigi sõjaline kaitse muutus nüüd tähtsaimaks ülesandeks. Bütsantsi sõjavägi ei koosnenud ainuüksi vabadest talupoegadest. Et Bütsantsi sõjaväge suurendada, jagasid keisrid maid sõjameestele kohustuse eest teenida sõjaväes. Säärane maade jagamine meenutab frankide benefiitse. Suurmaaomanikud olid kohustatud andma kindlaksmääratud arvu sõjamehi oma inimeste hulgast. Rahvastik oli koormatud rankade maksudega sõja otstarveteks. Keisrid konfiskeerisid osa laialdastest kloostrite maadest ja jagasid need sõjameestele benefiitsidena.

Kloostrite maavaldus. Bütsantsi riigis olid suured maa-alad, kust riik ei saanud makse ega sõjamehi. Need olid kloostrite maad. Kloostrid olid suurimad maaomanikud riigis. Kloostrite arv kasvas kiiresti. Nad olid maksudest vabad. Astunud mungaseisusse, vabanes palju terveid mehi sõjaväeteenistusest. VIII sajandil oli munkade üldine arv Bütsantsi riigis vähemalt 100 000.

Et oma mõju ja sissetulekuid suurendada, soetasid kloostrid „imettegevaid" pühapilte. Mungad püüdsid veenda pimedat rahvast, nagu suudaksid need pühapildid haigeid terveks teha ja elus õnne tuua. Pühapildid meelitasid juurde palju ebausklikke inimesi, kes rikastasid kloostreid oma annetustega.

Pilditüli. VIII sajandil alustas valitsus võitlust kloostrite maaomanduse vastu. Et õõnestada kloostrite mõjuvõimu, pidas ta ühtlasi võitlust pühapiltide austamise vastu. Seepärast kutsutakse kogu seda liikumist pilditüliks. Keiser Leon III alustas seda võitlust edikti (määruse) väljaandmisega pühapiltide kummardamise vastu. Mungad hakkasid ägedalt vastu. Nad pöördusid abipalvega Rooma paavsti poole, kes astus välja pühapiltide kummardamise kaitseks ja põlustas keisri.

Mungad ässitasid pühapiltide kaitseks välja astuma rumalaid rahvamasse. Munkade ässitusel tapsid rahvahulgad keisri ametnikke, kes tulid pühapilte kõrvaldama.

Otsustavat võitlust munkadega pidas Leon III poeg Konstantin V. Tema käsul heideti pühapildid ja pühakute säilmed kirikust välja ning võõbati üle mosaiigid ja freskod, mis kujutasid pühakuid. Konstantin V sulges kloostrid ja keelas ära mungarüü kandmise. Kloostri hooned muudeti kasarmuteks ja arsenalideks. Kloostrite maad võõrandati ja jagati eluajaks kasutamiseks ilmikutele, kes kohustusid selle eest sõjaväes teenima. Niiviisi loodi suur hulk benefiitse, mis sõltusid valitsusest ja suurendasid riigi sõjalist võimsust.

Saavutanud oma peasihi, ruttasid keisrid munkadega leppima ja taastasid pühapiltide austamise. Kuid äravõetud maid nad kloostritele tagasi ei andnud. Kloostrimaade äravõtmine laiendas sõjaväe ülalpidamiseks määratud maavaldust, talupoegadele aga ei andnud ta midagi.

Toomas Slaavlase ülestõus. Vabad talupojad kannatasid oma vägevate naabrite anastuste all. Nimelt anastasid suurmaaomanikud talupoegade maad ja püüdsid vabad talupojad endi pärisorjadeks muuta. Palju kannatasid talupojad ka liigse maksuvõtmise all ametnikkude poolt. Orjad ja koloonid suurtes mõisades olid endiselt üle koormatud tööga oma isandate kasuks. Riigis suurenesid rahva rahutused. 821. a. puhkes Väike-Aasias ülestõus, mida juhtis slaavlane T o o m a s. Ülestõus haaras peaaegu kogu Väike-Aasia. Ülestõusuga ühinesid vabad talupojad, samuti ka orjad ja koloonid, kes tõusid üles oma isandate vastu. Ülestõusnute poole läks üle laevastik. Toomas astus läbirääkimisse araablastega ja kindlustas endale nende kaasabi. Ta kuulutas end keisriks ja laskis enda pidulikult kroonida. Tema käsutuses olid suured sõjalised jõud ja ta piiras ümber Konstantinoopoli. Balkani poolsaare slaavi talupojad ühinesid Toomaga. Ainult bulgaarlaste abiga õnnestus Bütsantsi keisril ülestõusnuid võita. Toomas vangistati ja hukati, tema sõjaväe jäänused hävitati.

§ 5. Bütsants IX—XI sajandil.

Makedoonia dünastia sõjad. Bütsantsi sõjalised jõud tugevnesid vabade talupoegade sõjaväeteenistusse rakendamise ja kloostrite maaomandite jagamise tõttu. Makedoonia dünastia keisrite ajal (867—1056) õnnestus Bütsantsil araablastelt tagasi võita osa nende poolt vallutatud Süüriast ühes selle pealinna Antiookiaga. Kuid Bütsantsi ähvardas põhjast tugevnenud Bulgaaria riik. IX sajandil vallutas ta suurema osa Balkani poolsaarest. Bulgaaria khaanid hakkasid endid tsaarideks nimetama. Bütsants oli sunnitud Bulgaariale aastatribuuti maksma. Bulgaaria tsaar Simeon nimetas ennast bulgaarlaste ja roomlaste (s. o. bütsantslaste) tsaariks ja kavatses vallutada Konstantinoopoli.

Võitluses Bulgaariaga kasutasid Bütsantsi keisrid Vene sõjalist abi. Kiievi-Venemaa kauples hoogsalt Bütsantsiga. Kiievi vürstid Oleg ja Igor korraldasid sõjakäike Konstantinoopoli ehk Tsargradi, nagu nimetati seda linna Venemaal, ja sõlmisid kreeklastega kaubalepinguid. Igori poeg Svjatoslav purustas Bulgaaria riigi, kuid tahtis kindlustada endale Doonau alamjooksu maid. Bütsantslastel õnnestus siiski Bulgaariast uus hädaohtlik naaber välja tõrjuda ja vallutada osa Bulgaaria riigist.

Julma võitlust bulgaarlastega pidas keiser Basileios II, keda hüüti Bulgaroktonoseks (Bulgaarlastetapjaks). Kord käskis ta 14 000 bulgaaria sõjavangi pimedaks teha ja saata nad oma kodumaale. Tal õnnestus Bulgaaria riik lõplikult võita ja ühendada see Bütsantsiga (XI sajandi alguses).

Suhted Venemaaga. Suhted Kiievi vürstidega kujunesid sõbralikuks ja kauplemine nendega andis Bütsantsile suuresti kasu. Igal kevadel läks Kiievist Konstantinoopoli suur kaubalaevade karavan. Saadeti müügile peamiselt neid saadusi, mida vene vürstid oma kaaskondadega olid kogunud

allumismaksudena, nagu karusnahku, mett, vaha ja orje. Konstantinoopoli kaupmehed müütasid venelastele toreduseesemeid, siidriiet, veine, relvi, kullast ja hõbedast ehteid ja kuivatatud lõunamaa-puuvilja. Kaubandusliku suhtlemise tugevnemine Venega avas Bütsantsi riigile uued tuluallikad.

Sidemed Bütsantsi ja Vene vahel kindlustusid veel rohkem pärast seda, kui Kiievi vürst Vladimir oma kaaskonnaga võttis vastu ristiusu ja sundis ristiusku vastu võtma ka oma rahvast (988).

Kristlustamisega tahtis Vladimir oma võimu Venemaal kindlustada. Tal oli toetaja vägeva Bütsantsi keisri näol, kellega ta astus sugulusvahekorda, abielludes Bütsantsi printsessi Annaga. Kuid ristiusu vastuvõtmine tähendas samal ajal ka Venemaale edusammu. Ühes ristiusuga tekkis Venemaal kirjaoskus.

Bütsantsist sai Venemaa slaavi tähestiku. See tähestik oli koostatud IX sajandil bütsantsi misjonäride Kyrillose ja Methodiose poolt ristiusu levitamise soodustamiseks läänеslaavlaste hulgas. Tähestik oli koostatud mõningate lisandustega kreeka tähestiku alusel. Seda tähestikku kasutati paljude sajandite jooksul. Peeter I ajal lihtsustati teda mõnel määral ja lähendati ladina kirjale. Sel muudetud kujul kasutame seda praegugi.

Pärast ristiusu vastuvõtmist leidsid tee Bütsantsist Venesse mitte ainult jumalateenistuse-raamatud, vaid ka ajaloolised, samuti ka ilukirjanduslikud teosed. Kiievisse ja Novgorodi hakati ehitama kauneid kivikirikuid bütsantsi stiilis. Neid kaunistati rikkalikult mosaiikide ja freskodega.

Bütsants Makedoonia dünastia ajal. Saavutanud suurt edu välispoliitika alal, püüdsid Makedoonia dünastia keisrid igati oma võimu tähtsustada. Keisri õukonnas kujunes tore õuetseremoniaal. Keisrid korraldasid pidulikke välissaadikute vastuvõtte. Rikkalikult kaunistatud saali oli asetatud kuldtroon ja sellel istus keiser kullakoelistes riietes; trooni

ümber seisid õukondlased. Trooni kõrval asetsesid kaks kullast lõvi, kes võisid suud avada ja sabaga peksta. Äkki kerkis troon üles ja kadus juuresolijate silmade eest. Siis laskus troon uuesti ja keiser ilmus uutes riietes, mis olid eelmistest veel toredamad. Seda kõike tehti selleks, et näidata keisri vägevust.

Bütsantsi pealinn Konstantinoopol oli tähtsaim kaubanduskeskus. Bütsantsi kaupmehed tõid Idamailt toreduseesemeid. Nad sõitsid oma laevadega Vahemerel ja viisid neid kaupu Lääne-Euroopa riikidesse. Konstantinoopolis endas toimus elav kauplemine. Arenenud oli ka tööstus.

Hoolimata kogu sellest näilikust hiilgusest oli riigis siiski märgata languse tunnuseid.

Riigi poliitiline lagunemine. Kuigi valitsus püüdis riigikaitse huvides säilitada talupoegade-sõjameeste talundeid, hävisid vabad talupojad, nende arvel aga kasvas suurmaapidamine. Suurmaaomanikud — *dynatoi* (s. o. võimsad) ahmisid võlgade katteks talundid endi kätte, ostsid neid näljaaastail poolmuidu kokku ja mõnikord võtsid koguni vägivallaga. Nad alistasid endile vabad talupojad ja sundisid neid töötama koos sunnismaistega mõisapõldudel ning tasuma andameid. Suurmaaomanikud soetasid endile sõjaväesalku ja andsid maatükke ka oma sõduritele. Üks Väike-Aasia suurmaaomanik võis välja saata kolmekümne tuhande mehe suuruse sõjaväe. Keisrid, eriti Basileios II Bulgaarlastetapja, võitlesid igal viisil suurmaaomanikkude sõltumatuse vastu, kuid nende pingutused ei andnud tulemusi. Suurmaaomanikud rikkusid keisri käskkirju, ilma et neid oleks karistatud. Väike-Aasia suurmaaomanikud tõstsid lõppeks keisritroonile endi keskelt Isaak Komnenose, Komnenoste dünastia rajaja.

Selle dünastia poliitika oli juhitud suurfeodaalide maapidamise huvides. Komnenoste dünastia keisrid hakkasid andma suurfeodaalidele maid, mida

asustasid vabad talupojad. Talupojad pidid nüüd töötama uute omanike kasuks, kes selle eest võtsid endi kanda sõjaväeteenistuskohustused, saates keisri sõjaväkke relvastatud väesalku.

Niiviisi muutusid vabad talupojad sunnismaisteks. Bütsantsis hakkas kehtima läänindus. Suurmaapidajate vägevus ja sõltumatus kasvas. Nende kätte koondusid nii maa kui ka võim talupoegade üle ja sõjaline jõud. Selle tagajärjel riik nõrgenes ja hakkas lagunema üksikuiks sõltumatuiks feodaalseiks valdusiks. Feodaalide rõhumine ja kõrged maksud kutsusid rahva hulgas alatasa esile rahutusi.

Keisri võim oli, hoolimata välisest hiilgusest, ebakindel. Vähesed keisrid surid loomulikku surma. Kojarevolutsioone teostati Konstantinoopolis väga sageli. IV sajandi lõpust kuni Bütsantsi riigi langemiseni (a. 1453) valitses 109 keisrit. Neist säilitas ainult 34 võimu kuni oma surmani. Teised kas tapeti või kõrvaldati troonilt.

Riik nõrgenes ja tal läks üha raskemaks oma piire kaitsta.

Nõrgestatud riik pidi taluma rea kaotusi. Põhja poolt ahistasid Bütsantsi petšeneegid. XI sajandil rajasid türgi suguharud Kesk-Aasias Türgi-Seldžuki riigi. Türklased vallutasid idas suured maa-alad. Aastal 1071 võitsid nad Bütsantsi sõjaväe ja vallutasid suurema osa Bütsantsi valdustest Väike-Aasias. Türklastele ei avaldanud mingit vastupanu Väike-Aasia talupojad, keda rõhusid rasked maksud ja feodaalkoormised. Bütsants säilitas Väike-Aasias ainult rannikuala.

Kirikute eraldumine. Kuni XI sajandi keskpaigani polnud ristiusu kirik veel lõhenenud lääne- ja idakirikuks. Kuid Läänemaade kirikupea, s. o. paavsti ja Bütsantsi vaimulikkude vahel leidsid alatasa aset kokkupõrked. Paavstid esitasid pretensioone kogu ristiusu kiriku valitsemise kohta.

Kuid bütsantsi kirik allus keisrile, kes ei tahtnud sallida paavstide segamist oma asjadesse. Rooma ja Konstantinoopol põrkasid teineteisega kokku ka ristiusu levitamisel slaavi suguharude hulgas. Kumbki neist püüdis need suguharud oma mõjuvõimule allutada. Peale selle oli Roomal ja Konstantinoopolil lahkarvamisi usundilistes ja kirikukommete küsimustes.

Viimaks a. 1054 arenes asi lõpliku suhete katkemiseni. Läänemaade kirikut, mille juhiks oli paavst, hakati nimetama katoliku kirikuks, Hommikumaa, bütsantsi kirikut aga õigeusu kirikuks. Kumbki neist kuulutas oma usu dogmad ainuõigeks ja põlustas teise kiriku.

Bütsantsi kultuur. Oma kultuuritaseme poolest seisis Bütsants Lääne-Euroopast märksa kõrgemal. Slaavlased, kes olid asunud keisririigi piiridesse, ei hävitanud tema vanaaegset kultuuri, nagu tegid seda germaanlased ja teised barbarid Läänemail. Rasketest sõdadest ja kaotustest hoolimata säilisid Bütsantsi riigis suured linnad ja jätkus elav kauplemine. Bütsantsi kaupmehed sõitsid kaugele idasse ja läände, mispärast Bütsantsis teati palju rohkem ümberkaudseist maist. Bütsantsis oli rohkem kirjaoskajaid ja haritud inimesi.

Haridus ja koolid olid Bütsantsis, nagu ka Lääne-Euroopas, peamiselt vaimuliku seisuse käes. Seepärast koosnes tolleaegne kirjandus peamiselt vaimuliku sisuga raamatuist. Kuid bütsantslastel oli ka palju reisikirjeldusi. Justinianuse ajal koostas kaupmees Kosma Indikopleustes (India-purjetaja) huvitava kirjelduse reisi üle Idamail. X sajandil koostas keiser Konstantin Porphyrogennetos Bütsantsi riigi ja naabermaade kirjeldüse. Selles teoses on huvitavaid andmeid Venemaa üle. Bütsantsis tunti suurt huvi ajaloo vastu. On säilinud palju ajaloolisi teoseid bütsantsi autoreilt. VI sajandil koostas tuntud ajaloolane Prokopios Justinianuse sõdade ajaloo ja

kirjutas raamatu tema valitsemise üle. Aleksios Komnenose tütar Anna kirjutas oma isa valitsemise ajaloo.

XI sajandil asutati Konstantinoopolisse kõrgeim kool, kus õpiti antiikset ja kristlikku kirjandust, kuid ka õigusteadust. See kool pidi ette valmistama õpetajaid, kohtunikke ja riigiametnikke.

Bütsantsis õitses ka kunst. Bütsantsi arhitektid oskasid ehitada ilusaid losse ja ümmarguste kuplitega kirikuid, mis olid rikkalikult kaunistatud freskode ja mosaiikidega. Bütsantsi maalikunstile oli omane eriline pidulikkus. Maaliti pikaks venitatud figuuridega pühakuid ja valjude, tumedate paletega ning suurte silmadega keisreid ja keisrinnasid. Kunst taotles inimeses usundilise tunde äratamist ja aukartuse sisendamist keisri võimu vastu. Kuid bütsantsi kunstnikud kaunistasid ehitisi ka elavate ning eredate, loomi, taimi, pidustusi ja jahipidamisi kujutavate piltidega.

Bütsantsi kultuur avaldas suurt mõju naabermaadele, eriti Ida-Euroopa maadele.

Nendesse maadesse tungis bütsantsi kultuur koos ristiusuga. Bütsantsi ristiusu levitajad tõid naabermaadesse kirjaoskuse. Nad tõlkisid bütsantsi raamatuid kohalikesse keeltesse ja soodustasid niiviisi rahvusliku kultuuri arengut.

Bütsantsi kultuur avaldas suurt mõju mitte üksnes Venemaale, vaid ka Armeeniale, Gruusiale, Bulgaariale ja Serbiale.

V peatükk.

Kalifaat.

§ 1. Araablaste kalifaadi tekkimine.

Araablased elasid laialdasel kogu Araabia poolsaart haaraval maa-alal, mis oma suuruselt võrdub umbes veerandi Euroopaga. Suuremat osa Araabia poolsaarest katavad veevaesed stepid ja kiltmaad, mis kohati muutuvad

täielikeks kõrbedeks. Ainult poolsaare lõunaosas asetses viljakas ja rikkaliku troopika-taimestikuga Jeemen. Siin kasvatati datlipalme, toodeti kulda ja viirukit. Läbi poolsaare lääneosa, piki Punase mere kallast, läks suur karavanitee Bütsantsist Jeemenisse ja sealt edasi Abessiiniasse ja Indiasse. See rannikumaakond kandis Hedžase nime. Siin tekkis mitu kaubanduskeskust, milledest esikoha omas Meka linn. Temast põhja pool asetseb Mediina. Mediinas õitsesid põlluharimine ja käsitöö.

Beduiinid. Araabia steppides elas rändrahvas beduiinid. Nad elatasid endid peamiselt karjakasvatusest: kasvatasid kaameleid ja lambaid, kuid ka kuulsaid araabia hobuseid.

Ainult mõnes viljakamas kohas tekkisid kindlad asulad, kus hariti põldu ja viljapuuaedu, kasvatati datlipalme. Suurem osa elanikke elas telkides ja liikus oma karjadega edasi mööda kõrbja maa viletsaid karjamaid.

Beduiinid jagunesid paljudeks iseseisvateks suguharudeks. Neil valitses sugukondlik kord. Kõik suguharu liikmed rändasid üheskoos ja neid loeti üksteisega suguluses olevaks: iga sugukonnaliige nimetas oma kaassugukondlast vennaks. Rahuajal valitsesid beduiine sugukonna vanemad, sõjaajaks valiti erilised väepealikud.

Levinud tavaks oli sugukondlik veritasu, mis põhjustas lakkamatuid veriseid kokkupõrkeid. Üks sugukond oli vaenujalal teisega, tappis tema liikmeid ja võttis endale tema kariloomi. Sugukonnas endas polnud võrdsust: hakkas juba tekkima sugukondlik aristokraatia. Oli rikkaid, kes valdasid suuri kaamelikarju, oli vaeseid, kel ei olnud midagi.

Araablastel oli ka orje. Nendeks olid sõjavangid või naabruses asetsevast Aafrikast sissetoodud orjad. Need orjad hoidsid sugukondliku aristokraatia karju ja tegid käsitööd. Põllundusrajoonides kaevasid nad kaeve ja niisutuskanaleid.

Beduiinid kauplesid Hedžase paiksete araablastega. Beduiinid vajasid relvi, riiet ja teisi käsitöötooteid, mida toodi Bütsantsist ja Pärsiast. Vahetuskaubana andsid beduiinid nende saaduste eest kariloomi.

Paiksete araablaste ja beduiinide kaubavahetuse tähtsam keskus oli Meka. Kevadisele aastalaadale Mekasse sõitis beduiine kokku peaaegu kõigist araabia suguharudest. Aastalaada ajal kehtis üldine rahu. Mekas oli vanaaegne Kaaba tempel, kus säilitati püha musta kivi, mis rahva pärimuse järgi oli taevast kukkunud (tõenäoliselt meteoriit). Kaabat austati paljude araabia suguharude poolt.

Sugukondlik aristokraatia, kes omas orje, püüdis rõhuda lihtbeduiine. Ta tahtis neilt karju ära võtta ja neid endidki alistada ning oma kasuks tööle panna. Kuid beduiinid üritasid üha sagedamini ülestõususid sugukondliku aristokraatia vastu. Sääraste ülestõusude ajal tapeti nende poolt mõnikord aristokraate, põletati telgid maha ja rööviti nende varandus. Siis ühines araabia üksikute suguharude aristokraatia, et oma klassivalitsust kindlustada. Seda ühinemist soodustasid ka kaubanduslikud huvid. VI sajandil üritasid Pärsia ja Abessiinia Araabiale kallaletunge, ja kaubatee läbi Hedžase kaotas tähtsuse. Hedžase ülemkiht tahtis araablasi ühendada, et vallutada uusi maid ja kaubateid.

Muhamed ja Araabia ühendamise algus. Abinõuks, mille abil taoteldi lihtbeduiinide allutamist sugukondlikule aristokraatiale ja araabia suguharude ühendamist, sai uus usund — islam, mille põhjendajaks oli M u h a m e d. Muhamed väitis, et jumal on valinud tema oma saadikuks, prohvetiks, selleks et „õiget usku" kuulutada. Ta algas oma usu levitamist 610. a. paiku. Oma jutlustes propageeris Muhamed kõigi usklike ühinemist ja alistumist ainujumalale Allahile ning tema saadikule. Tema järelkäijaid kutsuti araabia keeles m o s l e m i t e k s (s. o. jumalale tingimusteta andunuiks).

„Ei ole jumalat peale Allahi ja Muhamed on Allahi saadik," nii on esimene, põhiline islami õpetus.

Usuga ainujumalasse Allahisse pidi islam kõik araablased ühendama. Islam vastas täiel määral sellele ühinemise tarvidusele, mis oli tekkinud Hedžase ja beduiinide ülemkihi seas. Nagu ristiusk, nii kirjutas islamgi lihtrahvale ette alistumist suurnikele ja võimudele.

Muhamedi õpetus kirjutati hiljem üles muhameedlaste poolt pühaks peetavasse raamatusse, Koraani (s. t. lugemine).

Muhamed jutlustas algul Mekas, kuid Meka ülemkiht ei taibanud otsekohe, millist kasu Muhamedi õpetus võib talle tuua. Ta kartis, et uus usk võib õõnestada Kaaba austamist. Tagakiusamise tõttu Meka aristokraatia poolt pidi Muhamed Mekast Mediinasse siirduma. Selle ümberasumise ajast, mida araabia keeles hüütakse hedžraks (622), algavad muhameedlased oma ajaarvamist.

Muhameedlaste kogudus Mediinas kasvas kiiresti.

Muhamed ja ta järelkäijad said peagi endi valdusse Meka (a. 630). Nad panid kehtima kõigi araablaste jaoks ühise ainujumala kultuse ja kuulutasid Kaaba muhameedlaste pühamuks, kusjuures säilitati musta kivi kummardamine. Paljud araablaste suguharud võtsid muhamedi usu omaks. Vastupanijaid sundisid muhameedlased vägivalla abil alistuma. Muhamedi kogudus sai Araabia ühendamise usundiliseks ja poliitiliseks keskuseks.

Araablaste maadevallutused. Varsti pärast Muhamedi surma allutasid muhameedlased peaaegu kogu Araabia oma võimule. Põhjas ulatusid nende valdused Pärsia ja Bütsantsi piirideni. Muhameedlaste riigi etteotsa said Muhamedi asendajad, araabia keeli kaliifid.

Sel ajal oli parajasti lõppenud pikk sõda Pärsia ja Bütsantsi vahel Süüria ja Egiptuse pärast. Selles sõjas oli kaotajaks pooleks Pärsia, kuid ka Bütsantsi riigi kassa oli tühi

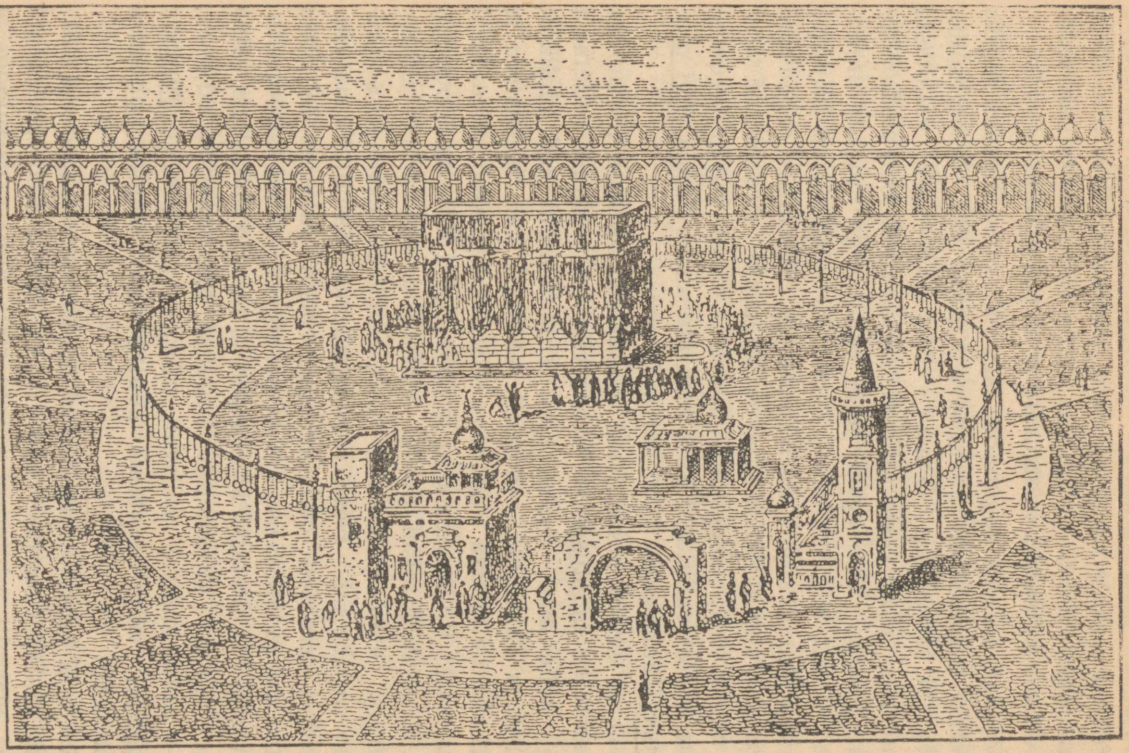

Kaaba.

ja sõjalised jõud kurnatud. Mõlemad riigid olid laastatud ja rahvas raskete maksude tõttu lämbumas. Eriti olid sõjas kannatanud Süüria ja Egiptus, mille tõttu nende rahvastik oli vihane Bütsantsi valitsusele ja ta poliitikale.

Sõjakad araabia suguharud, kes olid nüüd ühiseks riigiks liidetud, moodustasid ähvardava sõjalise jõu. Teise kaliifi, karmi ja fanaatilise Omari ajal (634—644) vallutasid araablased mõne aasta jooksul hiiglasuured maa-alad. Vallutati Süüria. Üheaegselt selle vallutusega tungisid araablased Pärsia riigi kallale. Pärsia oli nõrgestatud hiljutise ebaõnnestunud sõja tõttu Bütsantsiga. Sisemised segadused riigis olid viinud Pärsia sõjaväe langusele. Araablased võitsid nende vastu saadetud sõjaväed ja vähem kui kahekümne aasta kestel vallutasid kõik määratu suure Pärsia riigi provintsid Kaukaasiast kuni Pärsia laheni.

640. a. ümber korraldasid araablased väheste jõududega rüüsteretke Egiptusse ja umbes viie aasta pärast vallutasid kogu selle maa. Samal ajal, kindlustanud end lõplikult Süüria ja Palestiina rannikuil, ehitasid nad laevastiku ja hakkasid vallutama Vahemere saari. Araablased korraldasid rüüsteretki Väike-Aasiasse ja ähvardasid Konstantinoopolit.

VII sajandi teisel poolel vallutasid araablased Põhja-Aafrika. Visalt panid seal vastu ainult berberite (ehk mauride) suguharud. Need rändsuguharud, kes olid oma eluviisidelt sarnased beduiinidega, võtsid pärastpoole vastu islami usu ja võtsid osa araablaste sõjakäikudest Euroopasse.

Aastal 711 ületasid araablased ja maurid Gibraltari väina ning võitsid kiirustatult kogutud läänegootide sõjaväe, 3—4 aasta jooksul vallutati võitjate poolt kogu Pürenee poolsaar, välja arvatud põhjapoolne mägine piirimaa (Astuuria).

Seejärel tungisid araablased üle Pürenee mägede ja hakkasid kallale tungima Frangi riigile. Siin andsid aga frangid Karl Martelli juhtimisel araablastele tugeva vastulöögi ja

nad olid varsti sunnitud Pürenee mägede taha tõmbuma. Põhja-Aafrikas algasid mauride suguharude ülestõusud araablaste ülemvõimu vastu. Võitlus nendega neelas kogu araablaste sõjalise jõu ja sundis pealetungi Lääne-Euroopale lõpetama.

Araablaste vallutused ulatusid ka kaugele itta. VII sajandi teisel poolel ja VIII sajandi alguses vallutasid nad kogu Kesk-Aasia ja jõudsid kuni Hiina läänepiirideni ning korraldasid rüüsteretki India loodeossa. Nii tekkis ligikaudu saja aasta jooksul tohutu suur araablaste kalifaat, mis oma ulatuselt ületas Rooma riigi selle õitseajal.

Araablaste kiired edusammud on seletatavad nende naabrite nõrkusega. Pärsias ja Bütsantsis käis äge klassivõitlus. Mõlemad riigid olid pikaajalistest sõdadest kurnatud. Töötav rahvas, kes lämbus maksukoorma ja suurmaaomanikkude rõhumise all, ei avaldanud võitjaile vastupanu.

Kuid Kesk-Aasias kohtasid araablased mehist ja visa vastupanu. Peaaegu terve sajandi pidid nad kulutama Kesk-Aasia maade vallutamiseks. Pärast vallutamistki püüdsid Kesk-Aasia rahvad mitmelgi korral endale tagasi võita vabadust ja tõusid üles araabia ülemvõimu vastu.

Sõjaväelis-riiklik korraldus. Alguses ei segunenud araablased võidetud rahvastega. Nad elatasid endid võidetute arvel. Araablased ei maksnud makse, kuid olid kohustatud sõjaväeteenistusest osa võtma. Võidetud olid kohustatud pearaha ning maamakse tasuma ja moslemite sõjaväge moonaga varustama. Moslemite kasuks läks samuti sõjasaak, mille hulka kuulusid rohkearvulised sõjavangid, kes muudeti orjadeks.

Tavaliselt ei tekitanud araablased maade vallutamisel kahju nende linnade ja külade elanikele, kes vastupanuta alla andsid ja makse tasuma kohustusid. Seevastu need, kes araablaste vastu relvastatult välja astusid, tapeti või muudeti orjadeks.

Alistatuil polnud õigust relvi kanda, kuid neile jäeti nende endine korraldus ja endised ülemad, kes pidid vastutama maksude laekumise eest. Muhameedlased ei seganud end alistatute siseasjadesse ega vaenanud neid usu pärast.

Omaijaadid. Rikkaimate Ees-Aasia ja Aafrika maade vallutamine avaldas varsti mõju araablaste ühiskondlikule korrale. Kaliifide kätte kuhjusid määratu suured maa-alad ja rikkused. Nad hakkasid oma lähikondlastele rikkalikke annetusi jagama. Hiiglasuuri kasusid said vallutustest ka kaupmehed. Araablaste riigi keskus nihkus mahajäänud Araabiast Bütsantsi ja Pärsia käest vallutatud rikastesse ning kõrge kultuuriga maadesse. Omaijaadide soost kaliifid (661—750) viisid pealinna Damaskusesse (Süürias). Bütsantsi keisrite ja Pärsia kuningate eeskujul seadsid nad sisse hiilgava õukonnaelu ning ümbritsesid endid rikkuse ja toredusega. Araablased hakkasid omandama allutatud maade kultuuri ja tutvuma nende kirjanduse ja teadusega. Araabia ülemkiht sulas aegamööda vallutatud maade suurnikega ühte. Suurem osa alistatud rahvaist siirdus hiljem võitjate usku — islamisse.

Vallutused rikastasid aga ainult suurnikke ja kaupmehi. Ekspluateeritavate talupoegade, käsitööliste ja orjade seisund muutus üha raskemaks. Tohutu suur araablaste riik polnud sisemiselt tervikuline. Tema koosseisu kuulusid mitmesugused rahvad, kes jätkasid elamist omade seaduste järgi, nende majanduslikud huvid olid erinevad. Säärane riik pidi möödapääsematult lagunema.

§ 2. Bagdadi ja Córdoba kalifaat. Türklased.

Abbassiidid. Varsti pärast seda, kui olid lõppenud suured araablaste vallutused, tugevnes võistlus Süüria, Omaijaadide kalifaadi keskuse, ja Pärsia vahel, kus araablaste võimutsemisega kaasusid väljapressimised ja rõövimised, mille vastu

üha sagedamini ja otsustavamalt hakkasid üles tõusma nii pärismaalastest talupoegade massid kui ka kohalikud suurnikud. Rahulolematute eesotsas seisis ülimuslik Abbassiidide suguvõsa.

VIII sajandi keskpaiku haaras ülestõus Põhja-Pärsia ja levis Mesopotaamiasse. Omaijaadid said lüüa, peaaegu terve nende suguvõsa hävitati (750. a. paiku). Ainuke ellujäänud Omaijaadide soo esindaja Abd-ur-Rach-mān I põgenes Hispaaniasse ja rajas seal riigi, pealinnaga Córdoba. Kaliifideks said nüüd Abbassiidid. Nad viisid kalifaadi pealinna Damaskusest Bagdadi — Tigrise jõele rajatud linna (762).

Pärsia sai Abbassiidide kalifaadi tähtsamaks provintsiks. Valitsemisviisi, rahami ja postiasjanduse korraldamisel toimisid Abbassiidid Sassaniidide soost kuningate eeskujul. Abbassiidide lähikondlasteks olid peamiselt pärslased.

Bagdad sai rikkaimaks Ees-Aasia linnaks. Siin kohtusid Egiptuse, Araabia, Pärsia, India ja Hiina kaupmehed. Bagdadi kaliifid kogusid hiiglasuuri tagavarasid kullas ja väärisesemeis. Neid ümbritses rohkearvuline hiilgav õukond. Linna ilustasid toredad mošeed. Kaliifid, feodaalsed suurnikud ja rikkad kaupmehed elasid muinasjutulises toreduses, suurepärastes lossides, mida ümbritsesid varjurikkad aiad. Samal ajal aga elas Bagdadis massiliselt kehvikuid, kerjuseid kui ka armetu palgaga poolnäljaseid päevatöölisi ja orje.

Käsitöö, kaubandus ja põllundus. Kalifaadi linnades säilis meisterlik süüria, pärsia ja egiptuse käsitööoskus. Siin valmistati kalleid relvi, juveel- ja klaasesemeid, kirjuid kangaid ja vaipu. Ühes haruldaste india ja hiina kaupadega veeti Läänemaile ka moslemiusuliste maade käsitöötooteid. Euroopa kaubanduses hakkasid araablased võistlema Bütsantsiga. Läänemail liikusid ringi araabia rändkaupmehed, kes müüsid kalleid idamaa kaupu ning ostsid tooraineid ja orje. Araabia kaupmehed käisid ka kaubareisidel Kaspia

merd ja Volgat mööda ning kauplesid Venemaaga. Araabia mündid omandasid Euroopas laialdase leviku.

Araablased pärisid süürialastelt ja pärslastelt põllutööoskused, mida nad täiustasid. Veevaestes kohtades rakendasid araablased laialdaselt kunstliku niisutamise süsteemi, muutes kõrved õitsvaiks põllunduslikeks maadeks. Niisutamistöödel ja kaevandustes kasutasid nad orjade tööd. Kasvatati tehnilisi kultuurtaimi, nagu puuvilla, indigot, mooruspuid, kuid ka lina, suhkrupilliroogu ja riisi.

Araablaste kultuur. Araablased omandasid vanade kreeklaste, pärslaste ja hindude teadmisi. Kuulsate vanaaja õpetlaste teoseid tõlgiti araabia keelde. Araabia õpetlased uurisid Aristotelese filosoofilisi töid ning omandasid Ptolemaiose geograafilisi ja astronoomilisi õpetusi. Kreeka ja india õpetlaste teoste põhjal tutvusid nad arstiteaduse, keemia, aritmeetika ja geomeetriaga.

Nende teadmiste põhjal lõid araablased oma teaduse ja filosoofia. Tunduvalt arendasid nad edasi astronoomiat ja keemiat. Nad arendasid algebrat. Kuid selle juures otsisid araablased sageli teadusest ebaharilikku ja imetaolist. Nad arvasid, et inimsaatust võib ennustada taevatähtede järgi, ja tahtsid keemiliste lahutus- ja ühendusprotsesside teel muuta tavalisi metalle kullaks.

Araablaste teadus oli allutatud muhamedi usu õpetustele ega võinud seepärast vabalt areneda.

Veel rohkem kui bütsantslased olid araablased huvitatud reisidest ja maade kirjeldustest. Palju tegelesid nad ka ajalooga. Araabia õpetlased on koostanud palju tähelepanuväärseid maateaduslikke ja ajaloolisi teoseid. Araabia proosakirjanikud ja luuletajad on loonud haruldaselt rikkaliku ilukirjanduse.

Araablased on ehituskunsti sisse toonud omapärase stiili. Oma ehitised ja tarbeasjad kaunistasid nad lõikuvate ja põimuvate joonte ilusa ornamentikaga. Kõrge täiuslikkuse

astme saavutas araablastel raamatute ümberkirjutamise kunst. Raamatud olid ilustatud kaunite värvide ja kullaga.

Araabia kultuuri mõju oli muhamediusulistes maades väga suur. Araabia keel sai muhameedlaste usu- ja teadusekeeleks. Muhamedi usk levis laialdaselt ka väljapoole kalifaadi piire, tungides Indiasse, Hiinasse, Väike-Aasiasse, Kaukaasiasse, Volga maile, Balkani poolsaarele ja Kesk-Aafrikasse. Ühes muhamedi usuga pääses neis maades mõjule araabia keel ja araabia kultuur.

Bagdadi kalifaadi langus. Bagdadi kalifaadi õitseaeg satub VIII sajandi lõppu ja IX sajandi algusse. Kuid juba IX sajandi lõpul algab ta langus. IX sajandil eraldusid kalifaadist Põhja-Aafrika ja Egiptus. X sajandil võtsid Hispaania ja Egiptuse valitsejad ise endile kaliifitiitli. Bagdadi kalifaadis tugevnes suurmaaomanikkude võim, kes omasid rohkesti sunnismaisi talupoegi ja orje ning kel olid omad sõjaväed. Kalifaadi eri osades tekkisid iseseisvad vürstiriigid ning pääsesid valitsema kohalikud dünastiad. Nii valitses Kesk-Aasias S a m a n i i d i d e dünastia. Samaniidide pealinn B u h h a a r a võistles oma toreduse poolest Bagdadiga. Samaniidid soosisid luulekunsti. X sajandi poeete Rudegit ja Dakikit, kes kirjutasid tadžiki-pärsia keeles, pole seni unustatud ei Tadžikistanis ega Pärsiaski. Samaniidide õukonnas veetis oma noorusaastad Idamaade kuulus arst ja filosoof Avicenna, nagu teda nimetati läänes (ta päris nimi oli A l i - i b n - S i n a). Tema teosed omasid suurt autoriteeti Lääne-Euroopa keskaegsete õpetlaste seas.

Bagdadi kalifaat lagunes kordkorralt reaks vürstide või emiiride võimu all olevaiks iseseisvaiks valdusiks. Sõjad ja kodutülid emiiride vahel vaesustasid maa ja õõnestasid majanduselu.

Talupoegade ja orjade ülestõusud. Araabia vanasõna ütleb: „Kus lõpeb vesi, seal lõpeb ka maa." Veevaestes Idamaades on maal ainult siis väärtust, kui teda saab niisutada, kuid

vesi tuleb juhtida kohale kanalite abil, sageli kümnete kilomeetrite tagant. Sääraste kanalite kaevamine, parandamine ja kaitsmine nõudis hulga töökäsi ja suuri kulusid. Seepärast kuulus suurem osa kanaleid ja maid riigile ja suurmaaomanikele. Talupojad rentisid kas riigilt või maaomanikelt maad nende kanalite äärest ja pidid selle eest koormavaid makse ja andameid tasuma. Juhtus sageli, et kui kõik maksud ja andamid nii riigile kui ka maaomanikule olid tasutud, oli maaharijaile endile niivõrd vähe järele jäänud, et terveid külasid ootas kas laostumine või näljasurm. Talupoegade ülestõusud olid kalifaadis alatisteks nähtusteks.

Kestev ja visa oli talupoegade ülestõus Azerbeidžanis Babeki juhtimisel (816—838). Ülestõusnud talupoegade vastu tuli kaliifidel saata kogu oma sõjavägi. Mitu kaliifide sõjaväge võideti talupoegade poolt. Ülestõus kandus üle Armeeniasse ja teistesse kalifaadi osadesse. Ainult suurima pingutusega õnnestus kaliifidel lõpuks ülestõus summutada. Suureks ohuks kalifaadile kujunes zindžide ülestõus (zindžideks nimetati neegerorje) Lõuna-Babüloonias. Ülestõus kestis 14 aastat (869—883). Ülestõusu juhtis araablane Ali ibn Muchammad. Ülestõusnud lõid iseseisva riigi, moodustasid tugeva sõjaväe ja hoidsid kalifaati hirmul. Ülestõusnute vastu saadetud väesalgad läksid nende poole üle. Talupojad toetasid zindže ja varustasid neid moonaga. Selle ülestõusu summutamine nõudis kalifaadilt äärmist jõupingutust.

Türklased-seldžukid. Kaliifide riigi lõplik langus toimus XI sajandi keskel, kui Kesk-Aasias elanud türklased-seldžukid tungisid Pärsiasse. 1055. a. vallutas seldžukkide sultan Toghrulbeg Bagdadi. Sel viisil kaotasid Abbassiidide soost kaliifid lõplikult võimu ja said otseselt sõltuvaks seldžukkide sultaneist. Kuid kaliif säilitas siiski muhameedlaste kirikupea õigused. Bagdadist tungisid seld-

žukid edasi lääne suunas, Bütsantsi kallale. Seldžukkide suurriik ulatus Vahemere rannikust kuni Kesk-Aasiani. Kuid see riik lagunes varsti mitmeks iseseisvaks vürstiriigiks (emiraadiks). Süüriasse ja Palestiinasse tekkis palju väikesi feodaalvaldusi.

Türgi feodaalid elasid oma väesalkadega linnustes, mis olid ehitatud mägede otsa. Neist ligipääsematuist pesadest valitsesid nad oma külasid ja linnu ning tegid röövretki naabervaldkondadesse.

Araablased Läänemail. Córdoba kalifaat. IX—XI sajandil toimunud segadused ja türklaste pealetungid õõnestasid Bagdadi kalifaadi rikkuse ja kultuurilise arengu alused. Muutusid kõlbmatuks grandioossed niisutusseadised. Araablaste kultuur Idamail langes. Seevastu laiendasid araablased Läänemail oma vallutusalasid ja oma kultuurilist mõju. Nad tungisid Sudaani ja Kesk-Aafrikasse, viisid sinna muhamedi usu ja hakkasid nende maadega kauplema. Põhja-Aafrika araablased vallutasid Sitsiilia, Lõuna-Itaalia rannikualad, Kreeta saare ja tülitasid lakkamatult oma rüüsteretkedega Lääne-Euroopa ja Bütsantsi rannikuid. Kõige vägevamaks araablaste riigiks läänes oli Córdoba riik, kus VIII sajandi keskpaigast alates valitses iseseisev Omaijaadide dünastia.

Selle dünastia rajajaks oli Abd-ur-Rachmān I, kes pääses elusalt Abbassiidide mõrtsukate käest ja põgenes Hispaaniasse. Oma suurima õitsengu saavutas Córdoba riik Abd-ur-Rachmān III (912—961) ajal. Ta korrastas andamite ning maksude süsteemi ja lõi tugeva palgasõdurite väe. Selle sõjaväe tuumiku moodustasid normannid, germaanlased ja slaavlased. Aastal 929 kuulutas Abd-ur-Rachmān III enda kaliifiks.

Córdoba oli kuulus oma õpetatuse poolest. Siia tulid õppima eurooplased ristiusulistest maadest. Córdoba kalifaadi õpetlaste kaudu tutvusid eurooplased astronoomia, algebra

ja keemiaga. Araablastelt on laenatud numbrid, mida meie praegugi kasutame. Araabia keelest on eurooplased võtnud rohkesti kaubanduse-, matemaatika- ja astronoomia-alalisi sõnu, nagu: magasin, tariif, algebra, seniit, samuti paljude tähtede nimed: Vega, Aldebaran, Beteigeuze jt. Araablaste kaudu tutvusid eurooplased suurima vana-aja filosoofi Aristotelese teostega ja Ptolemaiose uurimustega astronoomia alal.

1258 vallut. mongolid Bagdadi

VI peatükk.

India varasel keskajal.

Guptade riik ja india kultuuri õitseng. III sajandil jagunes India paljudeks vürstiriikideks. IV sajandi alguses vallutas üks Põhja-India väikevürstidest (radžadest) naaberriigid ja sai suure riigi valitsejaks. Seda riiki hakati nimetama Gupta dünastia riigiks. Hiljem suurenes see riik veelgi. Ta haaras peaaegu kogu Põhja-India.

Guptade riigi ajastu oli india kultuuri kõrgeim õitsengu aeg. Riigi pealinnas Pataliputras ja teistes linnades ehitati hiiglasuuri losse ja templeid, mis olid kaunistatud muinasjutulise toredusega. Arendati matemaatilisi teadusi (araablased ja pärslased nimetavad neid teadusi veel praegugi india teadusteks). India arstid olid laialdaselt kuulsad väljaspool kodumaa piire. Neid hinnati kõrgelt Pärsias ja Bütsantsis.

IV—VIII sajand kujunesid india ilukirjanduse klassikaliseks perioodiks. Sajad õpetlased ja kirjanikud elasid valitsejate ja suurnikkude lossides. Hiilgavaimaks india ilukirjanduse esindajaks oli Kālidāsa (V sajandil). Ta kuulus brahmiinide kasti, kuid oli vaene ja pidas karjaseametit. Juhuse tõttu pääses ta ühe Gupta dünastia kuninga õukonda, kus sai kuulsaks luuletajana ja näitekirjanikuna. Kālidāsa on maailmakirjanduse suurvaime. Tema teosed on tõlgitud kõigisse maailma keeltesse. Oma teoste ainestikud võttis ta enamasti vanadest saagadest ja legendidest.

Kuid see hiilgav kultuur oli ainult väheste jaoks. Teosed kirjutati sanskriti keeles, mida lihtrahvas ei osanud. Gupta dünastia kuningate ja India suurnikkude toredus oli rajatud talupoegade kõige julmemale ekspluateerimisele, kes elasid vaesuses ja äärmises harimatuses. Nemad pidid oma töövaevaga ülal pidama Gupta dünastia kuningate toreda õukonna ja nende suure sõjaväe, mis koosnes jala- ja ratsaväest, sõja-

elevantidest ja sõjavankritest. Talurahva kogukondade riisumiseks moodustasid Gupta dünastia kuningad päratu suure maksuameti.

Usund. Kitsasse perekonna ja küla huviringi suletuna ei mõistnud talupojad, miks nende elu on nii raske ning sünge, ja arvasid jumalaid kõigi oma elujuhtumuste, kõigi õnnetuste põhjustajaiks. Brahmiinid ja budha usu mungad sisendasid talupoegadele alatasa jumalate tahtele alistumist, jutlustasid neile passiivsust ja sõnakuulelikkust. Gupta dünastia kuningad hindasid kõrgelt usundi teenuseid. Nad olid brahmiinid, ent soosisid väga budhistlikku kirikut, kes mõistis hukka igasuguse vastupanu. Riigi pealinna Pataliputrasse ehitati budha usu kloostreid, kus elas umbes 6000 munka.

Hiljem hakkas budhismi välja tõrjuma uus-brahmanism ehk hinduism, mis võttis üle palju vanast brahmanismist ja budhismist. Vanule jumalaile (Brahmale, Višnule, Šivale) seltsis veel palju uusi. Arvukais templeis toimusid pidulikud jumalateenistused; peeti ülal tohutu suurel arvul mees- ja naispreestreid. Somnathi templis, mis oli pühendatud jumalale Šivale, teenis 1000 brahmiinipreestrit; 350 tantsijatari tantsis päeval ja öösel ebajumalakuju ees. Karavanid vedasid mitmesaja kilomeetri tagant „püha" vett Gangese jõest. Selle veega „jootsid" preestrid koletislikku kulla, hõbeda ja kalliskividega ehitud puuslikku. Templile kuulus 10 000 küla; sadade tuhandete talupoegade vaev kulus tema ülalpidamiseks.

Tohutu suured templid, hiiglaslikud paljukäelised ja mitmepealised ebajumalakujud pidid harimata talupoegi hirmutama ja sisendama neile allaheitlikkust jumala, kuninga ja suurnike suhtes.

Suurmaaomanike ja kuninga ametnike poolt rõhutud talupojad, kellele usund sisendas igasugusele võimule alistumist, ei avaldanud mingit vastupanu uutele maadevallutajaile, kes suurtes hulkades Indiasse tungisid.

Guptade riigi lõpp. VI sajandi alguses tormasid Gupta riigi kallale nomaadid — valged hunnid. Rea kaotuste järel õnnestus Gupta riigi valitsejail valgeid hunne põhja poole tõrjuda. Kuid võitlus nendega nõrgestas Gupta dünastia riiki ja Põhja-India lagunes jällegi reaks iseseisvaiks vürstkondadeks.

VII sajandil oli Indias umbes 70 väikest vürstiriiki. See sajandeid kestev India poliitiline killustus võimaldas Ida-Pärsia muhameedlikele valitsejaile kaunis suurt Põhja-India osa oma provintsiks muuta.

Ghasnaviid Mahmūd ja Põhja-India vallutamine muhameedlaste poolt. X sajandi keskel rajas üks Buhhaaras valitsevate Samaniidide teenistuses olevaid väejuhte iseseisva riigi praeguse Afganistani piirides. Selle riigi pealinnaks sai Ghasna linn, mille tõttu seal valitsenud valitse-

jasugu nimetatakse Ghasnaviidide dünastiaks. Ghasnaviidide soost sultan Mahmūd, kes valitses a. 998—1030, oli andekas väejuht ja julm ning arvestav poliitik. Et ekspluateeritavate talupoegade tähelepanu võitluselt suurmaaomanike vastu kõrvale juhtida ja samal ajal India varanduste arvel rikastuda, kuulutas ta püha sõja „uskmatute" hindude vastu, kes ei tahtnud islami usku vastu võtta. Muhamedi usu vaimulikud aitasid Mahmūdile selle sõja korraldamisel igati kaasa.

Mahmūd sooritas Indiasse enam kui 15 rüüsteretke ega saanud kordagi lüüa. Igal uuel sõjakäigul tungis Mahmūd ikka sügavamale ja sügavamale Indiasse, juhtides oma sõjaväed läbi veetute kõrbede ja läbipääsematute džunglite. Kogu Loode-India kannatas vallutuste ja röövimiste all. Vallutanud linna, saatis Mahmūd kokkuriisutud varanduse Ghasnasse ja viis elanikud orjadeks.

Orjade hind langes Mahmūdi India sõjakäikude ajal 50 kopikani inimese eest. Riisuti paljaks ka kuulus Śiva tempel Somnathis. Loode-India muutus Ghasnaviidide riigi provintsiks.

Mahmūdi röövkäikude tõttu muutus Ghasna väikesest linnakesest hiilgavaks pealinnaks, mida kaunistasid ilusad lossid, mošeed ja aiad.

Firdūsi. Et oma valitsuse hiilgust suurendada, soosis Mahmūd kunsti ja kirjandust. Tema õukonnas elas geniaalne Pärsia luuletaja Firdūsi (934—1027). Ta tähtsam teos, lugulaul „Šāhnāme" (tähendab tõlkes „Kuningateraamat"), on kirjutatud pärsia keeles. Lugulaul koosneb üle 50 tuhandest kaksikvärsist. Selle teose loomiseks kulus poeedil umbes 30 a. „Šāhnāme's" on värsivormis edasi antud pärimusi ja ajaloolisi sündmusi pärsia rahva elust, legendaarseist aegadest kuni VII saj. keskpaigani. Firdūsit nimetatakse pärslaste Homeroseks.

Ghasnaviidide riigi lagunemine. Mahmūdi järglaste ajal lagunes Ghasnaviidide riik mitmeks iseseisvaks vürstkonnaks. Tähtsaimate muhamediusuliste riikide pealinnadeks Põhja-Indias said Lahore ja pärastpoole Delhi. Muhamediusuliste riigid, vallutades osa Dekhanist, allutasid oma võimule maid kaugel väljaspool Põhja-India piire.

VII peatükk.

Hiina V—XI sajandil.

§ 1. Thang'ide keisririik.

Thang'ide keisririigi tekkimine. IV—V sajandil tungisid korduvalt Hiinasse põhja ja lääne poolt rändrahvad ja vallutasid tema põhjaosa. Nad moodustasid seal rea oma riike. Ka Lõuna-Hiina jagunes sel ajal

reaks iseseisvaiks valdkondadeks. Hiinas valitsesid iseseisvad väikekuningad, vürstid ja väepealikud, kes alatasa üksteisega vaenustasid.

Hiina uus ühendamine teostus VI sajandi lõpul. Selle ühendamise viis lõpule üks väepealik, kes a. 618 kuulutas enda Hiina keisriks. Ajaloos on ta tuntud Kao Tsu nime all. Oma riiki ta nimetas Thang'iks.

On vaja tähendada, et hiinlased ise kunagi ei nimetanud oma riiki Hiinaks. Tavaliselt nad nimetasid teda Taevaaluseks riigiks või Keskriigiks; nende riigi ametlik nimetus oli aga muutuv. Nii hakati Hiinat alates VII sajandist kutsuma Thang'ide keisririigiks. Thang'ide soost keiser Thai Tsung allutas endale kõik hiina vürstid ja väepealikud ning ühendas oma valitsuse alla hiiglasuure maa-ala.

Thang'ide riik püsis kuni 907. a. Thang'ide soo keisrite ajal saavutas Hiina suurima võimsuse ja majandusliku ning kultuurilise õitsengu.

Reas vallutussõdades alistasid Thang'ide dünastia keisrid naabermaid ja asustasid neid hiinlastega. Nõnda tekkis Hiina suurriik. Thang'ide ajajärgul oli Hiina maa-ala koguni suurem kui praegu. Tol ajal allusid ja tasusid Hiinale allumusmaksu Korea, Tonking, Annam ja mõned Põhja-India vürstiriigid.

Thang'ide riigi pealinnaks oli Tšangan Loode-Hiinas, mille praegune nimi on Hsian.

Thang'ide riigi ajastul oli Hiina suurim, võimsaim ja kõrgeima kultuuriga riik maailmas.

Feodaalne kord. Hiina valitsevaks klassiks olid suurnikud-suurmaaomanikud, kes said keisrilt suuri mõisu. Nad elasid linnades rikastes lossides, oma maad andsid nad aga harida talupoegadele, kes neile selle eest maksid koormavaid andameid. Suurnik oli täielik isand talupoja elu üle: võis teda paljaks röövida, vigaseks teha ja nõuda temalt igasuguseid koormisi. Linnamüüride, losside ja templite ehitamiseks aeti talupoegi vägivaldselt kümnete tuhandete kaupa kokku ja sunniti tasuta bambuskepi hoopide all töötama. Kui juhtus ikaldusaasta, oli põud, uputus või hävitasid rohutirtsud saagi, suri tuhandeid talupoegi nälga. Ka häil saagiaastail said nad vaevu ots otsaga kokku. Nälgivad talupojad müüsid sageli iseendid või oma lapsi orjadeks. Kui talupoeg laenas raha ega tasunud oma võlga, siis võis liigkasuvõtja ta oma orjaks teha. Liigkasuvõtjad omandasid suuri maa-alasid, neid kokku ostes või võlgade eest ära võttes. Budhistlikud kloostrid olid samuti rikkad maaomanikud. Suurnikud, liigkasuvõtjad, kaupmehed ja budhistlikud mungad elasid rikkuses ja toreduses. Talupojad vihkasid oma ekspluateerijaid ja tõusid sageli nende vastu üles.

Talupoegade ülestõusud. Üks suurimaist talupoegade ülestõusudest puhkes a. 874. Selle ülestõusu juhtide hulgas sai eriti kuulsaks Huang Tšao. Ta tundis sõjaasjandust, ja asunud ülestõusnute etteotsa, organiseeris mitmetuhandelise talupoegade väesalga. See kasvas päevpäevalt ja keisri sõjaväed ei saanud tast jagu. Oma talupoegade sõjaväe eesotsas asus Huang Tšao sõjakäigule. Ta tahtis kõigis riigi provintsides suurnikke karistada, et kogu Hiina talurahval algaks parem elu, et poleks enam ebavõrdsust.

Aastal 881 marssis Huang Tšao võidukalt Thang'ide riigi pealinna Tšangani. Keiser põgenes, kõik tema sugulased, palju suurnikke, ametnikke ja väejuhte aga tapeti. Nende kohtadele määrati talupojad. Kõik pealinna rikkused konfiskeeriti ja jagati kehvikute vahel.

Kaks ja pool aastat hoidis Huang Tšao pealinna enda käes. Kuid keiser ja suurnikud pöördusid abipalvega naabruses asuvate rändrahvaste poole. Määratu suur hord tormas äkki Hiinasse, et ülestõusu maha suruda. Rahva seas nimetati neid keisri ja suurnikkude liitlasi „mustadeks kaarnateks". Nad tungisid talupoegade kallale nagu röövlinnud ja võitlesid lahinguis julmalt ning ebainimlikult. Aastal 883 võitsid „mustad kaarnad" lahingus Huang Tšao sõjaväe, kusjuures selle juht ise surma sai. Mõned tema abilised, keda keiser oli ära ostnud, reetsid talurahva. Suur talupoegade sõda lõppes ülestõusnute kaotusega. Kuid kuni Thang'ide ajastu lõpuni puhkesid mitmes riigi osas uued talupoegade ülestõusud.

Thang'ide riigi langus. Thang'ide soost keisrite ajal töötati välja seadused suurnikkude huvide kaitseks. Teiste rahvaste alistamiseks ja talupoegade ülestõusude mahasurumiseks loodi suur sõjavägi.

Feodaalse ühiskonna pea oli keiser. Teda peeti jumala esindajaks maa peal ja ta ise nimetas end „taeva pojaks". Tema oli ka ülempreestriks. Keiser käsutas suurte varanduste üle. Peale rahva käest saadavate maksude omas ta suuri sissetulekuid riiklikult soola-, raua- ja viinamonopolilt. Keisri juures olid riiginõukogu, kuus ministeeriumi, palju keskvalitsuse asutisi ja kantseleisid. Provintsides haldasid keisri poolt nimetatud kubernerid. Kuberneride ja ametnikkude kohtadel olid suurnikud, mõnikord ka rikkad kaupmehed ja liigkasuvõtjad. Kõik ametnikud pidid olema haritud inimesed, tundma kirjandust, filosoofiat ja ajalugu ning õiendama neis ainetes eksami. Kuid rikkad ja mõjukad inimesed ostsid tavaliselt eksamineerijad altkäemaksu abil ära. Omandada ametniku ja eriti provintsi kuberneri koht oli väga kasulik, sest see andis võimaluse rahvast enda kasuks riisuda. Kubernerid püüdsid

oma ametikohti oma poegadele kindlustada ja kuberneriamet muutus aegamööda pärandatavaks.

Pealtnäha võimas Thang'ide riik osutus nõrgaks. Suurnikkude võim, talupoegade ebainimlik ekspluateerimine, ametnikkude väljapressimised ja alistatud maade riisumine viisid Hiina uuele lagunemisele. Jälle algasid segadused ja talupoegade ülestõusud. Provintside kubernerid tahtsid sõltumatuks saada ja sepitsesid keisri vastu vandenõusid. Kõik see õõnestas Thang'ide riigi jõudu. Alistatud maad lakkasid allumusmakse maksmast. Rändrahvad põhjas ja läänes hakkasid jälle Hiinat oma röövretkedega tülitama. Paljud neist rajasid oma riigid Thang'ide keisririigi territooriumil. X sajandi algul Thang'ide keisririik lagunes.

§ 2. Hiina X—XI sajandil.

Sung'ide riik. Aastal 960 ühines suur osa Hiinat Sung'ide võimu alla. Kuid rändsuguharud, kes olid vallutanud Põhja-Hiina, ei tunnustanud nende valitsust. Kõige tugevam neist oli khitanide suguharu. Khitanid valitsesid kogu Põhja-Hiina üle. Nad kuulutasid oma pealinnaks suure Hiina linna, mida praegu kutsutakse Peipingiks. Khitanid sõdisid hiinlastega alatasa ja sundisid Sung'ide soost keisrit rahas ja siidiga allumusmaksu maksma.

Alatised sõjad põhjas asuvate rändrahvastega lasusid üle jõu käiva koormana rahva peal. Oli vaja suurt sõjaväge ülal pidada. Talupoegi koormati hiiglasuurte maksudega. Sõja ajal hävisid kanalid, paisud ja tammid. Põllud kuivasid ära ja andsid kehva saaki. Riisi ei jätkunud ja kaupmehed tõstsid riisi hinda. Samal ajal aga nõudsid suurnikud andameid. Talupojad pidid üha sagedamini liigkasuvõtjate poole pöörduma. Liigkasuvõtjad aina kõrgendasid laenude protsente ja rikastusid. Võlgade mittetasumise pärast muutusid paljud talupojad orjadeks.

Eriti raskeks läks rahva olukord XI sajandi keskel, kui tulid põuaaastad. Paljudes kohtades suri tuhandeid inimesi nälja ja janu kätte. Kaevud ja ojad kuivasid ära, isegi kariloomad said otsa. Talupojad põgenesid küladest andamite, maksude, võlgade ja orjuse eest. Kõik maanteed olid näljaseid ja kodutuid täis. Arenes teeröövi. Näljased inimhulgad rüüstasid linnu. Mõnel pool tuli ette isegi inimesesöömist. Ametnikud ja väepealikud ei teinud midagi rahva viletsuse leevendamiseks, vaid kasutasid juhust, et rohkem vara kokku riisuda.

Vang Anši reformid. Sel ajal esitas provintsiametnik Vang Anši keisrile kava, kuidas rahvast aidata. Aastal 1069 kutsus keiser Vang Anši pealinna ja nimetas ta peaministriks. Vang Anši teostas rea täht-

said reforme. Ta käskis ehitada kõigis külades riigi viljaaidad, kuhu ta kogus kaupmeeste käest kokkuostetud riisi. Neist aitadest ta jagas näljastele riisi ja andis samuti talupoegadele seemet laenuks. Pärast lõikust pidid nad laenatud vilja riigile tagasi andma ja terad pandi jälle aitadesse. Ta andis ka madalaprotsendilist laenu rahas, millega õõnestas ahnete liigkasuvõtjate vägivallatsemist. Vang Anši määras kõikidele kaupadele kindlad hinnad. Ta kergendas maksukoormat ja korraldas ümber sõjaväe. Enne oli Hiinas palgasõjavägi. Vang Anši seadis sisse üldise väeteenistuskohustuse. Ta uuendas riigi valitsemisaparaati ja ajas minema kõlbmatud ametnikud ning altkäemaksuvõtjad. Külades asutas ta koole ja linnades ülikoole. Vang Anši reformid kergendasid rahva olukorda ja tugevdasid Hiina riiki. Kuid Vang Anši vastu tõusid üles rahulolematud kaupmehed, liigkasuvõtjad ja solvunud ametnikud ning saavutasid tema errumineku. Ta tagandati ja ta suri maapaos. Suurem osa tema reformidest tühistati.

§ 3. Hiina majanduselu ja välissuhted.

Thang'ide ja Sung'ide ajastul teeb Hiina majandus suuri edusamme. Kaevatakse uusi kanaleid, ehitatakse tammisid ja paisusid, tõuseb põlluharimise tehnika. Maapõuevarade — raua, vase, hõbeda ja kulla tootmine suureneb. Osavad meistrid toodavad siidriiet, majatarbeid ja relvi. Tekivad uued kõrgete müüridega ümbritsetud linnad, mida kaunistavad ilusad lossid ja templid. Linnades elab arvukalt käsitöölisi ja kaupmehi, avatakse suuri ärisid ja basaare ning areneb elav kauplemine. Kõige suurem linn Sung'ide riigi ajal oli Hangtšou. Temas oli üle miljoni elaniku. See oli tähtsaimaid kaubanduslikke keskusi.

Teistesse maadesse vedasid hiinlased välja siidi, portselani ja rauda. Hiina kauples Indiaga, Jaapaniga, Annamiga, Jaavaga, Tseiloniga ja Vaikse ookeani saartega. Suur kaubavahetus käis Ferghana ja teiste Kesk-Aasia maadega. Indiast oli Hiinasse tee sisse toodud; see sai hiinlaste lemmikjoogiks. Nad hakkasid ise teed kasvatama ja varsti seda välja vedama teistesse maadesse. Kantonis rajasid araablased oma kaubanduslikud asundused ja arendasid Hiinaga elavat kaubavahetust. Kokkupuutumine teiste rahvastega avaldas suurt mõju hiina kultuurile. Indiast tungis Hiinasse budhism. Tema passiivsuse ja mittevastupanu jutlus oli hiina suurnike maitse järgi kui vahend rahva orjastamiseks. Paljud neist hakkasid budhistideks, ehitasid budha usu templeid ja soodustasid budhismi levitamist rahva hulgas. Araablastelt võtsid paljud hiinlased muhamedi usu vastu. Kuni praeguse ajani on Hiinas säilinud muhameedlastega asustatud riigiosi.

§ 4. Hiina kultuur Thang'ide ja Sung'ide keisririigi ajal.

Trükikunst. Thang'ide ja Sung'ide keisririigi ajastul ületas hiina rahvas kultuuri tasemelt tunduvalt eurooplasi. Hiina kirjandus oli tekkinud juba sajandeid tagasi. Varem kui kõigis teistes maades leiutati Hiinas paber. Varakult tekkis Hiinas trükikunst. Hiinlased lõikasid vajaliku teksti puust tahvlitesse ja nende tahvlite abil trükkisid õhukesele paberile raamatuid.

VIII sajandi algul hakati Thang'ide soost keisri käsul Hiinas välja andma maailma vanimat ajalehte. Selle nimeks oli „Pealinna Teataja". Seal avaldati keisri käskkirjad ja tähtsamad poliitilised uudised. Sellesama nime all ilmus ajaleht viimase ajani. Selle väljaandmine kestis üle 1000 aasta.

Teadus. Juba vanal ajal leiutasid hiinlased püssirohu ja kompassi, tundsid astronoomiat, oskasid päikesevarjutusi ette kuulutada ja kalendrit arvutada. Thang'ide ja Sung'ide riigi ajal tegi hiina teadus uusi edusamme. Suurt tähelepanu pühendati matemaatikale, geograafiale ja agronoomiale.

Agronoomia aitas tugevasti kaasa Hiina põlluharimise arengule. Hiinlased harisid oma põlde niisama hoolikalt nagu aednikud aedu. Suures aus olid filosoofid ja ajaloolased. Nad said palka riigilt. Thang'ide perioodil asutati Hanlin'i teaduste akadeemia, mis teotses kuni viimase ajani. Paljudes linnades olid suured raamatukogud, mis sisaldasid sadu tuhandeid raamatuid. Avati ülikoole, kus uuriti peamiselt ajalugu, filosoofiat ja kirjandust.

Kirjandus ja kunst. Hiinlased armastasid juba ammust ajast luulet. Suurima õitsengu saavutas luule Thang'ide ajastul. Thang'ide ajastu poeetide luuletusi peetakse eeskujulikuks. Nende peamotiiviideks olid armastus, sõprus ja loodus. Ühtedes luuletustes ülistatakse sõjalist sangarlikkust, teistes kaevatakse talupoegade viletsa elu üle. Thang'ide ajastu parimaiks luuletajaiks peetakse Li Thaipo'd ja Tu Fu'd, kes elasid VIII sajandil. Neile kirjanikele on hiinlased uhked samuti nagu venelased Puškinile.

Thang'ide ajastul olid Hiinas kujunenud juba teater, ballett ja muusika. Keiser asutas oma lossi erilise näitlejate kooli. Näitekunst oli ammu rahva lemmiklõbustuseks. Rändtrupid sõitsid mööda linnu ja külasid ning andsid etendusi peamiselt ajaloolistel teemadel. Selline teater on püsinud Hiinas tänini.

Suure täiuslikkuse saavutas maalikunst. Selle suurimaks õitseajaks peetakse Sung'ide ajastut. Oma pildid maalisid hiina kunstnikud siidi-

rullidele. Kunstnikud kaunistasid samuti maalidega paleede, templite ja rikaste meeste majade seinu. Väga varakult arenes Hiinas raidkunst. Paljusid ehitisi kaunistasid jumalate, pühade loomade, tarkade ja keisrite kujud ning madalreljeefid. Sageli raiuti kujud kaljudesse ja need olid hiiglasuured.

Keisri ja suurnikkude erilise tähelepanu osaliseks sai ehituskunst. Hiina arhitektid ehitasid ilusaid losse, templeid, sildu ja torne. Neid ehitati kivist, marmorist ja rauast ning kaunistati portselani, kulla ja kunstipäraste nikerdustega. Hiinasse sattunud eurooplased olid hämmastunud Hiina ehitiste ilust ja ülevusest.

Suure kuulsuse omandasid hiina lakid, email ja pronksist kunstitooted. Hiinas leidus osavaimaid meistreid elevandiluu-, puu- ja kivinikerdamise alal.

Kunst tungis sügavale kõrgemate klasside igapäevasesse ellu. Peaaegu iga asi, mida nad kasutasid, kujutas endast kunstiteost.

Hiina kultuur avaldas hiiglasuurt mõju kõigile tema naaberrahvaile Aasias, eriti Koreale, Jaapanile ja Annamile.

Teine jagu.

EUROOPA JA AASIA XI–XV SAJANDIL.

VIII peatükk.

Ristisõjad.

§ 1. Euroopa ristisõdade eel.

Karolingide-aegses mõisas oli iga talupoeg üthlasi ka käsitööline. Tema varustas iseennast ja oma mõisahärrat niihästi põllumajandussaadustega kui ka käsitöötoodetega. Majanduselu arenemisega täienesid tööriistad ja ilmusid ka uued käsitöötoodete liigid. Toodeti rohkem rauast tööriistu, hakati valmistama villaseid kangaid ja ehitama kivist hooneid. Kõige sellega võisid tegelda ainult eriliselt väljaõpetatud käsitöölised. Just sellepärast hakkasid inimesed mingi käsitöö alal spetsialiseeruma.

Nii eraldus käsitöö põllumajanduslikust tööst. Tekkisid sepad, kangrud ja sadulsepad.

Linnade tekkimine ja areng. Algul käsitöölised elasid ja töötasid külas või feodaalide mõisades. Käsitöö komplitseerumisega, käsitööliste arvu kasvamisega ja nõudmise suurenemisega nende toodete järele hakkasid pärisorjad-käsitöölised üha sagedamini oma isandate juurest lahkuma. Need käsitöölised rajasid oma asundused kusagile kloostri-

müüride äärde, jõgede ülesõidukohtade juurde ja suurte maanteede ristlemiskohtadele, kust rahvast sagedamini läbi sõitis ja kus neil oli kergem oma töösaadusi müüa.

XI sajandi keskpaiku hakkasid selliseist käsitööliste asundustest tekkima linnad.

Linn piirati mullast valli või müüriga. Linna keskele rajati turuväljak. Linna elanikud ei loobunud täiesti põllumajanduslikust tegevusest: neil olid põllud, juurvilja- ja puuviljaaiad; nad kasvatasid karja. Tolleaegseist linnadest võib öelda, et nad olid pooleldi asustatud, pooleldi aga põldude all. Linnad ise olid väga elanikkudevaesed, elanikkude arv ulatus mõnesaja inimeseni. Linnade elanikkond suurenes ärakaranud pärisorjade arvel.

Linnade tekkimine tõi uusi iseloomustavaid jooni Euroopa ellu. Käsitööline töötas tellimise peale ja turul müügiks. Hakkas arenema kaubandus ja kujunema linnaturg. Algul müütas linn oma tooteid ainult läheduses asetsevaile küladele ja mõisadele. Ostjate arv oli väike ja kaupu valmistati linnas vähe. Oma tooteid müütasid käsitöölised ise.

Kaupmees oli linnas ainult külastaja. Siit ka tema tavaline nimetus mõnes keeles — külaline. Kaupmeesteks olid araablased, süürialased ja bütsantslased. Nad tõid kalleid idamaa kaupu. Kaubanduse arenemisega tekkisid linnas ka oma alatised kaupmehed. Nõnda kujunesid uued ühiskondlikud rühmitused: käsitöölised ja kaupmehed.

Linnad asetsesid läänihärrade maadel. Need nõudsid linlastelt tegu ja andameid. Läänihärrade ametnikud mõistsid linlaste üle kohut. Mida rikkamaks linn muutus, seda rohkem nõudis temalt läänihärra. Alatised feodaalsõjad takistasid linnade kaubanduse arengut. Linnade tugevnemisega pidi möödapääsematult puhkema visa võitlus nende ja läänimeeste vahel.

Mõnedes Euroopa osades arenesid linnad väga kiiresti. Rikastusid linnad Reinil — Köln, Mainz ja Strass-

burg ja Flandria linnad Brügge, Gent, Ypres. Nii Reinil kui ka Flandrias oli arenenud kalevitööstus; linnad asetsesid vanaaegseil kaubateedel. Kuid kõige varem hakkasid linnad arenema Itaalias. Läbi Itaalia toimus Vahemerd kaudu kaubavahetus Idamaadega. XI sajandil olid Veneetsia ja Genua suurimad ja rikkaimad Euroopa linnad. Genua ja Veneetsia kaupmehed hakkasid ise Idamaile reisima. Nad hakkasid võistlema bütsantsi ja araabia kaupmeestega.

Tung Idamaile. Kuid Idamaad veetlesid ka teisi keskaegse Euroopa rahvastiku rühmitusi. Rüütlilääni sai pärandada ainult vanemale pojale, nooremad aga ei saanud maad. Nad otsisid uusi mõisu, saaki ja kuulsust ning võtsid meeleldi osa ükskõik millisest sõjast, ükskõik millisest röövretkest. Kaubanduse areng ja toredusasjade müügile ilmumine meelitasid läänimehi suurtele kulutustele; nad laenasid raha ja sageli ei jõudnud enam võlgu tasuda. Säärasest seisukorrast aitas nende arvates välja sõjakäik Idamaile, kus nad lootsid leida suurt saaki ja maad.

Idamaile püüdsid pääseda ka talupojad. Mõisnikud koormasid talupoegi aina uute kohustustega. Alatised vaenused läänihärrade vahel laastasid talupoegade majapidamisi. Viljaikaldus ja nälg, mis olid keskaegses Euroopas sagedased nähtused, viisid hulga talupoegi hävimisele. Nõnda oli näiteks a. 1087—1095 vahemikus 7 nälja-aastat; samal ajal möllasid katk ja kariloomade taud. Inimesi suri massiliselt. Näljased talupojad sõid rohtu, puukoort ja savi. Oli palju inimesesöömise juhtumeid. Mitmes Euroopa maas üritasid talupojad ülestõususid, kuid need summutati läänimeeste poolt. Siis hakkasid talupojad tervete külade kaupa näljapiirkondadest lahkuma, otsides viljakamaid maakohti. Idamail lootsid nad näljast ja mõisahärrade rõhumisest pääsu leida.

Kaubalinnad, eriti Itaalias, olid samuti huvitatud vallutus-

test Idamail. Nad lootsid saada suuri kasusid kaubanduse suurenemisest Idamaadega.

Kirik õhutas intensiivselt sõjakäigu korraldamist Idamaile Süüria ja Palestiina vallutamiseks. Jeruusalemmas oli pärimuse järgi maetud ristiusu müütiline rajaja Jeesus Kristus. Vaimulikkond nõudis „issanda haua" äravõitmist „uskmatute" (muhameedlaste) käest. Tõepoolest aga lootis kirik eduka sõjakäigu abil Idamaile oma rikkusi suurendada ja oma tähtsust tõsta.

§ 2. Esimene ristisõda.

Clermont'i kirikukogu. 1095. a. tuli Clermont'i linna Prantsusmaal kokku kirikukogu. Kirikukogule sõitsid mitte ainult vaimulikud, vaid ka läänimehed. Sõitsid kohale ka kaupmehed. Saabus ka palju talupoegi ümbruskonnast.

Paavst Urbanus II pöördus kõnega kõigi Clermont'i kokkutulnute poole. Ta kutsus kõiki üles Jeruusalemma minema „issanda haua" vabastamiseks „uskmatute" käest. Ta kõneles ka suurest saagist, mis ootab vallutajaid Idamail. See üleskutse võeti vaimustusega vastu. Koosolijad tõotasid asuda sõjakäigule ja selle märgiks õmblesid oma riietele punased ristid. Seepärast nimetatigi Idamaa-sõjakäikudest osavõtjaid ristisõduriteks ja sõjakäike endid ristisõdadeks. Paavst kuulutas välja sõjakäigu ajaks Euroopas rahu, lubas osavõtjaile teostada nende perekondade ja varanduste kaitset ning nende võlgade tasumise tähtaja pikendamist. Ristisõjast osavõtvaile talupoegadele lubas paavst vabaduse. Ta käskis kõigil piiskoppidel ristisõjast osavõttu õhutada.

Kehvikute sõjakäik. Esimestena asus teele kehviktalupoegade vägi. Nende organiseerimatud, halvasti relvastatud salgad suundusid Reini poole. Talupojad ei teadnud, kus asetseb Jeruusalemm. Jõudnud Reini kaldale, küsisid nad iga linna puhul: „Kas ei ole see linn mitte Jeruusalemm, kuhu me läheme?" Edasi läksid nad mööda Doonau kaldaid.



Euroopa XI saj. lõpul.

Talupojad olid näljased, ilma igasuguste tagavaradeta. Paljud hukkusid teel. Eriti kannatasid talupojad läbimine-kul ungarlaste ja bulgaarlaste maadest, kes nägid ristisõdurites röövleid ja hävitasid neid tervete salkade kaupa. Tublisti vähenenud koosseisuga jõudis see vägi Konstantinoopoli ja läks selle järel üle väina Väike-Aasiasse.

Kohe esimeses suuremas lahingus purustasid türklased halvasti relvastatud talupoegade väe. Paljud tapeti. Talupoegade väe haledad riismed tulid tagasi Konstantinoopoli, et rüütleid järele oodata.

Rüütlite sõjakäik. Samal ajal kogunes rüütlite sõjavägi mitmest Euroopa riigist. Rüütlite väesalgad liikusid edasi mitmeid teid kaudu. Osa kasutas sama teed, mis kehvikud. Teised siirdusid läbi Põhja-Itaalia. Mõned väeosad läksid Lõuna-Itaaliasse ja sealt üle mere Balkani poolsaarele.

1097. a. kogunesid rüütlite väesalgad Konstantinoopoli. Bütsantsi keiser Alexios Komnenos suhtus Läänemaade rüütlitesse umbusklikult. Ta kartis, et nad vahest mõtlevad vallutada Bütsantsi riigi. Rüütlid vaatlesid kadedusega Bütsantsi õukonna hiiglasuuri rikkusi.

Alexios Komnenos ruttas rüütliväe edasisaatmisega Väike-Aasiasse. Kuid teekond läbi Väike-Aasia osutus väga raskeks. Väga palju rahvast hukkus Türgi kergeratsaväe äkiliste kallaletungide, hirmsa kuumuse, veepuuduse ja taudide tagajärjel. Ristisõdurite eneste vahel kestsid lakkamatud tülitsemised. Iga vallutatud linna pärast algasid riiud nende juhtide vahel.

Kauakestva võitluse pidid ristisõdurid läbi tegema Antiookia pärast. Antiookia oli ümbritsetud nii paksu müüriga, et seda mööda võidi sõita sõjavankriga, mille ette oli rakendatud neli hobust. Müüridel oli 450 torni. Kindlust õnnestus võita vaid ühe kaitsemeeskonna pealiku äraandmise tõttu. Antiookias tapsid ristisõdurid kõik muhameedlased. Rüütleile langes osaks rikkalik saak.

Pärast Antiookia vallutamist pöördus palju rüütleid tagasi Euroopasse; palju rüütleid hukkus lahinguis ja haiguste tõttu. Jeruusalemmani jõudis ainult mõnetuhandemeheline väesalk. 1099. a. vallutati Jeruusalemm tormijooksuga. Järgnes massiline muhameedlaste mahanottimine. Ei halastatud ei naiste ega laste peale. Ristisõdurid katkestasid veresauna ainult selleks, et „pühades" paikades palvetada, ja alustasid siis uuesti tapmist ning röövimist.

Ristisõdurite riigid. Rüütlite poolt vallutatud maadest moodustati Jeruusalemma kuningriik, kuid samuti Antiookia vürstiriik ja Edessa ning Tripolise krahvkond, mis olid läänisõltuvuses Jeruusalemma kuningriigist. Esimeseks kuningaks valiti üks rüütlite sõjaväe juhtidest Gottfried Bouillon'ist.

Vallutatud maades pandi kehtima läänikord. Suursenjöörid olid siin veel sõltumatumad kui Lääne-Euroopas. Kohalikud talupojad muudeti pärisorjadeks. Nad pidid andma lääniisandaile suurema osa oma põllusaagist. Muhamediusulist rahvast kiusati hirmsasti taga. Elanikud tõusid tooreste ristisõduritest rõhujate vastu korduvalt üles.

Kõige rohkem kasu said ristisõjast Itaalia linnad, eriti Veneetsia ja Genua. Ristisõdurite abistamise eest sõja ajal said nad tollita kauplemise õiguse. Kõigis suurtes linnades kuulusid neile terved linnaosad. Euroopa kaubavahetus Idamaadega kasvas väga suuresti. Euroopast veeti välja kalevit, relvi ja orje. Idamailt veeti Euroopasse idamaa kangaid, vaipu, vürtse ja taimevärve. Itaalia linnad ja nende kaupmehed rikastusid.

Jeruusalemma kuningriigi alla kuulus kitsas rannikuriba Vahemere ääres. Ta pidi kogu aja end kaitsma muhameedlastest naaberriikide vastu. Kaitseks organiseeriti erilised vaimulikud rüütliordud. Templiordu nimetus tuli sellest, et ta majutus alguses selle paiga lähedal, kus pärimuse järgi on seisnud Jeruusalemma tempel. Johan-

niitide ordu korraldas Jeruusalemmas püha Johannese haigla. Hiljem, XII saj. lõpul, tekkis veel Teutooni ehk Saksa ordu.

Ordu liikmed olid ühtaegu rüütlid ning mungad. Nad andsid munkadena abielutuse ja tõrkumatu kuulekuse tõotuse. Nende peaülesandeks oli sõda. Vaimulikud rüütliordud ehitasid endile tugevad linnused. Nad suurendasid oma rikkusi sõjasaagi, kaubanduse ja liigkasuvõtmisega.

§ 3. Järgmised ristisõjad.

Teine ja kolmas ristisõda. Ristisõduritel õnnestus vallutada Süüria ja Palestiina sellepärast, et Türgi feodaalid teotsesid üksikult, sageli olid üksteisega isegi vaenujalal. Kuid ristisõdurite poolt rajatud riik ei olnud tugev. Tal tuli kogu aeg end kaitsta muhameedlaste vastu. Kohalik elanikkond vihkas ristisõdureid. Ristisõduritest feodaalide vahel toimusid alatasa kokkupõrked. Võitluses üksteise vastu astusid nad tihti muhameedlastega liitu. Peagi hakkasid ristisõdurid vallutatud maid kaotama. Aastal 1144 vallutasid türklased Edessa. XII sajandi keskel korraldatud teine ristisõda ei andnud mingisuguseid tulemusi. Ristisõdurite riigi seisukord muutus aina raskemaks.

Varsti ilmus ristisõduritele kardetav vaenlane. Seni lahus seisnud muhameedlaste riigid Süürias, Põhja-Mesopotaamias ja Egiptuses ühendati ainsa valitseja Saladini (õigemini Salāhed Dini) võimu alla.

Saladin oli vapper ja andekas väejuht. Muhameedlaste hulgas omas ta piiritut võimu ja lugupidamist. Kristlastes tekitas ta nimi õudust. Saladin kuulutas ristisõduritele „püha sõja". Rüütlid ei taibanud ühineda. Saladin sai suure võidu Tiberiase lahingus (1187). Rüütlite väed hävitati, Jeruusalemma kuningas langes vangi. Samal aastal vallutas Saladin Jeruusalemma.

Jeruusalemma langemine oli kolmanda ristisõja ajendiks. Sellest sõjakäigust võtsid osa kolm Euroopa valitsejat: Saksa-Rooma keiser Friedrich I Barbarossa (Punahabe), Prantsuse kuningas Philippe II Auguste ja Inglise kuningas Richard I Lõvisüda. Friedrich I viis oma sõjaväe läbi Balkani poolsaare Väike-Aasiasse. Ühest jõest üleminekul uppus Friedrich I ja suurem osa tema sõjaväest pöördus tagasi. Philippe II Auguste ja Richard Lõvisüda koondasid kõik jõud Akka kindluse vallutamiseks. Prantsuse ja Inglise kuninga vahel kestsid lakkamatud tülid.

Richard Lõvisüdamel oli kõige vaprama rüütli kuulsus. Ta kutsus kahevõitlusele muhameedlikke emiire ja ainsa mõõgahoobiga poolitas nad peast vööni. Kuid ta oli väga toores, julm ja upsakas. Kui Akka pärast kaheaastast piiramist vallutati, käskis Richard hukata kaks tuhat pantvangi, sest Saladin ei saatnud nende eest õigeks ajaks lunaraha. Peale Akka vallutamist jätkusid tülid kuningate vahel. Philippe II Auguste sõitis tagasi Prantsusmaale. Ka Inglise kuningas lahkus peagi Palestiinast. Jeruusalemm jäi muhameedlaste kätte. Ristisõdurite valdused Palestiinas ja Süürias vähenesid tunduvalt.

Neljas ristisõda. XIII sajandi algul algas Euroopas neljanda ristisõja ettevalmistus. Ristisõdurid otsustasid koguneda Veneetsiasse ja siirduda sealt viimase laevadel itta. Sel ajal esines Veneetsia ja Bütsantsi vahel kokkupõrkeid. Veneetslased kasutasid ristisõdurite jõude, et teha lõpp oma suurimale kaubanduslikule võistlejale — Bütsantsile. Veneetslaste ässitusel siirdusid ristisõdurite väed Konstantinoopoli, selle asemel et võidelda Jeruusalemma vabastamise eest.

Aastal 1204 vallutasid ristisõdurid tormijooksuga Konstantinoopoli ja linnas toimus kohutav rüüstamine; elanikke tapeti armutult ja rööviti kõike, mis ette juhtus. Palju kunstiteoseid hävitati, kirikud rööviti tühjaks. See „ristisõda"

näitas selgesti, et ristisõdurid üldse ei mõelnud „issanda haua" vabastamisele, vaid tundsid huvi üksnes riisumise ja vallutamise vastu. Nad olid valmis riisuma kristlasi samuti kui muhameedlasi. Vallutanud Konstantinoopoli, nad ei mõelnudki edasiminekule Idamaile.

Ladina keisririik. Ristisõdurid vallutasid suure osa Bütsantsi keisririigist. Vallutatud maa-alal rajasid nad Ladina keisririigi (nii nimetati teda kreeklaste Bütsantsi keisririigist eraldamiseks). Õhtumaised läänimehed kiskusid endi kätte palju maid. Veneetsia okupeeris rea saari ja kindlustas end tähtsaimais kaubalinnades. Bütsantslased säilitasid ainult osa Balkani poolsaarest ja mõningad valdused Väike-Aasias.

Ladina keisririigi seisukord oli siiski väga ebakindel. Kohalikud elanikud vihkasid rüütleid, kes neid riisusid. Põhjapiiril tuli pidada väga raskeid sõdu bulgaarlastega. Bütsantslased kindlustasid endid Väike-Aasias ja ründasid sealt Ladina keisririiki; a. 1261 vallutasid nad Konstantinoopoli ja restaureerisid Bütsantsi keisririigi. Siiski ei suutnud Bütsantsi riik iialgi toibuda kaotusist, mille osaliseks ta oli saanud neljanda ristisõja ajal.

Laste ristisõda. Vahepeal käis Süürias ja Palestiinas ristisõdurite käsi aina halvemini ja halvemini. Jeruusalemma taasvallutamiseks polnud mingeid väljavaateid. Euroopas hakkas levima arvamine, et patustel inimestel ei õnnestu „pühade kohtade" vallutamine, kuid seda võivad saavutada süütud lapsed. Nii Saksamaal kui ka Prantsusmaal hakkasid kogunema lastejõugud. Marseille'sse kogunes hulk poisse ja tüdrukuid. Vaatamata Prantsuse kuninga protestile asusid laevaomanikud lapsi Palestiinasse viima. Nende laste saatus kujunes õudseks. Osa neist hukkus tormi ajal Vahemeres, osa toimetati laevaomanike poolt Egiptusse ja müüdi seal orjadeks. Niisama kurb oli Saksamaal kogunenud laste saatus. Siin korraldasid laste ristisõda algusest peale orjakauplejad. Kui lapsed olid jõudnud Lõuna-Itaa-

liasse, keelas kohalik piiskop nende Palestiinasse saatmise. Lapsi kästi koju minna. Vintsutustest kurnatuna surid peaaegu kõik lapsed tagasiteel.

Ristisõdade lõpp. XIII sajandil võeti ette veel rida ristisõdu. Viimne neist — kaheksas — oli a. 1270. Kõik need ristisõjad viisid ainult suurte inimhulkade mõttetule hävingule.

Idamaile jäänud rüütlid ei suutnud oma jõuga vastu panna. Aastal 1291 langes viimane ristisõdurite kants — Akka kindlus. Lääne-Euroopa rüütlite kätte jäi (veel 200 aastaks) ainult Küprose saar.

Ristisõjad ei saavutanud seda eesmärki, mida nad taotlesid. Lääne-Euroopa rüütlitel ja linnadel ei õnnestunud end Idamail kindlustada. Ja ometigi oli ristisõdade tähtsus Euroopale väga suur. Eelkõige tugevnes kaubanduslik suhtlemine Idamaadega. Mööda Vahemerd, kus enne ristisõdu purjetasid ainuüksi Idamaade kaupmehed, arendasid nüüd laialdast kaubavahetust Itaalia ja Lõuna-Prantsusmaa linnad. Itaalia linnade võistlejale Bütsantsile oli antud hirmus hoop. Genua ja Veneetsia kiskusid endi kätte ülemvõimu mitte ainult Vahemerel, vaid ka Mustal merel.

Ristisõjad tutvustasid eurooplastele uusi põlluvilju ja uusi puuvilju. Idamailt tungisid Euroopasse tatar, riis, sidrunid ja aprikoosid. Hakkas levima roosuhkru tarbimine. Euroopasse tekkisid uued käsitööharud — klaasi ja siidriide tootmine. Eurooplased tutvusid Idamaa rikka vaimse kultuuriga. Selle tagajärjeks oli tolleaegsete inimeste vaimse silmaringi tähelepandav avardumine.

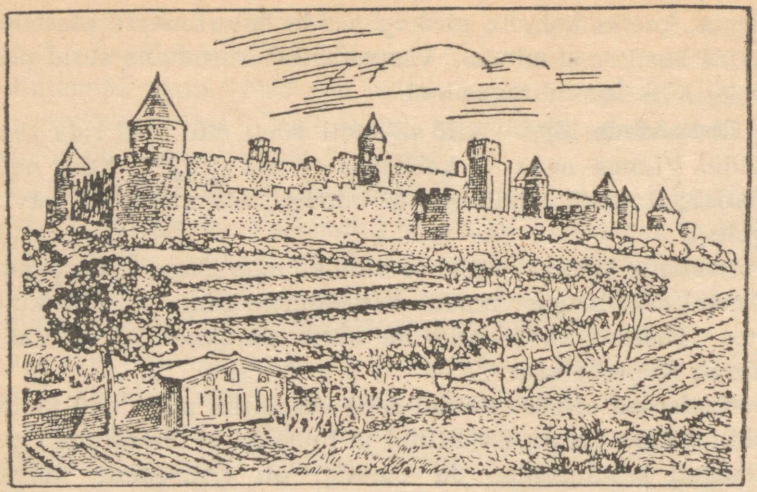

Keskaegse linna vaade.

IX peatükk.

Linnad ja kaubandus XII—XIII sajandil.

§ 1. Tsunftid ja gildid.

Linnade kasvamine. XII ja XIII sajandil tekkis Euroopas palju linnu. Linnade rahvastik oli tunduvalt kasvanud. Nüüd oli keskmise suurusega linnas kuni 5000 inimest, suuremais aga ulatus elanike arv 20 000-ni. Ka linnade välisilme muutus. Lakkamatute rüütlivaenuste ajal pidi linn end kaitsma. Ta muutus kindluseks, mida ümbritseti tugevate kivimüüride, tornide ja laskelävedega. Linna müürides oli tavaliselt neli väravat, mis olid sageli varustatud tõstesildadega.

Müürid ei lasknud linnal maa-ala poolest laieneda, see-

pärast oli linnades väga vähe ruumi. Kitsad ja kõverad tänavad viisid linna keskkohta — linnaplatsile. Nende tänavate ääres olid püstitatud käsitööliste ning kaupmeeste puu- ja kivimajad, mis olid asetatud tihedalt üksteise kõrvale. Majad ehitati mitmekordsed. Ülemised korrad ulatusid alumistest ettepoole. Tänavad olid väga kitsad, päikest tungis sinna vähe. Linlased kasvatasid kariloomi, sead uitasid takistamatult tänavail, samuti visati sinna akendest igasugust mustust. Tänavad olid sillutamata ja vihmase ilmaga kattis neid hirmus pori. Poriseilt tänavailt pääses läbi ainult puukingades, mõnikord koguni ainult kompidel. Linna keskel asetseva platsi ääres seisid tähtsamad linnahooned. Siin peeti ka turgu.

Linlased tegelesid ka põllundusega. Linnamüüride taga asetsesid juurviljaaiad, põllud ja karjamaad.

Mustuse ja elanikkonna tiheduse tõttu puhkesid linnades sageli taudid. Teiseks nuhtluseks linnadele olid sagedased tulekahjud.

Käsitöölised. Linna elanikkonna põhimise kihi moodustasid käsitöölised. Käsitöölist, kel oli õigus omada oma töökoda, kutsuti meistriks. Töökoda asus tal kodus. Meister töötas ühes oma perekonnaliikmetega; peale selle võttis ta enda juurde õppima alaealisi õpipoisse. Kindla aja möödumisel sai õpipoiss selliks. Sell sai meistrilt palka ja võis hiljem ise meistriks saada ning avada oma töökoja. Õpipoisid ja sellid elasid tavaliselt oma peremehe — meistri majas ja sõid temaga ühes lauas.

Töö toimus käsitsi, väga lihtsate tööriistade abil; ei olnud veel mingisuguseid masinaid. Iga käsitööline spetsialiseerus väheste toodete valmistamisele ja töötas nende valmistamisel kogu eluaja. Seepärast saavutas käsitöö väga suure täiuslikkuse.

Tsunftid ja gildid. Kõik ühe ja sama eriala käsitöölised koondusid ühingusse — t s u n f t i. Igas linnas olid seppade,

müürseppade, kangrute, värvalite, pagarite jt. tsunftid. Tsunftidesse mittekuulujail polnud õigust linnas käsitöö alal tegelda. Ainult tsunfti liige tohtis töökoda avada. Tsunftid valisid endale vanemaid.

Tsunft andis välja erilisi määrusi tootmise korraldamise kohta. Nii määras kangrute tsunft kindlaks kanga pikkuse ja laiuse ning lõnga kvaliteedi. Analoogilisi määrusi andsid ka teised tsunftid. Sellega tahtsid tsunftid toodete kõrget kvaliteeti saavutada. Kuid kindlaks määrates kõik tootmise üksikasjad, pidurdasid tsunftid sellega tootmise edasiarenemist. Nad olid igasuguste leiutiste vastu vaenulikud. Seepärast ei võinud tsunftikäsitöö täiustuda.

Tsunftid valvasid selle järele, et kõik meistrid töötaksid ühesugustes tingimustes ja et keegi ei saaks rikastuda. Nad määrasid kindlaks õpipoiste arvu igale meistrile, keelasid ära silmatorkavad sildid, mis oleksid ostjad teistest töökodadest eemale meelitanud. Tsunftid abistasid oma vaesunud liikmeid, aga samuti tsunftikäsitööliste leski ja vaeslapsi.

Mitmesuguste tsunfti küsimuste arutamiseks korraldati tsunfti majas koosolekuid. Sealsamas korraldati pühade puhul pidusööke. Tsunfti liikmed pidid osa võtma linna kaitsmisest ja valveteenistusest linnas.

Käsitööliste seas puudus võrdsus. Õpipoiste seisukord oli väga raske. Nad olid meistrite jooksupoisteks, sageli said nad peksta. Sellisid sunniti palju töötama. Suvel kestis nende tööpäev koidust ehani. Algul olid kõik meistrid väikekäsitöölised, kes töötasid niisama kui sellid ning õpipoisid. Kuid tootmine arenes, tööstustoodete tarbimine suurenes ja meistrid rikastusid. Siis hakkas tsunftides suurenema võrdsusetus. Meistrid said endale kõik kasud, nad palkasid rohkem sellisid tööle ega tahtnud enam kellegagi oma tulusid jagada. Meistrid muutusid aina enam kinniseks rühmituseks. Sellidel muutus meistriks saamine üha raskemaks. Meistriks võis nüüd takistamatult saada ainult meistri

poeg või väimees. Teiste sellide kohta pandi kehtima aina karmimad nõudmised. Tsunfti vastuvõtmise eeldusena nõuti keerulist meistritööd. Et meistrikutset saada, oli vaja korraldada väga kallis pidusöök kõigile tsunfti liikmeile. Seepärast ei võinud paljud sellid meistriks saada ja jäid kogu eluaja selliks.

Nad hakkasid rajama oma eriühinguid. Sellide ühingud nõudsid meistreilt palga tõstmist ja tööpäeva lühendamist. Et meistreid järeleandmisele sundida, korraldasid need ühingud streike.

Linna elanikkonna kõige rikkama rühmituse moodustasid kaupmehed. Kaubanduse alal võis kergemini rikastuda kui käsitööga. Parimad majad linnas kuulusid kaupmeestele. Kaupmehed liitusid samuti ühinguisse, mida nimetati g i l d i d e k s. Gildid püüdsid kaupmeestele linnades kauplemise ainuõigust kindlustada ja kaitsesid kaupmeeste huve nende kaubareiside ajal. Peale kaupmeeste ja käsitööliste elas linnas palju organiseerimata mustatöölisi, laadijaid ja voorimehi. Need kuulusid sageli vaesunud talupoegade hulka, kes olid tulnud linna tööd otsima. Samuti elutses linnades palju vigaseid ja kerjuseid. Arvurikka ja mõjuka rühmituse moodustasid linnades vaimulikud.

§ 2. Linnade võitlus läänihärradega.

Linnad ja läänimehed. Kõigis Euroopa mais algas XII sajandil linlaste võitlus oma läänihärrade vastu. Linnad püüdsid läänihärradest sõltumatuks muutuda ja omavalitsust saavutada. Võitluseks läänihärradega ühines linna elanikkond üheks üldiseks liiduks, mis Prantsusmaal kandis k o m m u u n i nime. Läänihärrad rääkisid, et sõna „kommuun" on „uus ning vihkamisväärne", ja tahtsid jõu abil linna kommuune lämmatada. Linnade ja nende läänihärrade vahel toimus äge ning verine võitlus.

Laon'i kommuuni ajalugu. Säärase võitluse kujukaks näiteks on Laon'i kommuuni ajalugu. Kirde-Prantsusmaal asuv Laon oli piiskopi võimu all. Piiskopid rõhusid ja riisusid linlasi kõigiti. Eriti vihatud oli piiskop Gaudry, kes valitses piiskopkonda XII sajandi algul. Kasutades tema ärasõitu, lunastasid linlased Prantsuse kuningalt väga suure summa eest erilise üriku, mis andis linnale omavalitsuse õiguse. Kui Gaudry tagasi tuli, sai ta linnale antud omavalitsuse eest suure summa lahtiostuks ja seepärast ei astunud selle vastu välja. Möödus mõni aasta. Gaudry kulutas saadud raha ära ja otsustas linnalt omavalitsuse ära võtta. Siis algas Laon'is linlaste ülestõus. Hüüdega „Kommuun, kommuun!" väljusid linlased linna tänavaile ja väljakuile. Nad tungisid piiskopi majja. Kohkunud piiskop peitis enda keldrisse veinivaati. Ta leiti sealt ja tapeti. Piiskopi poolehoidjad osalt põgenesid, osalt tapeti (1112). Kuid linnal ei jätkunud jõude oma vabaduse kaitsemiseks. Läänimehed vallutasid linna ja karistasid ülestõusnuid julmalt.

Uus Laon'i piiskop pidas oma ametissenimetamise päeval jutluse sellest, et jumal käsib kuulda nii heade kui ka kurjade valitsejate sõna, ja ähvardas linlasi veel uute karistustega.

Laon'i kommuuni lugu ei lõppenud sellega. Mõne aasta järel saavutasid linlased uuesti kommuuni. Kuid linnal tuli veel mitu korda kaitseda oma õigusi piiskoppide katsete vastu kommuuni kaotada. Kommuun säilis Laon'is XIV sajandini.

Linnaomavalitsus. Niisama ägedat võitlust peeti paljudes teistes linnades. Selle tulemusena saavutasid linnad omavalitsuse. Linnadel oli oma valitav linnapea (keda Inglismaal nimetati *mayor*'iks ja Prantsusmaal *maire*'iks, Saksamaal *Bürgermeister*'iks) ja raad. Linlased valisid ise kohtunikke ja nende üle mõisteti kohut linnaõiguse põhjal. Raad asus erilises hoones, mis seisis tähtsaimal platsil. Raad müntis

oma raha ja omas sõjaväge. Ta valvas tsunftide töö ja kauplemismääruste täitmise järele.

Mitte kogu linna elanikkond ei võtnud valitsemisest osa. Võim langes harilikult rikaste — kaupmeeste, maaomanike ja majaomanike kätte. Seda rikast linlaste kihti nimetati patritsiaadiks. Patriitsid elasid tulust, mida nad said kaubandusest ja oma maadest ning majadest, ega tegelnud käsitööga. Tsunftide liikmeid ei lastud rae liikmeks. Patritsiaat kasutas oma võimu selleks, et rõhuda tsunftikäsitöölisi raskete maksudega ja kergendada maksusid rikastele. Seepärast võitlesid tsunftid ägedalt patriitside vastu. Mõnes linnas õnnestus tsunftidel pika võitluse järele võim enda kätte haarata või vähemalt saavutada õigus raest osa võtta.

§ 3. Kaubanduse areng.

Kaubateed. Koos linnade ja tööstuse kasvamisega kasvas ka kaubandus. Euroopas oli kaks merekaubanduse pearajooni. Lõunapoolne neist asetses Vahemerel. Siin toimus Itaalia linnade vahendusel kauplemine Idamaadega. Peaosa selles kaubanduses etendasid Veneetsia ja Genua. Teine merekaubanduse rajoon asetses põhjas ja hõlmas Balti ja Põhjamere ääres asetsevaid maid: Põhja-Saksamaad, Prantsus- ja Inglismaad, Skandinaavia maid. Selle elava merekaubanduse ala tähtsaimaks keskuseks oli Flandria ja selles omakorda Brügge linn.

Neid mõlemaid rajoone ühendasid arvukad maa- ja veeteed. Peamised kaubateed kulgesid Itaaliast läbi Alpi mäekurude. Tähtsaimaiks mäekurudeks Alpides olid Brenneri idas, Sankt Bernhard läänes ja Gotthard nende vahel. Siit viisid põhja poole arvukad jõeteed.

Mööda maanteid liikusid kaupmeeste karavanid, jõgedel ujusid kaubalaevad. Kaupmehed reisisid tavaliselt relvastatult ja mitte üksi, vaid rühmades, sest reisida tuli väga ras-

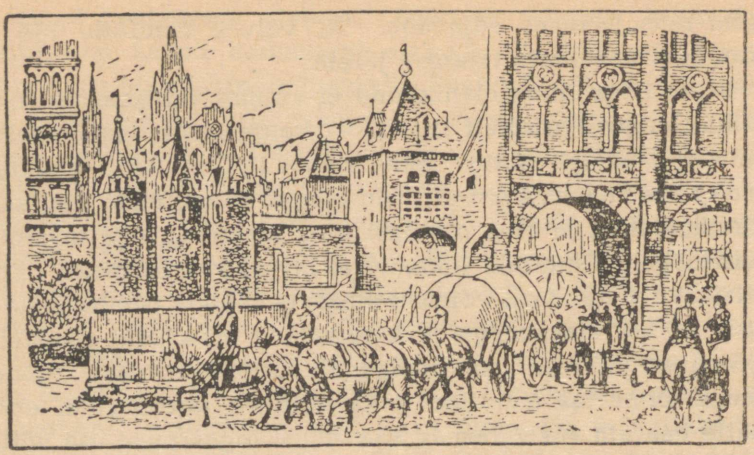

Kaupmeeste karavan väljasõidul keskaegsest linnast.

keis tingimustes. Teedel röövisid kaupmehi läänimehed ja röövlid. Teed olid hirmsas seisukorras: kitsad, sillutamata; eriti viletsad olid sillad. Läänimehed, kelle maid need teed läbisid, ei olnud nende parandamisest huvitatud. Oli koguni tava, et kui vanker murdub ja kaup maha kukub, siis see kaup saab maa valdaja omaks. Meie ajani on säilinud vene vanasõna: „Mis koormast kukkunud, see on kadunud". Läänimehed võtsid jõgede üleveokohtadel ja sildadel tolli. Mõnikord ehitasid nad sillad kuivale maale, et vaid läbisõitvailt kaupmeestelt tollimaksu võtta.

Kaubanduse suurust ei saa võrrelda kaasaegsega. Kaupa veeti hobueesleil ja hobustel erilistes kandamites. Gotthardi mäekuru kaudu veeti aastas nii vähe kaupa, et selle praegu võiks laadida ühteainsasse raudteerongi.

Laadad ja pangad. Kaupade ost ja müük toimus laatadel. Kõige kuulsamaid laatu peeti Ida-Prantsusmaal Champagne'i krahvkonnas. Siia veeti kokku kaupu Idamailt ja mitme-

suguseist Lääne-Euroopa maadest. Champagne'i laatadel müüdi Flandria kalevit, Saksamaa lõuendit, Hispaania nahasaadusi.

Laatadele sõitsid kaupmehed mitmesuguseist maadest ja linnadest, võttes endiga kaasa kaubad ja raha. Et aga igal maal ja linnal oli oma raha, siis ei saadud laadal läbi ilma rahavahetajateta. Kindla tasu eest vahetasid nad kaupmeestele raha maksmiseks-vajalikesse müntidesse ümber.

Hõbe- ja vaskraha transport oli suurte raskustega seotud. Seepärast andis kaupmees harilikult rahavahetajale oma asukohas — linnas raha, sai temalt kviitungi (veksli) ja selle põhjal anti laadal kaupmehele tema raha tagasi talle vajalikus vääringus. Kui kaubandus suurenes, võis raha-vajav kaupmees seda laenata rahavahetajalt. Kaupmees andis rahavahetajale veksli, millega ta kohustus tähtajaks võla tagasi maksma ja protsente tasuma.

Nii tekkisid juba keerulisemad krediiditehingud. Rahavahetajad muutusid pankuriteks (sõna p a n k tuleb itaalia sõnast b a n c o: nii nimetati pinki, millel istus rahavahetaja). Paljudes Euroopa linnades avati pangakontorid. Kõige tähtsamad pankurid asusid Itaalia linnades. Pankurid laenasid raha, võtsid seda hoiule ja saatsid teistesse linnadesse. Kõigi nende tehingute eest võtsid nad kõrgeid protsente. Pankurite kätte kuhjusid suured rahasummad.

Rahamajanduslikkude suhete areng. Tööstuse ja kaubanduse arenemine avaldas mõju kogu Euroopa majanduselule. Ka mõisades andis ta end tunda. Mõisahärra hakkab oma mõisapidamise saadusi turule saatma. Vajades raha, viib ta talupojad üle raharendile. Selleks, et raharenti maksta, peavad talupojad oma töösaadusi müüma.

Nii hakkavad Euroopa majanduses aegamööda arenema r a h a m a j a n d u s l i k u d s u h t e d.

Lääne-Euroopa kultuur XII—XIII sajandil.

§ 1. Rüütlite ja linlaste kultuur.

Rüütel ja tema kasvatus. Rüütlilinnus. Läänimehed pidasid endale väärikaks tegevusalaks ainult väeteenistust ja põlgasid füüsilist tööd ning kaubandust. Nad lugesid endid eritõugu „üllasteks" inimesteks, kes päritolult on võrratult kõrgemal talupoegadest ja linlastest.

Nii kujunes mõiste r ü ü t l i s e i s u s e s t kui erilisest privilegeeritud ühiskonnakihist.

Juba lapsepõlvest peale valmistati läänimehe poega ette rüütlitegevusele. Alates 7. eluaastast õpetati teda relva käsitsema ja ratsutama. 14—15-aastane poiss sai rikka läänimehe relvakandjaks. Siin jätkus nooruki õpetamine sõjaasjanduses. Kirjaoskus ei olnud rüütlile kohustuslik. Elu linnuses ja laulud ning jutustused rüütlite kangelastegudest pidid talle sisendama arusaama rüütliaust. Tugevust, vaprust ja truudust senjööri vastu loeti rüütli põhivoorusteks.

Rüütlikslöömine toimus suure pidulikkusega. Sellele pidustusele sõitsid kokku ümbruskonna läänimehed. Pühitsetav riietas end rüütliturvistikku, aga selle peale viskas punase mantli selle märgiks, et ta on valmis oma verd valama. Ta laskus põlvili oma senjööri ette. Senjöör löi talle mõõgaga lapiti õlale. Värske rüütel hüppas hobuse selga ja näitas kõigile koosolijaile oma osavust ja relvade käsitsemise oskust.

Rüütlid veetsid kogu aja sõdades. Nad elasid kindlustatud linnustes. Linnused olid vajalikud kaitseks rüütlivaenuste ajal, linnustes otsisid läänimehed varju ülestõusnud talupoegade eest. Linnus asetses tavaliselt kõrgel kohal ja oli ümbritsetud kraaviga; linnusesse viis üksainus tõste-

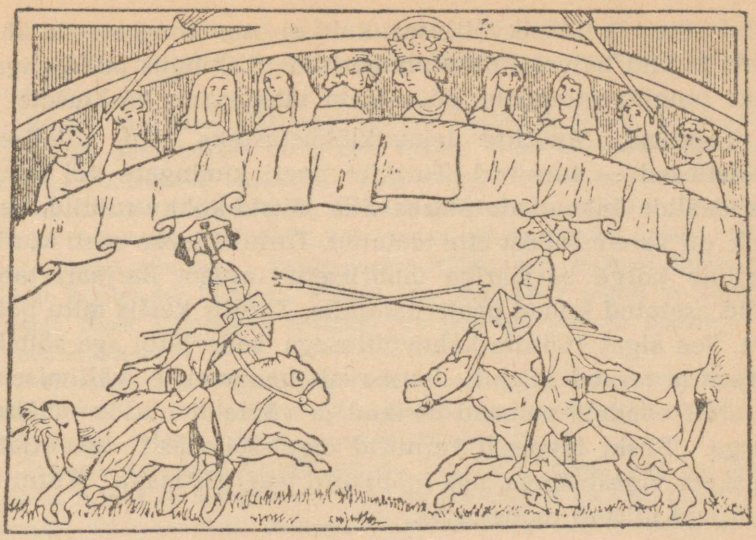

Turniir.

sild. Linnust ümbritsesid tugevad, tornide ja laskelävedega müürid. Esimese välisõue taga asetses teine müür, jälle üheainsa väravaga. Teises õues asetsesid linnuse isanda elamu ja majad teenijaskonna jaoks ning muud kõrvalhooned. Siin asetses ka kõrge torn — linnuse omaniku viimne kants. Sellest tornist kulges sageli maa-alune käik. Kuni tulirelvade leiutamiseni oli linnus peaaegu võitmatu; ümberpiiratud külvasid piirajaid üle nooltega, valasid nende peale keeva vett, tulist tõrva, heitsid kive ega andnud piirajaile mahti linnuse müürile ronida.

Rüütel võitles ratsa. Peas kandis ta kiivrit, nägu varjas silmik. Rüütlil oli kilp, sirge pikk mõõk ristikujulise käepidemega ja piik. Ta keha kattis rõngasrüü, mida hiljem asendas soomusrüü. Soomusrüüga katsid rüütlid ka oma hiiglasuured ja tugevad lahinguratsud. Terasega kaetud rüütel kujutas endast otsekui elavat kindlust. Esines kõnekäänd, et sada rüütlit on väärt tuhat jalasõdurit. Rüütlid

olid üliosavad üksikvõitluses, kuid ei osanud tegutseda ühiselt ja olid halvasti distsiplineeritud. Lahingus püüdis igaüks tungida ettepoole, pööramata tähelepanu käsklusele.

Turniirid. Rüütlite lemmiklõbustusteks olid sõjalised võistlused — turniirid. Turniire peeti kuningate või suurfeodaalide õukondade juures. Siia sõitsid kokku rüütlid, kellele oli varem sellest ette teatatud. Turniiri jaoks seati korda eriline kõrge barjääriga ümbritsetud areen. Barjääri taha olid asetatud kohad pealtvaatajaile. Turniir kestis mitu päeva. See algas rüütlite kahevõitlusega, selle järel aga sõitsid areenile terved salgad. Surmavalt haavamiste vältimiseks asetati odadele pehmed otsikud ja võideldi nüride mõõkadega. Siiski lõppesid turniirid õige sagedasti osavõtjate raskete vigastustega, aga mõnikord isegi surmaga. Turniiri võitjaid ülistati pidustustel.

Rüütlikirjandus. Alates XI sajandist hakkas kujunema suuri eepilisi teoseid. Neis peegeldusid rüütlite ideaalid. Üks tähtsam keskaegne eepos oli „Rolandi laul". Selle kangelaslaulu süžeeks on Karl Suure sõjakäik araablaste vastu Hispaanias. Karl pöördus tagasi kodumaale. Sõjaväe järelväkke jättis ta oma vennapoja Rolandi, kes oli kuulus oma vapruse ja aususe poolest. Karl kinkis oma vennapojale mõõga ja andis talle sarve, mida Roland pidi vaenlaste pealetungi korral puhuma. Kuid Karli sõjaväes oli Ganeloni-nimeline sõjamees, õel reetur. Ganelon õhutas araablasi Rolandit ja tema sõjaväge hävitama. Araablaste arvutu suured sõjameeste jõugud tungisid Rolandile kallale. Põlgusest vaenlase vastu ei tahtnud Roland sarve puhuda ja Karli appi kutsuda. Roland ja tema sõjamehed võitlesid mehiselt. Kuid tema sõjasalk löödi puruks ja ta ise sai surmavalt haavata. Viimsel hetkel ta puhus sarve, asetas oma pea alla mõõga, mille Karl Suur oli kinkinud, ja suri, nägu vaenlase poole pööratud. Laul lõpeb reetmise avastamise ja äraandja Ganeloni karistamise kirjeldamisega.

Kuigi poeemi aluseks on võetud ajalooline sündmustik, on sellest kõrvale kaldutud, sest tegelikult ei võidelnud Roland araablaste, vaid baskide vastu. Rolandi isikus loodi ideaalne rüütlikuju.

Ka rüütlilüürika arenes. Rüütlid ise lõid luuletusi. Neid rüütelpoeete tunti Prantsusmaal trubaduuride, Saksamaal minnesingerite nimetuse all. Nad ülistasid oma lauludes armastust, loodust ja sõda.

Alates XII sajandist ilmusid rüütliromaanid. Kõige kuulsam rüütliromaan on „Tristan ja Isolde". Selles ülistatakse ustavust ja truudust armastuses.

Linlaste kirjandus. Ühtaegu rüütlikirjandusega arenes ka linlaste kirjandus. Selle süžeed on hoopis teised. Linlaste keskel olid väga levinud muinasjutud loomadest. Neis muinasjuttudes kujutati loomade näol (harilikult naeruväärselt) rüütleid, linlasi ja vaimulikke. Nii kujutas lõvi kuningat, hunt rüütlit, eesel pappi, rebane kavalat linlast, väikesed loomad talupoegi. Peategelaseks kõigis neis muinasjuttudes oli kaval Reinuvader Rebane. Kõigist oma tempudest pääses ta karistamatult. Need muinaslood ühendati Prantsusmaal suureks eeposeks — „Rebaseromaan".

„Rebaseromaanist" kõlab pilge läänimeeste, pappide ja nende usuliste kujutluste üle. Nii pääseb röövimise pärast poomissurma mõistetud Reinuvader Rebane sellega, et lubab ristisõtta minna.

Linnades korraldati teatrietendusi. Etenduste süžeed olid harilikult võetud kristlikest legendidest. Selliseid ettekandeid nimetati müsteeriumideks. Tihti kaasusid nendega lühikesed naljamängud, farsid, milles naeruvääristati kohmakaid lihtsameelseid inimesi ja ülistati leidlikkust ning mõistust. Väga laialt oli levinud farss Pantalonest. See on lugu sellest, kuidas osav advokaat petab kaupmeest, advokaati ennast aga petab omakorda tark karjus.

§ 2. Kool ja teadus.

Kool. Isegi keskaegse ühiskonna kõrgemais klassides valitses toores harimatus. Rüütlid olid tavaliselt kirjaoskamatud, nad ei mõistnud oma nimegi alla kirjutada. Osa kuningaist ja keisreist ei osanud lugeda. Keiser Heinrich IV-ndat ülistati seepärast, et ta oskas ise läbi lugeda talle adresseeritud kirjad. Talupojad ja käsitöölised olid lausa kirjaoskamatud ja keegi ei mõelnud nende õpetamisele. Kõrgemaile seisustele oli kasulikum hoida rahvas pimeduses ja harimatuses.

Kuid kirik vajas kirjaoskavaid preestreid, kes oleksid osanud kirikus lugeda ning laulda ja rahvale isandate ning ülemuste vastu kuulekust jutlustada.

Ka keisrid ja kuningad vajasid kirjaoskajaid inimesi valitsemise alal, dokumentide kirjutamiseks kantseleides, tulude arvutamiseks, kohtumõistmiseks kuninga seaduste põhjal ja diplomaatilise kirjavahetuse teostamiseks. Kirjaoskajaid inimesi vajasid ka linnad.

Seepärast tekivad keskaegses Euroopas koolid. Kaua aega olid koolid täiesti vaimulikkude käes.

Kogu õpetus koolides toimus ladina keeles. Ladina keel jäi kauaks ajaks ainsaks kiriku ning kirjanduse keeleks. Ta oli rahvale arusaamatu. Nii oli kool juba oma keele tõttu rahvamassidest eraldatud. Kirjaoskus ja haridus olid kitsa ringkonna eesõiguseks.

Lastel ei olnud kerge ladina keeles õppida. Õpikud olid rasked ja vähe arusaadavad. Kõik oli rajatud tuupimisele, mehaanilisele meelespidamisele. Päheõppimist oli väga palju. Lapsi ei katsutud meelitada õppimisele. Peavahendiks, millega neid õppima sunniti, oli peks. Keskaegseil joonistustel kujutatakse õpetajat harilikult vitsaga käes. Keskajal oli käibel väljend „elu vitsa all", mis tähendas koolis õppimist.

Õpilasi sunniti kõigepealt ladinakeelseid palveid pähe õppima. Siis pandi nad aabitsat õppima ja õpetati neid ladina keeles lugema ja kirjutama. Peale selle õpetati neile arvutamist ja kirikulaulu. See oli kooliõpetuse algaste.

Järgmise astme moodustasid nõndanimetatud seitse vaba kunsti: grammatika, retoorika (s. o. elegantses stiilis kirjutamise ja rääkimise oskus), dialektika (selle sõnaga tähistati keskajal arutlemis- ja vaidlemiskunsti), muusika (peamiselt kirikulaul), aritmeetika, geomeetria (õigemini geograafia, Maa, loomade ja taimede kirjeldamine) ja astronoomia. Astronoomia all mõisteti peamiselt kalendritundmist.

Ülikoolid. Ristisõjad, linnade kasvamine ja kaubareisid avardasid eurooplaste vaimset silmapiiri. XII—XIII sajandil kasvab tarve teadmiste järele. Reas Euroopa linnades

tärkavad ülikoolid. Tähtsaimad neist olid Bologna ja Pariisi ülikool.

Bologna ülikoolis uuriti peamiselt rooma õigust. Rahamajanduslikkude suhete arenedes osutusid varase keskaja seadused kõlbmatuks. Seepärast hakati uurima Justinianuse koodeksit, kus oli palju kaubandust ja krediiti käsitlevaid seadusi. Neid seadusi vajasid kaupmehed ja pankurid, kes tegelesid kaubanduse ning rahanduse alal. Rooma õigust püüdsid kasutada ka läänimehed, et kindlustada oma võimu pärisorjadest talupoegade üle, ühevääristades neid Rooma orjadega. Rooma õiguse abil püüdsid valitsejad oma mõjuvõimu kindlustada, toetudes Rooma keisrite piiramatule võimule. Seepärast nautis Bologna ülikool keisrite ja kuningate erilist soosingut. Selle ülikooli lõpetanud eriteadlasi rooma õiguse alal kutsuti valitsejate poolt nõuandjaiks.

Pariisi ülikoolis uuriti kõige rohkem usuteadust ehk teoloogiat. Kirik asetas usuteaduse kõrgemale kõigist teadustest. Selleaegsete õpetlaste arvates oli teadus ainult „usuteaduse ümmardaja".

Ülikoole tekkis kõikjal Euroopas. XIII sajandil tekkisid nad Inglismaal (Oxfordis ja Cambridge'is) ja Hispaanias (Salamancas). XIV sajandil avati ülikoolid Böömis (Prahas), Poolas (Krakovis) ja Saksamaal. XIV sajandi lõpul oli Euroopas üle 40 ülikooli.

Ülikoolid olid jaotatud fakulteetideks. Alguses astus üliõpilane alamasse fakulteeti, kus ta võttis läbi seitse vaba kunsti. Siis valis ta ühe kõrgema — usuteaduse, arstiteaduse või õigusteaduse — fakulteedi. Ülikoolid olid väga vaeselt sisustatud. Üliõpilased kuulasid professoreid põrandal istudes. Talvel laotasid nad endi alla õlgi. Raamatuid oli vähe ja kalli hinna tõttu olid need üliõpilaste enamikule kättesaamatud. Seepärast tuli professori ettekanne üles kirjutada ja palju meeles pidada. Õpetuses etendasid tähtsat

osa disputatsioonid, s. o. teaduslikud vaidlused õpinguist osavõtjate vahel. Neid vaidlusi peeti väga ägedalt ja sagedasti lõppesid need kaklusega. Seepärast tuli mõnikord vaidlejaid üksteisest tarandikuga eraldada. Vaidlustes püüti välja paista mälu poolest ja oskusega teha peeni ning nutikaid järeldusi.

Keskaegne teadus. Arusaamine teadusest oli tol ajal hoopis erinev praegusest. Tolleaegne teadus oli kiriku juhtida. Seepärast loeti kõike, mida kirik õpetas, vastuvaidlematuks tõeks. Peaaegu samasugust autoriteeti omasid mõningate antiikaja autorite, eriti Aristotelese teosed. Kaugemale autoriteetide tõekspidamistest õpetlaste teadmised ei ulatunud. Tõsiasjade uurimise asemel tegelesid sellepärast õpetlased pikkade ja viljatute arutlustega. Tolleaegne teadus, mis vähe hoolis uute teadmiste kogumisest, uskus pimesi autoriteete ja uurimise asendas arutlemisega, on tuntud skolastika nimetuse all. Skolastikud harrastasid sageli kirglikult arutlusi otsekui teatud liiki vaimset mängu. Nad võisid lõpmatult vaielda igasuguste küsimuste üle, mis mõnikord olid (meie seisukohalt vaadatuna) väga veidrad, näit. „kas jumal võib rohkem teada, kui ta teab" (ristiusu õpetuse järgi jumal teab kõik ja suudab kõik). Skolastika peaeesmärgiks oli näidata katoliku kiriku õpetuse tõepärasust. Kõige kuulsam keskaegne skolastik oli Pariisi ülikooli professor Thomas Aquino'st, kes elas XIII sajandil.

Euroopa teadus astus tol ajal alles esimesi samme. Inimesed said loodusnähtustest alles halvasti aru. XIII sajandil asusid eurooplased juba kaugetele reisidele. Mõned julged mehed jõudsid Kesk-Aasiasse, Mongooliasse ja Hiinasse. Veneetslane Marco Polo teenis kaua mongoli suurkhaani juures ja sõitis tema ülesandeil ringi mööda Hiinat ja teisi Idamaid. Ta jättis järele märkmeid oma reiside üle. Kuid maateaduslikes kirjeldustes jutustati kõrvu õigete andmetega fantastilisi lugusid maadest, kus elavad enneolematud poolinimesed-poolkoletised. Ühes maailmakirjelduses räägiti Mauritaania etiooplastest, kel on neli silma ja seepärast lasevad erakordse tabavusega vibu. Teises kirjelduses jutustati Indias elutsevaist koerakoonlastest, kes keskustlevad üksteisega haukudes. Keskaegsed õpetlased pidasid Maad ümmar-

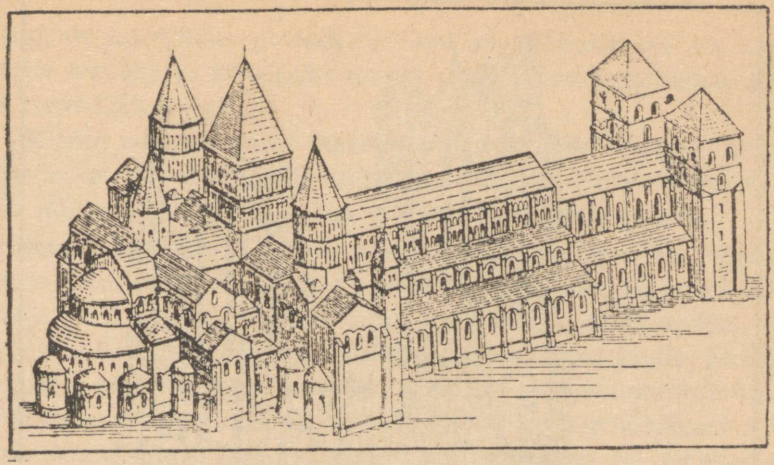

Romaani stiili kirik.

guseks, vee peal ujuvaks kettaks. Taevast kandsid nende arvates neli sammast. Õpetust Maa kerakujulisusest pidasid nad mõttetuks; neile näis, et sel juhul Maa teisel küljel elavad inimesed peaksid käima jalad ülespidi. Kuid juba XIII sajandil hakkasid mõned õpetlased, kes olid tutvunud Ptolemaiose õpetusega, pooldama õpetust Maa kerakujulisusest. Kuid nemadki mõtlesid, et Maa on universumi keskus ja et Päike ja kõik tähed ning planeedid tiirlevad Maa ümber.

Vanadelt autoritelt omandatud õiged teadmised segunesid keskaegsetel õpetlastel tavaliselt fantastiliste kujutlustega.

Keskaegsed õpetlased omandasid araablastelt õpetuse selle kohta, et planeedid oma seisundiga taevas mõjutavad inimeste saatust, ja püüdsid planeetide seisundi järgi tulevikku määrata. See õpetus tähtede põhjal ennustamisest kujunes terveks süsteemiks, mida nimetati a s t r o l o o g i a k s.

Keemias huvitas keskaegseid õpetlasi kõige enam õpetus metallide salajastest omadustest. Nad mõtlesid, et mitme-

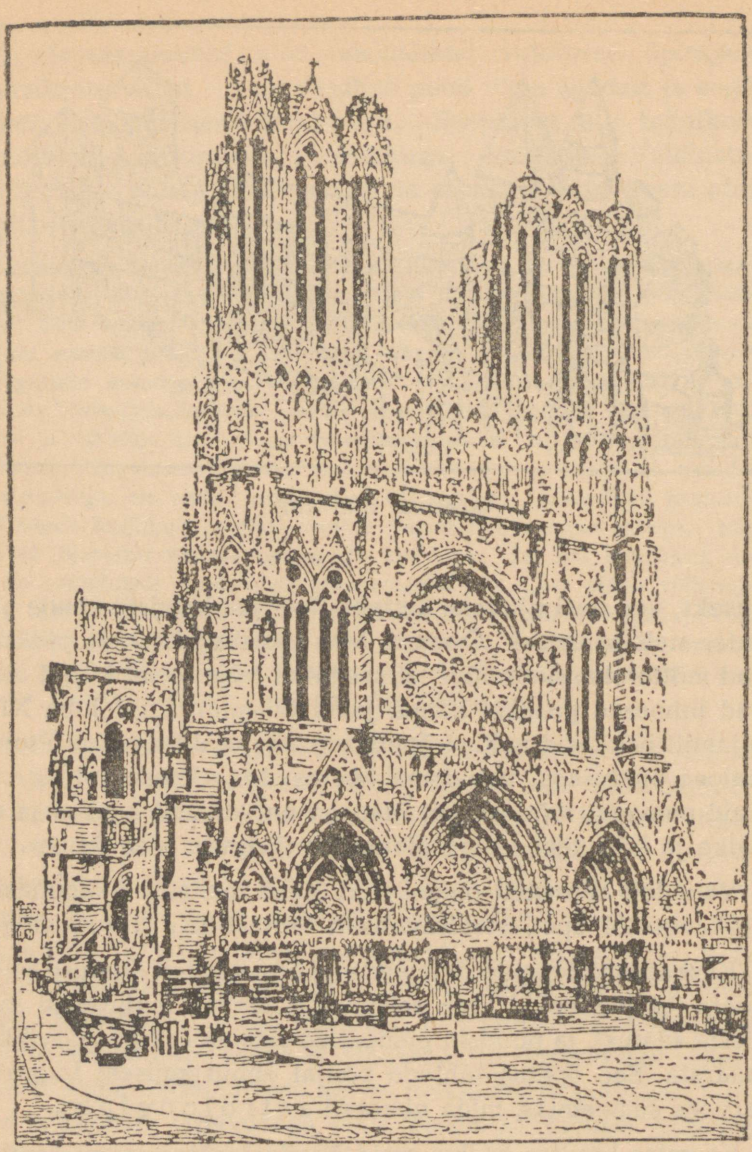

Gooti stiili peakirik.

suguste keemiliste protsesside teel on võimalik tavalisi metalle kullaks ja hõbedaks muuta. Seda õpetust nimetati alkeemiaks.

Kiriku võimutsemine takistas teaduste vaba arengut. Kirik arvas, et vaba teaduslik uurimine ohustab tema autoriteeti, ja jälitas neid õpetlasi, kes teaduses uusi teid otsisid.

Roger Bacon. Keskaja õpetlaste seas esines ka julgeid mehi, kes püüdsid teadust rikastada uute ideede ja leiutistega. XIII sajandi inglise munk Roger Bacon õpetas, et tõeline teadus tuleb rajada katsele ja matemaatikale. Bacon unistas teaduse rakendamisest tehnikas ja masinate konstrueerimisest, mis paneksid liikuma laevu või veovankreid või lendaksid õhus. Ta nägi ette suurendusklaasi ja teleskoobi leiutamise. Ta korraldas katseid püssirohuga. Kirik mõistis Baconi hukka. Ta heideti vanglasse, kus ta viibis 14 aastat. Vanglast pääses Bacon juba hädise vanamehena ja suri varsti.

Ehituskunst. Kirik avaldas suurt mõju ka keskaja kunstile. Kõige ülevamad ja ilusamad ehitised olid peakirikud. Ehituskunst käis varajasel keskajal alla, kuid juba Karl Suure ajal hakkasid ehitajad järele aimama rooma eeskujusid. X—XII sajandil hakati ehitama suuri kirikuid kloostrite juurde ja linnadesse, kus elasid piiskopid. Suured, ülevad kirikud, koorilaulu ja muusika saatel toimuvad toredad ja pidulikud jumalateenistused pidid mõjutama inimeste kujutlusvõimet ja neid kiriku mõjule alistama.

X—XII sajandil ehitati kivihooneid alles oskamatult. Need olid väga massiivsed. Nendeks raisati väga palju materjali. Ehitised sarnanesid kindlustustega, olid paksude seinte, kitsaste akende ja massiivsete kohmakate sammastega. X—XII sajandil oli kirikute arhitektuuriliseks peaiseärasuseks ümarkaar, mis laenati roomlastelt. Seda ehitusstiili hakati nimetama romaani stiiliks. Kirikuid kaunistati kohmakalt valmistatud kiviskulptuuriga, mis värviti üle eredate värvidega.

XII sajandi lõpul tekkis Põhja-Prantsusmaa linnades uus stiil, mida hiljem hakati nimetama gooti stiiliks. Prantsusmaalt levis see stiil kõikidesse Euroopa maadesse. Selleks ajaks oli ehituskunst tunduvalt edasi arenenud. Linnades tekkisid käsitööliste-ehitajate tsunftid. Ehitusmeistrid said spetsiaalse väljaõppe.

Gooti stiili ehitised pole nii massiivsed kui romaani stiili ehitised. Nendes olid läbi raiutud hiiglasuured aknad, mida kaunistati värviliste klaasidega. Sambad muutusid peenemaks ja elegantsemaks. Romaani stiili ümarad kaared asendusid teravate, nooljate kaartega. Kogu ehitis muutus kergemaks ja õhulisemaks. Skulptuurkaunistised muutusid rikkalikumaks ja küllasemaks. Gooti stiili ajastu raidkujud olid märksa elavamad ja loomulikumad kui romaani stiili kohmakad raidkujud. Gooti stiil peegeldab kõrgemat kultuuri, mis kujunes linnade õitsengu ajajärgul. Gooti stiilis ehitati mitte ainult kirikuid, vaid ka uhkeid raekodasid, mida ilustasid kõrged tornid.

XI peatükk.

Saksa-Rooma keisririik ja paavstlus XII—XIII sajandil.

§ 1. Võitlus keisrite ja paavstide vahel XII sajandil.

Hohenstaufenid. Friedrich I Barbarossa. Võitlus keisrite ja paavstide vahel puhkes XII sajandil uue jõuga. Keisritroonil kindlustas end XII sajandil uus Hohenstaufenite dünastia. Hohenstaufenite soost keiser Friedrich I Barbarossa (1152—1190) oli keisrivõimust ülikõrgel arvamusel. Ta arvas, et keisrist kui vana Rooma keisrivõimu pärijast peavad sõltuma kõik Euroopa valitsejad. Ent samal ajal oli Saksamaalgi väga palju vägevaid vürste, kes ei arvestanud keisrivõimu. Eriti võimas oli Saksi ja Baieri hertsog Heinrich Lõvi. Temale kuulus kaks viiendikku Saksamaast. Friedrich I tuli alata oma valitsemist võitlusega saksa vürstide vastu. Kuid selleks tal oli tarvis kõigepealt kindlustuda Itaalias. Friedrich I lootis ära kasutada Itaalia linnade rikkusi oma võimu tugevdamiseks Saksamaal ja kogu Euroopas.

Friedrich I võitlus Lombardia linnadega. Friedrich I otsustas alata Lombardia (Põhja-Itaalia) linnade alistamisega. Tuginedes Rooma õigusele deklareeris Friedrich, et „valitseja tahe on seadus". Ta kaotas Lombardia linnade sõltumatuse ja nimetas neisse oma ametnikud. Friedrich I katse seda otsust ellu viia kutsus esile ülestõusu, mille juhtijaks sai Lombardia tähtsaim linn — Milaano.

Friedrich piiras Milaano ümber. Milaano piiramine kestis kaks aastat. Lõpuks andis kurnatud linn tingimusteta alla. Pikas rongkäigus ilmusid Milaano elanikud Friedrich I juurde, kandes alistuvuse märgiks kaela ümber seotud nööri. Friedrich saatis linlased naabruses asetsevaisse küladesse elama ja maksustas neid teo ja andamitega. Linna käskis ta hävitada ja linna kohal künda sahaga vao selle märgiks, et Milaano lakkas olemast.

Friedrich I lüüasaamine. Friedrich I jäi võitjaks, kuid tema seisund ei olnud siiski kindel. Saksamaal jätkus võitlus feodaalidega. Itaalias kohkus paavst keisrivõimu ülemäärasest tugevnemisest. Paavsti toetusel moodustasid Lombardia linnad liidu. Liidu etteotsa asus taasrajatud Milaano. Puhkes uuesti võitlus keisri ja Lombardia linnade vahel. Friedrich I alustas uut Itaalia-sõjakäiku. Kuid Saksa vürstid ja nendest kõige võimsam, hertsog Heinrich Lõvi, keeldusid teda abistamast. Friedrichi väed löödi täielikult Põhja-Itaalia linnade vägede poolt a. 1176 Legnano lahingus (Milaano lähedal). Keiser ise löödi hobuse seljast ja ta pääses vaevu eluga.

Veneetsiasse kokkutulnud rahukongressil tuli Friedrich I-l paavsti kinga suudelda ja ta pidi järele andma. Lombardia linnad said sõltumatuse tagasi.

Viimastel valitsemisaastatel õnnestus Friedrichil mõnevõrra oma võimu kindlustada. Ta kasutas ära Saksa läänivürstide tülid ja võttis Heinrich Lõvilt enamiku tema valdusi. Ta naitis oma poja Mõlema Sitsiilia kuningriigi pärijannaga ja omandas sel teel Hohenstaufenite soole Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia.

§ 2. Paavstide võimukus XIII sajandil.

Paavst Innocentius III. Paavstlus saavutas suurima võimukuse paavst Innocentius III (1198—1216) ajal. Innocentius III hindas, nagu Gregorius VII, väga kõrgelt paavstivõimu tähtsust. Ta kirjutas: „Meie (paavstid) oleme kutsutud kõigi rahvaste ja riikide üle valitsema." Ta arvas, et paavst peab olema mitte ainult katoliku kiriku peaks, vaid ka kõrgemaks otsustajaks valitsejate üle. Seda mõtet ta väljendas järgmistes sõnades: „Nagu kuu saab oma helgi päikeselt, nii omandab kuningavõim oma hiilguse ja autoriteedi paavstilt." Paavstidest esimesena deklareeris Innocentius III, et paavst on jumala asemik maa peal.

Paavsti rikkused kasvasid kiiresti. Innocentius III seadis sisse ristisõjamaksu, mida koguti ristisõdade korraldamise ettekäändel. Seda maksu ei kaotatud ka siis, kui ristisõdade korraldamine lakkas.

Suuri sissetulekuid sai paavst kõigi katoliiklikkude maade vaimulikkudelt. Itaalia pankurite vahendusel teostasid paavstid suuri rahalisi operatsioone.

Tähtsaks paavstide sissetulekuallikaks oli „patukustutuse" kirjade müük. Arvati, et katoliku kirik võib patuse tema pattudest vabastada ning seega teda päästa põrgupiinadest hauataguses maailmas. Kirik koostas erilisi dokumente, mida nimetati indulgentsikirjadeks. Indulgentsi ostmine kindlustas ostjale pattude andeksandmise. Kirik müüs andeksandmist mitte ainult kordasaadetud pattude, vaid ka tulevaste pattude eest. Indulgentside müügi abil kogus katoliku kirik suuri sissetulekuid.

Kõigi nende võtetega kogus paavst suured rikkused. Paavsti kuuria muutus kogu Lääne-Euroopa kiriku ja poliitilise elu keskuseks.

Inglise kuningas John tunnistas end paavsti vasalliks ja pidi tema kasuks suuri aastamakse maksma. Innocentius III

vasallideks tunnistasid endid ka paljud teised kuningad. Õhutades Saksamaal kodusõda, saavutas paavst keisrivõimu nõrgenemise.

Kuid samal ajal hakkasid levima õpetused, mis õõnestasid katoliku kiriku aluseid.

Ketserlus. Ekspluateeritavad rahvamassid tahtsid ühiskondlikku korda muuta. Kuid selle korra tugevaks toeks oli rikas ja võimas kirik, kes oli alati isandate poolt ning sisendas töötavaile alandlikkust ning sõnakuulmist. Seepärast hakkavad üha sagedamini esile nihkuma nõudmised, et kirik peaks olema vaene ja et kogu tema õpetus muudetaks. Neid katoliiklusele vaenulisi õpetusi hakati nimetama ketserlikeks. „Ketserlus" tähendab kiriku lõhet, valitsevast kirikust lahkulöömist.

Kõige levinumad olid valdeslaste ja katarite ketserlikud õpetused.

Valdeslaste õpetus tekkis Lõuna-Prantsusmaal. Selle usulahu rajaja Valdus oli kaupmees. Ta jagas oma varanduse ära ja läks vaeste käsitööliste ja talupoegade keskele jutlustama. Ta õpetas, et kirik peab olema vaene, ja ründas vaimulikke nende kõlbelise lodevuse ning rikkuse pärast. Valdus kutsus üles taaselustama ristiusu algkoguduste lihtsat elu ja kõigi inimeste võrdsust. Jutlustavad valdeslased rändasid jämedakoelises ja kehvas riietuses mööda Prantsusmaa ja Itaalia külasid ja linnu. Valduse järelkäijate hulk kasvas kiiresti.

Teine ketserlik liikumine — nimelt katarite oma (kreeka sõnast katharos — puhas) — levis samuti Prantsusmaal ja Põhja-Itaalias. Katarid eitasid täiesti katoliku kirikut ja tema õpetust. Nad ei tunnustanud paavsti, katoliiklikke piiskoppe ja preestreid. Kataritel olid omad vaimulikud.

Lõuna-Prantsusmaal nimetati valdeslasi ja katareid nende peakeskuse Albi linna järgi albilasteks. Prantsusmaal

liitusid paljud linlased ja rüütlid albilastega; neid soosis Toulouse'i krahv. Lääniisandad lootsid katoliku kiriku rikkaid valdusi anastada.

Paavst Innocentius III kuulutas albilaste vastu ristisõja (1208). Põhja-Prantsusmaalt kogunes suur rüütlite sõjavägi. Võitlus kestis 20 aastat. Ristirüütlid hävitasid ketsereid uskumatu julmusega. Hävitati mitme linna kogu elanikkond. Paavsti legaat (saadik) ütles: „Tapke kõik, küll jumal teises maailmas omad ära tunneb," s. o. jumal eristab, kes on katoliiklane ja kes on ketser. Õitsev ja rikas Lõuna-Prantsusmaa rüüstati ja laastati täielikult.

Võitluseks ketserite vastu seadis kirik sisse erilise kohtu — inkvisitsiooni. Inkvisiitorid otsisid üles ketsereid ja ketserluses kahtlustatavaid. Ketserid heideti vanglatesse; piinamise abil püüti ülestunnistamist saavutada. Süüdimõistetud anti üle ilmalikule võimule karistamiseks „ilma verevalamiseta". See silmakirjalik formuleering tähendas ketseri põletamist tuleriidal. Kõigis paigus, kus kahtlustati ketserluse olemasolu, lõid loitma tuleriidad. Teiste hirmutamiseks korraldati hukkamised avalikult.

Kerjusmungaordud. Kuid katoliku kirik sai aru, et ainuüksi terroriga ei saa rahvaliikumise vastu võidelda. Ta otsis teid, et rahvast enda poole meelitada. Selle eesmärgiga asutati kerjusmunkade frantsisklaste ordu. Frantsisklaste ordu liikmed andsid vaesusetõotuse. Otsegu valdeslased käisid nad palja jalu ja vaestes riietes; nad põetasid haigeid ja jagasid armuande. Nad jutlustasid talupoegade ja käsitööliste seas ning manitsesid neid kiriku vastu sõnakuulelikkusele. Frantsisklaste vaesus oli teeseldud, sest õige varsti hakkas frantsisklaste kloostritel maid ja rikkusi kogunema. Frantsisklased vajasid välist vaesuse rõhutamist kavaluse abil rahva usalduse võitmiseks.

Teine kerjusmunkade dominiiklaste ordu seadis oma eesmärgiks võitluse ketserlusega. Dominiiklased pidid õpetatud usuteadlasi ette valmistama. Eriti kuulsaks said nad inkvisiitoritena. Ketserite väljaotsimise ja nende hävitamise innukuse pärast nimetasid nad endid „issanda koerteks".

Kuid ei tuleriidad ega munkade jutlused suutnud summutada ketserlikke liikumisi, sest need tekkisid rahvamasside viletsuse mõjul ja lin-

laste protestina kiriku vägivalla vastu. Kiriku poolt hävitatud ketserite asemele tekkisid ikka uued ja uued.

Hoolimata kogu paavstluse võimust tunnistas ketserluse levimine katoliku kiriku autoriteedi languse algust.

Friedrich II. Hohenstaufenite langus. Võitlus paavstide ja keisrite vahel jätkus kogu XIII sajandi esimese poole jooksul.

Paavstide kõige kardetavamaks vaenlaseks oli Friedrich Barbarossa pojapoeg Friedrich II. Ta oli samaaegselt Saksa-Rooma riigi keiser ja Mõlema Sitsiilia riigi kuningas, kellena tema valitsuse alla kuulusid Sitsiilia ja Lõuna-Itaalia. Tema ajal Mõlema Sitsiilia kuningriik sai Euroopa üheks kõige tugevamaks ja rikkamaks riigiks. Friedrich II kaotas Lõuna-Itaalias ja Sitsiilias läänimeeste sõltumatuse ning sai piiramatu võimuga monarhiks. Ta moodustas Sitsiilia araablastest alatise sõjaväe ja ehitas tugeva laevastiku. Friedrich II sobitas Idamaade muhameedlike riikidega kasuliku kaubandusliku suhtlemise. Tema riigikassa rikastus kaubatollidest ja Bütsantsi eeskujul sisseseatud riiklikkudest monopolidest.

Friedrich II tahtis lõplikult alistada kogu Itaalia. See viis ta sõdadesse paavstide ja Põhja-Itaalia linnadega. Paavstid põlustasid Friedrichi korduvalt. Kuid Friedrich II ei uskunud paavsti needuste jõusse. Ta kutsus kõiki valitsejaid ühinema ühise vaenlase — Rooma paavsti vastu. Friedrich II suri keset hoogsamat võitlust Itaalia pärast (1250).

Selles võitluses hukkus varsti kogu Hohenstaufenite sugu. Saksa-Rooma keisrid pidid võimust Itaalia üle loobuma. Saksas kasutasid vürstid keisrite võitlust Itaalias, et saavutada täielikku iseseisvust. Pärast Hohenstaufenite hukkumist langes keisrivõim Saksamaal täielikult.

Nii lõppes Saksa-Rooma keisrite kavatsus — luua üleeuroopaline riik — täieliku läbikukkumisega ja seda peamiselt Itaalia linnade vastupanu tõttu. Sellest võitlusest tuli Saksamaa välja veelgi rohkem killustatuna, kui ta seda oli varem.

161

XII peatükk.

Mongolite maadevallutused.

Sel ajal kui Lääne-Euroopas käis võitlus keisrite ja paavstide vahel, arenesid Aasias ülisuured sündmused, mis ähvardasid Õhtumaad tohutu hädaohuga. Kesk-Aasias kujunes mongolite suurriik, kes vallutas suurema osa Aasiast ja Ida-Euroopa.

Kesk-Aasia rändrahvad. Suguharud, kes elasid Kesk-Aasia kiltmail ja steppides, olid karjakasvatajad. Suurte ja väikeste kariloomade ning hobuste karjad andsid nendele suguharudele kõike elatuseks hädavajalikku. Piim ja liha kasutati toiduks, villast valmistati vilti, nahast tehti rihmu, kehakatteid, sadulaid ja rakmeid. Kariloomad olid aasta läbi välistoidul. Karjakasvatajate ainsaks hooleks oli kari ühelt karjamaalt teisele ajada ning kaitseda teda niihästi vaenuliste suguharude kui ka röövloomade eest. Selline loomade ühest kohast teise ajamine toimus mitu korda aastas. Koos veiste ja hobuste karjadega rändlesid ka inimesed. Nende telk-elamud (jurdid) olid kohandatud pidevateks rändudeks. Jurdid olid igas kohas kergesti ülesseatavad, nad olid kergesti lahtivõetavad ja asetatavad vankritesse, mille ette rakendati lehmad, härjad või hobused. Sageli püstitati ka jurte, mis olid kindlalt vankri külge kinnitatud.

Karjakasvatajate elu oli erakordselt karm. Loodusõnnetused, mis hävitasid loomi ja määrasid hukkumisele karjakasvatajate kogu elanikkonna, röövloomade kallaletungid ja naabersuguharude röövretked — kõik see sundis nii mehi kui ka naisi alati valju distsipliini säilitama ja igaks võimalikuks üllatuseks valmis olema. Iga karjakasvataja-suguharu moodustas distsiplineeritud sõjalise organisatsiooni, kus kõige enam hinnati tublidust ja vahvust.

Kesk-Aasia rändrahvaste seas lakkasid kariloomad juba ammu olemast sugukondlik ühisomand. Karjakasvatajate hulgast eraldus sugukondlik ülemkiht, kel oli tuhandeid veiseid ja sadade viisi hobuseid. Suurnikkude ümber kogunes vahvatest meestest kaaskond. Neid ei rahuldanud lihtne ja karm elu. Kesk-Aasiat ümbritsevad maad — Hiina, India ja Pärsia — näisid neile muinasjutuliste aarete maadena. Nad kuulasid aplalt jutustusi nende maade rikkustest. Laulikud säilitasid pärimusi kunagistest röövretkedest rikastesse võõrastesse maadesse ja tervete riikide rajamisest vahvate nomaadide poolt.

Laialipillatud rändsuguharude sugukondliku ülemkihi seas valmistati aegamööda ette ühinemist, et oma maid ja loomakarju kaitseda ja et sõdida ning saaki vallutada.

Džingis-khaan ja sõjaväe organiseerimine. Mehe nimi, kes astus mongoliteks nimetatavate suguharude liidu etteotsa, oli Temutšin. Mongoli suurnike suurel koosolekul (kurultail) kuulutati Temutšin a. 1206 suurkhaaniks. Teda hakati kutsuma Džingis-khaaniks. Džingis-khaan, kes oli kirjaoskamatu ega vallanud peale oma emakeele mitte ühtegi teist keelt, osutas varsti oma erakordseid väepealiku- ja organisaatori-võimeid. Ta arendas täiuseni kõigi alluvate rahvaste sõjaväelise organisatsiooni. Kõik mongolid-mehed jaotati kümne-, saja- ja tuhandemehelistesse salkadesse. Igasse sellisesse väesalka kuulusid ainult ühe sugukonna liikmed. Iga väesalga juhiks seadis Džingis-khaan sugukondliku ülemkihi hulgast pealikud, kelle amet oli pärandatav. Kõik need väesalgad liitusid suuremateks sõjaväeüksusteks. Kogu sõjavägi oli jagatud kolme ossa: keskosa, parem ehk läänepoolne tiib ja vasak ehk idapoolne tiib. Kõige valjem distsipliin, mille alusel karistati kõige väiksema sõnakuulmatuse või arguse eest surmanuhtlusega, liitis need ilma selletagi nomaadi eluviisi tagajärjel distsiplineeritud väeosad üheks tervikuks.

Mongolite maadevallutused. Esimene tähtsam Džingis-khaani sõjakäik oli suunatud itta, et vallutada Põhja-Hiinat. See sõjakäik lõppes praegu Peipingiks nimetatava Põhja-Hiina pealinna vallutamisega (1215). Hiinast sai Džingis-khaan tohutu suure saagi. Seepeale ta liikus läände muhameedlikkude riikide vastu. Mongoli hiigelvägi leidis siin eest lahus võitlevad feodaalsed sõjaväed, milliseid ta lõi ükshaaval. Okupeerides Kesk-Aasia ja Pärsia idapoolsed alad, jõudis Džingis-khaan kuni Induse jõeni. Samaaegselt tema poolt Põhja-Pärsiasse saadetud sõjavägi, mida juhtisid Džebe ja Subedei, tungis Kaukaasiat läbides kumaanide-polovetside poolt asustatud Lõuna-Vene steppidesse ja löönud neid võitluses, saavutas vene vürstide üle Kalka jõel esimese võidu.

Džingis-khaan suri a. 1227. Tema surm ei pannud mongolite vallutusi seisma. Džingis-khaani järglased vallutasid Kesk- ja Lõuna-Hiina. Ees-Aasias tungisid mongolite jõugud kuni Vahemereni.

Euroopale veelgi enam hirmu tekitavad olid Džingis-khaani pojapoja Batu sõjakäigud. Vallutanud rea vene vürstiriike, tormas ta Ungari, Poola ja Saksamaa kallale. Ungari, Poola ja Saksa sõjaväed purustati. Ainult mongolite ülemkihi keskel puhkenud sisetülid päästsid Euroopa.

Mongolite riik. Mongolite võimutsemine Vaiksest ookeanist kuni Vahemereni elavate rahvaste üle jäi kauaks ajaks rahva mälus püsima

hirmsa viletsuse ajana. Tõepoolest, mongolite suurnikud orjastasid alistatud rahvaid ennekuulmatul viisil. Laastati laialdased maa-alad, mis olid kuulsad oma rikkuse ja kultuuri poolest, rüüstati ja põletati linnad ning külad ja viidi elanikud orjadeks. Mongoli asehaldurite poolt teostatud ülekohtuste maksude sissenõudmisele kaasusid paikse elanikkonna piinamised ja hukkamised ning pagemine, kuhu aga keegi sai. Vajati rohkesti aega, kuni mongolite poolt vallutatud maadel tekkisid kultuuri arenemiseks soodsamad tingimused. XIII—XIV sajandil lagunes Mongoli riik Džingis-khaani järglaste võimu all mitmeks iseseisvaks valdkonnaks (ulussiks). Nendest riikidest olid tähtsamad Hiina (Jüan'ide keisririik), Tšagatai uluss, Siberi khaaniriik ja Kuld-hord. Võimas Mongoli riik rajati endistele Pärsia riigi aladele.

Bagdadi kalifaadi lõpp. Džingis-khaani väed purustasid Pärsia, kuid ei allutanud teda mongolite võimule. Pärsia lõpliku vallutamise ülesanne pandi mongoli suurnike poolt XIII sajandi keskel Džingis-khaani pojapoja Hulagu-khaani peale. Hulagu heitis alla mongolite poolt seni vallutamata Pärsia maa-alad, vallutas a. 1258 Bagdadi ja tappis viimse kaliifi koos tema lähemate sugulastega. Bagdadi vallutamisel said mongolid ülisuures väärtuses saaki. Kaliifi riigikassasse olid kogutud ülisuured rikkused, millega oleks võinud relvastada suure sõjaväe. Kuid ahnusest ei tahtnud kaliif oma kallisvarasid kulutada ja need langesid täielikult võitjale. Nende säilitamiseks käskis Hulagu ehitada keset Urmia järve asetsevale saarele võitmatu kindluse.

Vallutanud Bagdadi, suundus Hulagu Azerbaidžani ja kuulutas oma pealinnaks Tabrise.

Mongolid ja Lääne-Euroopa. Lääne-Euroopa pääses mongolite ülemvõimu alla sattumisest, mis raske ikkena lasus paljudel Aasia ja Ida-Euroopa maadel, pidurdades nende majanduse ja kultuuri arenemist. Kuid röövretkedega Poolasse ja Ungarisse tuletasid mongolid Lääne-Euroopale oma olemasolu sageli meelde. Säärastel röövretkedel laastati laialdased maa-alad, elanikud osalt hävitati, osalt võeti vangi, et neid orjadeks müüa, kuna osa elanikest põgenes metsadesse laiali, et hirmsate stepiratsanike eest pääseda. Ainult vene ja ukraina rahva kangelaslik võitlus mongoli riikidega — Kuld-hordiga ja tema lagunemise järel tekkinud khaaniriikidega — vabastas Euroopa nendest hirmsatest röövretkedest.

XIII peatükk.

Prantsusmaa XII—XV sajandil.

§ 1. Prantsusmaa XII ja XIII sajandil. Kuningavõimu tugevnemine.

Kuningavõimu nõrkus esimeste Kapetingide ajal. XII saj. alguses oli Prantsusmaa ainult nime poolest ühtne kuningriik. Tegelikult ta jagunes paljudeks sõltumatuiks läänivürstkondadeks (hertsogkondadeks ja krahvkondadeks). Nendest olid kõige suuremad: riigi põhjaosas — Flandria, läänes — Normandia, Bretagne ja Anjou, idas — Champagne ja Burgundia, lõunaosas — Akvitaania ja Toulouse'i krahvkond. Iga nimetatud vürstkond ületas oma suuruselt Kapetingidest kuningate pärusmaad. Tähtsamad linnad kuningate pärusmail olid Pariis ja Orléans. Tõsi küll, kõiki hertsogeid ja krahve peeti Kapetingide soost kuningate vasallideks, kuid tegelikult nad olid oma valdusaladel täiesti sõltumatud valitsejad ja kuningal ei olnud mingeid abinõusid, et neid alistumisele sundida. Isegi oma pärusmail ei suutnud Kapetingid oma vasallide sõnakuulelikkust saavutada. Kuninga vasallid ehitasid tugevaid losse ja röövisid suurtel maanteedel. Kuningal endal tuli reisida mööda oma valdusalasid tugeva relvastatud väesalga saatel.

Esimeste Kapetingide kogu valitsemine seisnes lõpmatus võitluses tõrksate vasallidega ja tähtsusetuis vallutustes, millede eesmärgiks oli oma valduse suurendamine. Seejuures kuningad ei valinud väga abinõusid. Ühe kuninga — Philippe I (1066—1108) — kohta on teada, et ta röövis paljaks itaalia kaupmehed, kes sõitsid kaupadega laadale.

Linnade ja kaubanduse arenemine. Kapetingide tugevnemine. Kuid XII sajandil hakkasid Kapetingide jõud suure-

nema. Seda soodustas linnade ja nende kaubanduse kasvamine. Kuninga pärusmaadel oli väga kasulik geograafiline asend. Nende kaudu kulgesid mööda Seine'i ja Loire'i jõge Põhja- ja Kesk-Prantsusmaa tähtsamad kaubateed. Kaubanduse arenemine rikastas Kapetinge, sest nad võtsid läbiveetavailt ja müüdavailt kaupadelt tollimaksu. Peale selle tekkis kuningal tugev liitlane linnade näol. Sel ajal algab Põhja-Prantsusmaa linn-kommuunide verine võitlus oma senjööride vastu. Selles võitluses toetasid kuningad linlasi ja nõrgestasid sellega võimsate läänivürstide võimu. Selle eest abistasid linnad kuningat oma sõjaliste jõududega. Kuninga teiseks liitlaseks oli vaimulik seisus. Rikkad kirikud ja kloostrid kannatasid läänimeeste rüüsteretkede all ja abistasid kuningat võitluses nendega. Kirikud ja kloostrid aitasid oma rahadega kuningate kehva riigikassat täita ja kogusid oma maadelt kuninglikule sõjaväele sõdureid. Linnade ja vaimulikkude kaasabil õnnestus kuningail oma pärusmail võimu kindlustada. Nüüd püüavad kuningad alistada endale Prantsusmaa suuri läänivürste — hertsogeid ja krahve.

Plantageneetide riik. Kuid XII sajandi teisel poolel tekkisid Prantsuse kuningaile tugevad võistlejad. Nende valdusalade kõrvale tekkis suur Plantageneetide riik. Anjou krahvid, keda hüüti Plantageneetideks, koondasid endi kätte peale Anjou veel Normandia ja Akvitaania. Neile kuulus peaaegu kogu Prantsusmaa läänepoolne osa ühes Atlandi ookeani rannikualaga.

Aastal 1154 sai Anjou krahv Henri Plantageneet Inglise kuningaks. Siitpeale ületasid Plantageneetide valdused Prantsuse kuninga pärusmaid kuuekordselt.

Kuid Plantageneetide nõrkus seisnes selles, et nende vasallid Prantsusmaal ei tahtnud neile alistuda ning otsisid toetust Prantsuse kuningatelt. Peale selle tuli Plantageneе-

tidel Inglismaal võidelda läänimeeste ja linlastega. Kapetingid kasutasid seda Plantageneetide Prantsuse valduste vallutamiseks.

Philippe II Auguste ja tema sõjad Plantageneetidega. Prantsuse kuningas Philippe II Auguste (1180—1223) vallutas suurema osa Plantageneetide valdustest Põhja- ja Kesk-Prantsusmaal, nende hulgas Anjou ja Normandia. Kui Inglise kuningas John Maata tahtis liidus Saksa keisriga neid maid tagasi võita, võitis Philippe II Auguste John Maata sõjaväe. Pärast seda ta andis hävitava löögi Saksa keisri vägedele Flandrias Bouvines'i lahingus (1214) ja kindlustas endale selle hiilgava võiduga vallutatud maad lõplikult. Nüüd jäi Inglise kuningale Prantsusmaal valdusi ainult maa edelaosas. Varsti pärast seda liideti kuninga pärusmaadega rikas Toulouse'i krahvkond, mille enne seda vallutasid Põhja-Prantsuse rüütlid ristisõja ettekäändel albilaste vastu.

Sel viisil omandasid kuninga pärusmaad väljapääsu Vahemerele ja muutusid igast Prantsusmaa sõltumatust läänivürstkonnast mitu korda suuremaks.

Louis IX kohtureform. Philippe II pojapoja Louis IX (1226—1270) ajal teostati kuningavõimu kindlustamiseks rida tähtsaid muudatusi.

Kõige tähtsam neist muudatusist oli kohtureform. Selle eesmärgiks oli nõrgestada feodaalide kohtuvõimu ja tugevdada kuninglikku kohut. Louis IX määras, et feodaalide kohtu otsuste peale võis kaevata kuninga kohtusse. Kõige tähtsamad kohtuasjad, nagu süüdistused tapmise, röövimise, süütamise ja raha võltsimise eest, võeti läänimeeste kohtutelt ära ja neid võis arutada ainult kuninga kohtus.

Louis IX otsustas sageli kohtuasju ise. Ta võttis suurfeodaalide peale kaebusi vastu ja sundis neid oma otsustele

alistuma. See tekitas suurparunite seas nurinat, kuid väikeaadlikud, vaimulikud ja linlased olid kuninga poolt.

Louis IX kaotas oma kohtutes kohtuliku kahevõitluse, mille abil läänimeeste kohtutes sageli asju lahendati.

§ 2. Philippe IV Ilus ja generaalstaatide tekkimine.

Philippe IV ja paavst Bonifatius VIII. Louis IX pojapoeg Philippe IV Ilus (1285—1314) ühendas kuninga pärusmaadega rea uusi valdusi, milledest tähtsaimaks oli oma laatade poolest kuulus Champagne'i krahvkond. Ta tahtis vallutada rikast Flandria krahvkonda, kuid tema rüütlid said Flandria käsitöölistelt lüüa. Philippe IV sõjad nõudsid palju raha. See alatine rahahäda viis kuninga kokkupõrkele paavst Bonifatius VIII-ga. Bonifatius VIII püüdis nagu Innocentius III paavstivõimu igati tõsta. Kõige enam hoolitses ta paavsti sissetulekute suurenemise eest. Paavst keelas vaimulikkudel kiriku maadelt maksude tasumise kuningale. Kuningas vastas sellele kulla ja hõbeda väljaveo keeluga Prantsusmaalt, mille tõttu paavst ei saanud kätte Prantsuse vaimulikelt laekuvaid sissetulekuid.

Asi arenes niikaugele, et paavst põlustas kuninga, aga kuninga nõukogu kuulutas paavsti ketseriks. Itaaliasse lähetati saadikud, kes pidid saavutama paavsti tagandamise. Nendega liitusid Paavstiriigi läänimehed, kes polnud rahul Bonifatius VIII võimutseva poliitikaga. Saadikud leidsid paavsti Rooma lähedal Anagni linnakesest (seal asetses paavsti suveloss) ning külvasid ta üle sõimu ja ähvardustega. Kõrk vanamees ei suutnud seda alandust taluda ja suri varsti. Philippe IV-ndal õnnestus läbi suruda, et paavstiks valiti prantslane Clemens V. See viis paavsti pealinna Roomast Avignon'i, Prantsusmaa piiri äärde. Paavstid jäid siia ligi seitsmekümneks aastaks (1308—1378). Paavstid muutusid täiesti sõltuvaks Prantsuse kuningast ja olid tema tahte sõnakuulelikud tööriistad.

Generaalstaadid. Tähtsatel juhtudel kutsusid Prantsuse kuningad nõupidamisele suursenjööre ja kõrgemaid vaimulikke. Philippe IV hakkas nendele nõupidamistele kutsuma ka linnade esindajaid, sest linna kaupmeeskond muutus sel ajal tähtsaks jõuks ja käsutas suurte rahasummade üle. Sellise nõupidamise kutsus kuningas esmakordselt kokku kokkupõrke ajal paavstiga a. 1302. Nii tekkisid Prantsusmaal generaalstaadid: kolme seisuse — vaimulikkude, aadlikkude ja linlaste — esindajate kogud. Generaalstaadid ei olnud kogu Prantsusmaa elanikkonna esindus. Rahvastiku kõige suurem osa — talupoegkond — ei võtnud neist osa. Generaalstaatidesse pääses linnadest ainult rikas kaupmeeskond, aga linna elanikkude enamikku ei lastud generaalstaatide valimistele. Igaüks kolmest seisusest arutas ja otsustas asju eraldi ja ainult viimasel hetkel kuningale vastuse koostamiseks nad kogunesid üldiseks istungiks. Kuid siingi ei olnud ühe seisuse otsus teistele kohustuslik. Generaalstaatide peaülesandeks oli maksude lubamine. Prantsusmaal ei olnud alatisi maksusid ja seepärast pidi kuningas staatidelt iga kord luba nõutama. Seda kasutasid ära generaalstaadid. Nad nõustusid makse lubama ainult sel tingimusel, kui kuningas annab välja mingisuguse neile vajaliku määruse. Kuid seisuste vahel ei olnud üksmeelt. Linnad olid vaenujalal aadli ja vaimulikkudega. See takistas generaalstaatidel riigi valitsemise alal suuremat mõju omandamast.

§ 3. Prantsusmaa XIV sajandil ja Saja-aastase sõja algus.

Saja-aastane sõda. Aastal 1328 suri Kapetingide dünastia välja. Feodaalid tõstsid troonile Kapetingide sugulase Valois' krahvi Philippe'i.

*

Aastal 1337 puhkes Prantsusmaa ja Inglismaa vahel pikk sõda, mis kestis vaheaegadega kuni 1453. a. Seda sõda hakati nimetama Saja-aastaseks sõjaks. Prantsuse kuningad taotlesid rikka tööstusliku Flandria vallutamist. See oli ainuke maa-ala Põhja-Prantsusmaal, mis ei kuulunud veel kuningate pärusmaade hulka. Kuid inglased ei võinud selle maa vallutamist lubada, sest Flandria tööstuslinnad olid Inglise villa peamisteks ostjateks, ja villa väljavedu Inglismaalt andis suuri kasusid inglise feodaalidele ja kuningale. Nad kartsid, et nad nendest kasudest ilma jäävad, kui Flandrias hakkab käsutama Prantsuse kuningas. Rikkad kalevivalmistajad, kes Flandria linnu juhtisid, olid huvitatud Inglise villa saamisest ja kartsid Prantsuse võimu alla sattumist. Seepärast sõlmisid nad inglastega liidu. Liit Flandria linnadega võimaldas inglastele suure rahalise toetuse saamist. Inglaste peajõuks oli palgasõduritest jalavägi, kes oli hästi distsiplineeritud. Prantsuse rüütlite ratsaväe salgad aga ei tunnustanud distsipliini ning polnud välja õpetatud koostegevuseks.

Inglaste võidud. Seepärast oli ülekaal inglaste poolel. 1346. a. hävitasid nad Prantsuse väed Crécy lahingus. Lahingu lõpptulemuse otsustasid inglise vibukütid. Nende pikad nooled tabasid surmavalt 350 meetri kauguselt. Kui prantsuse rüütlid, segamini ajanud oma jalaväe, korratu jõuguna Inglise sõjaväe kallale sööstsid, surmasid inglise vibukütid nad läheda maa pealt.

Prantslased kaotasid 1500 rüütlit, kuna inglaste poolel sai surma ainult 3 rüütlit ja 40 vibukütti. Crécy lahing näitas, et hästi distsiplineeritud ja käsklust täitev sõjavägi on parem kui vahvad, aga koos-teotsemiseks puudulikult väljaõpetatud rüütlid.

Veel raskema lüüasaamise osaliseks said prantslased Poitiers' lahingus (1356). Selles lahingus sai surma või sattus vangi palju prantsuse rüütleid.



Prantsusmaa XIII—XV sajandil.

§ 4. Étienne Marcel'i ülestõus ja Jacquerie.

Generaalstaatide kokkukutsumine. Äpardused sõjas tekitasid Prantsusmaal üldise rahulolematuse kuningliku valitsuse vastu. Rahulolematud olid mitte ainult sõjast laostatud talupojad, vaid ka linlased, sest sõda kahjustas kaubandust.

Poitiers' lahingus võeti kuningas Jean Hea inglaste poolt vangi ja valitsuse etteotsa astus tema poeg Charles. Et sõja jätkamiseks raha saada, pidi ta kokku kutsuma generaalstaadid. Nendel Pariisis kokkuastunud generaalstaatidel moodustasid enamuse Põhja-Prantsusmaa rahulolematud linlased. Generaalstaadid nõudsid, et kogu riigikaitse korraldamine antaks neile üle ja et kuninglikkude ametnikkude kuritarvituste kohta korraldataks juurdlus. Charles ruttas generaalstaate laiali saatma, kuid siis tõusis valitsuse vastu üles Pariisi elanikkond, eesotsas kaupmeeskonna juhi Étienne Marcel'iga. Üles tõusid nii kaupmehed kui ka käsitöölised ja linnakehvikud, kes olid sõjahädade tõttu ärevuses.

Charles'il tuli uuesti kokku kutsuda generaalstaadid. Neil generaalstaatidel oli linlastel veelgi suurem ülekaal. Generaalstaatide tungival nõudmisel andis Charles välja Suure ordonnantsi käskkirja). Ordonnants kinnitas generaalstaatidele õiguse kokku tulla omal algatusel, ilma kuninga käsuta. Järelevalve kogu valitsemise ja maksude sissenõudmise üle anti generaalstaatide poolt määratud nõukogule. Seega said generaalstaadid kogu võimu endi kätte. Charles oli sunnitud generaalstaatidele järele andma, kuid ta kandis salaviha ja ootas soodsat juhust, et kõiki oma järeleandmisi tühistada.

Võitlus Charles'i ja generaalstaatide vahel. Aadel ja vaimulik seisus suhtusid generaalstaatide tugevnemisse vaenulikult, sest nendes kuulus ülekaal linlastele. Ka linlaste eneste hulgas polnud üksmeelt: mõned linnad ei olnud sellega rahul, et pariislased omandasid liikumises juhtiva koha. Generaalstaatide poolt määratud maksud olid rasked ja lasusid suuremalt osalt vaestel rahvakihtidel. Maksud jaotati elanikkude vahel ja nõuti sisse ebaõiglaselt. Lihtlinlaste hulkadele polnud generaalstaatide valitsemine kuninglikust valitsemisest parem.

Seda rahulolematust generaalstaatide poliitikaga otsustas ära kasutada Charles ja ta tegi katset endise valitsemiskorra jaluleseadmiseks. Kuid siis puhkes Pariisis uus ülestõus (1358). Relvastatud linlased tungisid lossi ja surmasid Charles'i juuresolekul kaks tema õukondlast. Charles ise pääses ainult selle tõttu, et Étienne Marcel astus tema eest välja ja pani talle pähe oma mütsi, mis kandis ülestõusnud Pariisi lipuvärve — sinist ja punast. Seepeale Charles põgenes Pariisist provintsi. Ta hakkas enese ümber aadlikke koguma, et Pariisi rünnata. Pariislased eesotsas Étienne Marcel'iga hakkasid kaitsele valmistuma.

Jacquerie. Sel ajal puhkes Põhja-Prantsusmaal talupoegade ülestõus. See tekkis pärisorjusliku rõhumise, raskete maksude ja talupoegade sõjaaegse vaesumise tõttu.

XIV sajandil olid paljud talupojad jõudnud end lahti osta pärisorjusest. Mõisnikud, kes alati olid rahahädas, olid sellega meelsasti nõus, mõnikord isegi sundisid talupoegi vägisi end vabaks ostma. Kuid lahtiostmine parandas vähe talupoegade seisundit. Talupoegade maad loeti endiselt mõisniku omandiks ja maa kasutamise eest jätkasid talupojad ka pärast lahtiostmist mitmesuguste koormiste kandmist mõisniku kasuks. Talupoegadest jäid paljud ikka pärisorjadeks. Mõisnikud kasutasid iga soodsat juhust, et suurendada talupoegade koormist. Eriti raskeks muutus talupoegade seisund Saja-aastase sõja ajal.

Prantsuse talupoegi riisusid mitte ainult Inglise, vaid ka Prantsuse sõjaväed. Riisujate eest ei olnud võimalik end mitte kuskil varjata. Aadlikud mitte ainult et ei kaitsnud talupoegi, vaid viisid lõpule nende vaesumise uute ülekohtuste maksudega. Sõjapidamiseks tuli tasuda suurendatud makse. Kuningas ja paljud aadlikud langesid vangi. Nende väljaostmiseks oli tarvis raha ja seda pidid maksma talupojad.

Talupoegadel kogunes vihavaen pärisorjusliku rõhumise ja rõhujate-läänimeeste vastu. Verine kokkupõrge rüütlite ja talupoegade vahel ühes Põhja-Prantsusmaa alevikus oli sädemeks, millest sai alguse tormiline tulikahju ja see haaras kiiresti tunduva osa Põhja-Prantsusmaast.

See 1358. a. mais pärisorjusliku rõhumise vastu puhkenud ülestõus on tuntud Jacquerie nimetuse all; aadlikud nimetasid talupoegi põlgliku pilkenimega Jaques Bonhomme'iks (kohtlaseks Jaaguks). Talupoegade ülestõus ei kujunenud läbimõeldud plaani kohaselt, vaid arenes ürgjõuliselt.

Talupojad ähvardasid „kõik suurnikud viimseni hävitada". Talupoegadega liitusid külakäsitöölised ja linnakehvikud. Mässu juhiks valiti Guillaume Karle, kes oli varem sõjaväes teeninud ja tundis sõjaasjandust. Temal olid abilised, kes olid üksikute talupojajõukude juhtideks.

Aadlikkudele tuli ülestõus ootamatult ja algul ei suutnud nad talupoegadele organiseeritud vastulööki anda. Talupojad hävitasid rüütlilinnuseid ja hukkasid nende elanikke. Kuid Guillaume Karle sai aru, et ülestõusu püsivaks edukuseks ta vajab tungivalt linnaelanikkonna toetust.

Linnakehvikud olid talupoegade poolt, kuid rikkad suhtusid neisse hirmu ja usaldamatusega. Aga Étienne Marcel mõtles siiski talupoegade jõudusid võitluseks kuninga vastu ära kasutada. Ta astus talupoegadega läbirääkimisse ja tegi neile ülesandeks hävitada linnused, mis takistasid toiduainete juurdevedu Pariisi. Kuid Étienne Marcel kartis ülestõusnud talupoegi enam kui kuninga sõjavägesid. Seepärast reetis ta otsustaval momendil talupojad ega andnud neile mitte mingit abi. Sellega määras ta talupoegade ülestõusu äpardumisele.

Jacquerie summutamine. Aadlikud toibusid esimesest hirmust ja lõid kahes lahingus distsiplineerimatuid ning halvasti relvastatud talupoegi julmalt. Talupoegade ülestõus

oli summutatud. Ülestõus kestis kõigest kaks nädalat. Guillaume Karle võeti reetlikult vangi. Irvitades tema kui „talupoegade kuninga" üle panid aadlikud talle krooni asemele tuliseks aetud raudvõru pähe ja pärast seda hukkasid tema. Algas metsik kättemaks ülestõusnud talupoegadele. Talupoegi poodi puuoksa, põletati ja jälitati mööda metsi kui metsloomi. Neid hävitati üle 20 000. Mõningad Põhja-Prantsusmaa maa-alad olid täiesti rüüstatud.

Varsti pärast seda hukkus õises tapluses ka Étienne Marcel. Charles oma vägedega okupeeris Pariisi. Rahvas, kes ei olnud rikaste linlaste valitsemise ja raskete maksudega rahul, ei osutanud Charles'ile mingit vastupanu. Nii lõppes Pariisi ülestõus nurjumisega.

Jacquerie äpardus seepärast, et talupojad olid halvasti organiseeritud, distsiplineerimata, et neil polnud üldist tegevuskava. Tol ajal ei olnud Prantsusmaal veel tööliskiassi, kes oleks võinud seda ülestõusu juhtida ja selle võiduka lõpuni viia. Linnakehviklus abistas talupoegi, kuid ta ise oli veel liiga väikesearvuline ja nõrk. Rikkad linlased tahtsid talupoegi ainult endi huvides ära kasutada ja hiljem reetsid nad. Ent linlaste ülestõusul ei olnud edu seepärast, et nad ei osanud organiseerida kindlat liitu talupoegadega, ja ka seepärast, et ülestõusu juhtideks hakkasid rikkad linlased, kes hoolitsesid ainult endi huvide eest ja jätkasid kehvikute rõhumist.

§ 5. Prantsusmaa XIV sajandi lõpul ja XV sajandi alguses.

Sõda Inglismaaga. Jacquerie'st hirmutatud aadel toetas nüüd igati kuningat ja aitas tal oma võimu kindlustada. Valmistudes sõja jätkamisele, teostas kuninglik valitsus tähtsa sõjaväereformi. Crécy ja Poitiers' lahingus oma nõr-

kust näidanud korratu ja distsiplineerimata rüütliratsavägi asendati palgasõjaväega.

Tundes ennast küllalt tugevana, alustas kuningas energilist pealetungi inglastele ja Prantsuse sõjavägi vallutas kiiresti inglaste poolt okupeeritud provintsid. Kindluste piiramisel selles sõjas hakkasid prantslased esmakordselt kasutama kahurväge. Nad ehitasid tugeva sõjalaevastiku ja hakkasid Inglismaa rannikuid laastama. Need edusammud aga läksid Prantsusmaale kalliks maksma. Oli tarvis uusi laastavaid makse, mis põhjustasid elanikkonnas teravat rahulolematust. Prantsusmaal puhkesid uued rahutused.

Alates XIII sajandist jagasid kuningad oma noorematele poegadele pärusmaade osi läänidena. Nii tekkisid vanade läänivürstkondade asemele uued, mis kuulusid kuninglikust soost printsidele. Nendest sai eriti tähtsaks Burgundia hertsogiriik, mis ühendas endaga rea maid Ida-Prantsusmaal ja Lääne-Saksamaal, nende hulgas Flandria ja rea teisi tema naabervürstkondi. Võimu pärast Prantsusmaal võitlesid Burgundia hertsogid teiste läänivürstidega. Seda kasutas Inglise kuningas Henry V. Ta tungis uuesti Prantsusmaale. Seejuures olid Burgundia hertsogid tema poolt. Azincourt'i lahingus (1415) saavutasid inglased prantslaste üle võidu. Inglased vallutasid Pariisi, okupeerisid peaaegu kogu Prantsusmaa põhja pool Loire'i jõge ja asusid piirama kindlustatud Orléans'i linna. Inglise kuningas kuulutas enda Prantsusmaa kuningaks.

Kuid inglaste edusammud ei olnud kindlad. Prantsuse maade vallutamine võõramaalastest inglaste poolt kutsus Prantsusmaal esile patriootiliste tunnete tõusu.

Võõramaalastest vallutajate vastu oli vaen eriti suur talupoegade seas. Talupojad ja linlased pidasid inglastega partisanisõda ja püüdsid neid Prantsusmaalt minema ajada. Or-

léans'i piiramine inglaste poolt erutas prantslasi, sest selle kindluse langemine oleks avanud inglastele tee Lõuna-Prantsusmaale.

Jeanne d'Arc. Võitlustes Orléans'i all ilmus esmakordselt Prantsuse sõjaväkke Jeanne d'Arc, talutütarlaps ühest Ida-Prantsusmaa piiriäärsest külast. Ta arvas, et jumal ise käsib teda Prantsusmaad vaenlaste käest päästa. Oma kutsumuses sügavasti veendunud, astus Jeanne d'Arc Prantsusmaa rahvusliku liikumise etteotsa. Tema abiga õnnestus kuninglikel väepealikuil sõjaväe langenud meeleolu tõsta. Jeanne d'Arc võttis ise lahinguist osa, võideldes esiridades ja kiskudes oma vaprusega sõjaväge kaasa. Inglased pidid Orléans'i piiramisest loobuma. Prantslastel õnnestus tagasi võita hulk inglaste poolt vallutatud linnu. Kuid see erakordne mõju, mille omandas Prantsusmaal talutüdruk, hirmutas õukonna aristokraatiat. Jeanne d'Arc'ist otsustati lahti saada. Ta kaitses Compiègne'i kindlust. Ühe väljasöösti ajal kaitses Jeanne prantslaste taganemist, kuid korraga suleti tema ees kindluse väravad ja langesild tõsteti üles. Nii sattus ta reetmise tõttu burgundlaste kätte vangi ja need müüsid ta inglastele.

Prantsuse õukond ei teinud midagi Jeanne'i vangist päästmiseks. Inglased andsid ta inkvisitsioonikohtu kätte, ja kui nad olid ta süüdi mõistnud nõidumises, põletasid tema tuleriidal.

§ 6. Prantsusmaa XV sajandil.

Saja-aastase sõja lõpp. Pärast Orléans'i äpardunud piiramist hakkasid inglased oma maadevallutusi Prantsusmaal kiiresti kaotama. Varsti aeti nad Pariisist minema. Burgundia hertsog, kelle maades Saja-aastane sõda kahjustas kaubandust ja tööstust, jättis inglased maha ja sõlmis Prantsuse kuningaga rahulepingu. Inglaste käsi hakkas käima üha halvemini ja halvemini.

Lõpuks a. 1453 sõlmitakse rahu. Inglased kaotasid peaaegu kõik oma valdused Prantsusmaal. Nende võimu alla jäi ainult Calais' linn.

Charles VII ja Louis XI. Edusammud Saja-aastases sõjas kindlustasid Prantsusmaal kuninga võimu. Charles VII (1422—1461) ajal teostati tähtsad sõja- ja rahandusreformid. Loodi alatine palgaline jala- ja ratsavägi, kes allus kuningale. Selle sõjaväe ülalpidamiseks hakati võtma alatist maksu, niinimetatud taille'd. Siitpeale muutus generaalstaatide nõusolek maksude võtmiseks ülearuseks ja neid ei kutsutud enam kokku.

Alatine sõjavägi ja püsivad maksud kõvendasid tunduvalt kuninga võimu.

Charles VII järglase Louis XI (1461—1483) ajal tõstsid läänivürstid mitu korda kuninga vastu mässu. Mässusid juhtis sõjakas Burgundia hertsog Charles Südi. Louis XI võitles oma vastastega äraostmise ja intriigide abil. Ta ässitas kõikjal, kus aga suutis, Charles Südi vastu tema vaenlasi, ja lõppude lõpuks sai temast võitu. Charles Südi sai lahingus surma (1477). Burgundia hertsogiriik lagunes. Osa tema valdustest okupeeris Louis XI. Nüüd sai ta kergesti jagu ka teistest läänivürstidest. Prantsusmaal jäi ainult üks sõltumatu vürstkond — Bretagne'i hertsogkond. See ühendati Prantsusmaaga alles pärast Louis XI surma. Nii oli Prantsusmaa kuninga võimu all ühtseks riigiks ühendatud.

Louis XI oli kaval ja jultunud poliitik. Talle ei maksnud midagi vastast petta ja oma antud sõna murda. Oma vaenlastega õiendas ta arveid koleda julmusega. Kaasaeglased nimetasid teda „maailma ämblikuks", kes punus tasahilju võrke oma vaenlaste püüdmiseks. Olles haiglane, umbusklik ja kättemaksuhimuline, ei võinud ta sallida suurnikke ja moodustas oma lähikonna linlastest. Oma viimaseil valitse-

misaastail elas Louis XI keset soid asetsevas üksildases linnuses šoti palgasõdurite kaitse all.

Prantsusmaa riiklik ühendamine sai võimalikuks seetõttu, et temas kadus üksikute maakondade endine majanduslik endassesuletus, et arenes sise- ja väliskaubandus ja et hakkas kujunema kaubanduslik ning tööstuslik kodanlus.

Rahvusriik. XV sajandi lõpuks oli Prantsusmaa majanduslikult ja poliitiliselt ühendatud. Paljud lahusolevad läänivürstkonnad ja linnad, kes seni olid elanud eraldi elu, liitusid nüüd ühtseks riigiks. Kohalikkude murrete kõrval kujunes kogu riigile ühine prantsuse keel ja hakkas vormuma ühine kultuur. Enne nimetati prantslasteks ainult Põhja-Prantsusmaa elanikke; Burgundia, Provence'i, Bretagne'i ja Gascogne'i elanikud ei pidanud endid prantslasteks. Nüüd hakkas kujunema prantsuse rahvus.

Majanduslikult ja poliitiliselt eraldatud Prantsuse läänivürstkondadest hakkas XV sajandi lõpuks kujunema rahvusriik.

XIV peatükk.

Inglismaa XII—XV sajandil.

§ 1. Kuningavõimu tugevnemine.

Kuningas ja lääniisandad. Aastal 1066 allutati Inglismaa Normandia hertsogi William Vallutaja poolt. William võttis anglosaksi suurnikelt maad ära ja jagas need Normandia ja Prantsuse läänimeeste vahel, kes koos temaga vallutasid Inglismaa. Talupoegade olukord Inglismaal halvenes tunduvalt. Paljud inglise vabad talupojad muudeti vallutajate poolt pärisorjadeks, kellele pandi peale rasked andamid ja teotegemine.

Inglismaal kujunes nüüd tugev kuningavõim. William jättis enda kätte palju mõisu, maa-alalt umbes ühe seitsmendiku kogu Inglismaast.

William Vallutaja hoidis alluvuses läänimehi ja valvas karmilt selle järele, et nad täidaksid kuninga kasuks väeteenistust, ega lubanud neil üksteisega sõdida.

Sel ajal kui Prantsusmaa oli veel paljudeks sõltumatuteks läänivürstkondadeks killustatud, oli Inglismaa juba tugeva kuningavõimuga ühendatud riik.

Suurfeodaalidele tundus kuninga meelevaldne poliitika koormavana. Nad tõstsid mitu korda mässu nii William Vallutaja kui ka tema järglaste ajal. Nad tahtsid samasugust sõltumatust saavutada, millist omasid tol ajal hertsogid ja krahvid Prantsusmaal. Kuid kuningat toetasid rüütlid, vaimulikud ja linlased. Nad kartsid suurfeodaalide omavoli ja rõhumist ja seepärast eelistasid „parem omada ühte türanni kui sada". Rüütlite, vaimulikkude ja linlaste abil õnnestus kuningail tõrksatest feodaalidest jagu saada.

Aastal 1154 läks Inglise troon üle Anjou krahvile Henry II Plantageneedile.

Kohtu- ja väeteenistuse reformid. Me juba teame Prantsusmaa ajaloost, millised olid Henry II valdused. Temale kuulus peaaegu kogu Lääne-Prantsusmaa: Anjou, Normandia ja Akvitania. Nüüd sai ta ka Inglismaa kuningaks. Henry II, toetudes rüütlitele ja linlastele, alustas otsustavat võitlust suurfeodaalidega. Ta hävitas üle 300 nende poolt ehitatud rüütlilinnuse. Ülejäänutesse ta asetas omad garnisonid.

Henry II ajal teostati rida reforme, mis kindlustasid kuningavõimu. Neist kõige tähtsam oli kohtureform. Henry II püüdis tugevdada kuningakohut. Ta andis kõikidele rüütlitele ja vabadele talupoegadele õiguse nõuda, et nende kohtuasju arutataks mitte lääniisanda kohtus, vaid kuningakohtus.

Kuningakohtus kaotati ära kohtuasjade vana kohtumenetluse viis „jumalakohtu" näol, s. o. kahevõitlus, proovimine tulise raua ja keeva veega. Kuningakohtus juureldi iga asja vandemeeste abil. Need valiti kohaliku elanikkonna hulgast ja nad andsid vande, et saavad rääkima tõtt. Vandemehed pidid jutustama kõik, mida nad arutatavast asjast teavad. Nende tunnistuste põhjal tegid kohtunikud otsuse. Võrreldes vana kohtukorraldusega oli see tähtis samm edasi.

Henry II kohtureform pakkus suurt abi väikeaadlikele ja vabadele talupoegadele. Kuningakohtud pakkusid neile kaitset võimukate feodaalide anastuste vastu. Kuid Inglismaa elanikkonna enamik — pärisorjadest talupojad ehk villaanid — pidid endiselt kasutama oma isandate kohtuid, kus kohtunikuks oli läänihärra ise või tema valitseja. Et mitte kõigil polnud võimalik kuninga õukonda kohtusse sõita, siis saatis Henry II mööda maad reisima rändkohtunikke, kes kuninga nimel kohut mõistsid.

Kuningakohtus läbiarutatavate kohtuasjade hulga suurenemisega saavutas Henry II mitte ainult oma võimu tugevnemise, vaid ka riigikassa tulude suurenemise, sest kohtus määratud rahatrahvid laekusid kuninga kasuks.

Henry II tuli palju sõdida. Läänimeeste sõjavägi kogunes aeglaselt ja oli halvasti distsiplineeritud. Seepärast hakkas Henry läänimeestelt väeteenistuse asemel nõudma makse rahas, mida nimetati kilbirahaks. Selle raha eest värbas ta välismaalaste või inglise vabade talupoegade hulgast sõdureid. Inglise vibulaskjad said varsti kogu Euroopas kuulsaks.

§ 2. Suur Vabadustekiri ja parlamendi tekkimise algus.

John Maata. Henry II suri a. 1189. Pärast teda valitses tema poeg Richard I Lõvisüda. Inglismaal ta ennast peaaegu ei näidanud, vaid kogu oma valitsemise aja veetis ristisõjas

ja sõdades Prantsusmaaga. Inglismaa elanikkonnal tuli selliste kuninga sõjaliste ürituste läbiviimiseks koormavaid makse tasuda.

Richard I sai surma Prantsusmaal ühe linnuse piiramisel. Troonile sai tema vend John Maata (1199—1216). John sõdis ebaõnnestunult Prantsuse kuninga Philippe II Auguste'iga, kes hakkas vallutama Plantageneetide valdusi Prantsusmaal. John Maata kaotas suurema osa oma valdustest Prantsusmaal, nende hulgas Normandia ja Anjou. Et selle sõja pidamiseks raha saada, pressis ta raha välja, kellelt aga sai. Kõige rohkem lootis ta saada rikkalt kirikult. Kuid siin põrkas ta kokku võimsa Rooma paavsti Innocentius III-ga.

John Maata keeldus tunnustamast paavsti poolt määratud peapiiskoppi ja konfiskeeris Inglismaal kõik kirikumaad. Siis põlustas paavst John Maata ja kuulutas ta troonilt tagandatuks ning annetas Inglise kuningriigi Philippe II Auguste'ile. Philippe II hakkas sõjaväge koguma, et Inglismaale tungida. Inglise aadlikud, kes juba ammu ei olnud Johniga rahul, keeldusid talle alistumast. John Maata, nähes, et ta on vaenlastest ümber piiratud, ruttas paavstiga ära leppima. Ta andis paavstile vasallivande ja lubas talle iga aasta 1000 naelsterlingit maksta.

Lordide, rüütlite ja linnade ülestõus. Suur Vabadustekiri. Olles paavstiga ära leppinud, lootis John Maata jagu saada oma teistest vaenlastest. Ta tungis Philippe II kallale, kuid kaotas lahingu. Tema liitlane, Saksa-Rooma keiser, löödi prantslaste poolt Bouvines'i lahingus (1214).

John Maata siirdus oma palgasõjaväe jäänustega Inglismaale. Kuid Inglismaal ootas teda avalik ülestõus. Lordid (nõnda nimetati Inglismaal suurfeodaale) alustasid kuninga vastu sõda. Nendega liitusid rüütlid ja linnad, kes varem olid alati toetanud kuningavõimu. Nüüd ei olnud need kuningaga väljapressimiste ja ebaõnnestunud välispoliitika pä-

rast rahul. Elanikkond ei tasunud makse, riigikassa tühjenes. Olles väljapääsematusse seisukorda sattunud, oli kuningas sunnitud ülestõusnute kõigi nõudmistega leppima (1215).

Need nõudmised pandi kirja ürikus, mida nimetati Suureks Vabadustekirjaks.

1. Kuningas kohustus, et ta ei nõua lordidelt ja alamaadlikelt raskemaid makse, kui see on tavade järgi kindlaks määratud. Kui kuningas peale nimetatud maksude raha vajas, siis võis ta seda saada ainult nn. Suure nõukogu, s. o. kõigi oma vasallide koosoleku nõusolekul.

2. Kuningas kohustus lorde ja rüütleid ilma kohtuotsuseta mitte vangistama, samuti ei tohtinud ta neid üleliia suurte trahvidega laostada.

3. Mõningaid järeleandmisi tehti ka linnadele. Kuningas kinnitas nende omavalitsuse õigused. Lordid lubasid oma vasallidele, et nad ei nõua neilt makse, mis pole tava poolt kindlaks määratud.

Vabadustekirja täitmise järelevalveks valisid lordid endi hulgast 25 meest. Juhul, kui kuningas vabadustekirja rikkus, pidid need valitud lordid tema vastu sõjategevust algama, et teda jõuga sundida vabadustekirja täitma.

Suur Vabadustekiri oli vaid vabadustekirjaks lääniaadlile. Linnadele tehti mõningaid mööndusi, kuid elanikkonna põhimass — pärisorjadest talupojad — ei saanud mitte midagi.

Parlamendi tekkimise algus. Ei John Maata ega tema järglane Henry III (1216—1272) ei täitnud vabadustekirja nõudmisi. Henry III ärritas inglise feodaale veel sellega, et ta jagas Inglismaa paremad mõiskonnad prantsuse kõrgaadlikele, oma abikaasa ja ema sugulastele. Inglise elanikkonnalt ta nõudis üha uusi makse. Seetõttu tõstsid lordid uuesti mässu. Neid toetasid rüütlid ja linlased. Aastal 1264 lõid nende ühendatud jõud kuninga sõjaväge. Inglismaal läks võim lordide juhi, krahv Simon de Monforti kätte.

Monfort sai aru, et lordid võisid võita kuninga ainult liidus rüütlite ja linlastega. Seepärast püüdis ta nendega liitu kindlustada. Aastal 1265 kutsus ta nõupidamisele mitte ainult lordid, piiskopid ja abtid, vaid ka igast krahvkonnast kaks rüütlit ja igast linnast kaks linlast.

See koosolek oli esimeseks Inglise parlamendiks. Sellest olid osa võtma kutsutud suurfeodaalide kõrval ka alamaadli ja linlaste esindajad. Selle poolest erines parlament lääniaadli nõupidamistest, mida ka varem kuningate poolt kokku kutsuti.

Paljud lordid ei olnud sellega rahul, et Monfort alamaadlile ja linlastele sellised õigused andis. Lordid jätsid Monfort'i maha ja liitusid kuningaga. Kuninga pooldajail õnnestus nüüd lüüa Monfort'i sõjaväge, mis koosnes peamiselt alamaadlikest ja linlastest. Monfort sai surma. Kuid tema poolehoidjad jätkasid võitlust. Kuningas pidi järele andma. Kuninga võimu piirati parlamendi poolt, kes hakkas kokku tulema samas koosseisus, nagu tema kokku kutsus Monfort.

Inglise parlament, nagu ka generaalstaadid Prantsusmaal, oli ainult kõrgemate seisuste, s. o. lordide, kõrgemate vaimulikkude, alamaadlike ja rikaste linlaste esindus. Temas ei olnud esindatud maa ja linna elanikkonna enamik.

Alates XIV sajandist jagunes parlament kaheks kojaks: lordide ehk ülemkojaks ja saadikute ehk alamkojaks. Lordide kotta kuulusid lordid ja kõrgemad vaimulikud, alamkoda koosnes alamaadli ja linnade poolt valitud esindajaist. Aegamööda saavutas parlament oma õiguste laiendamise. Määrati kindlaks, et kuningas ei saa ilma parlamendi loata makse koguda. Seda kasutas parlament ja lubas kuningal makse võtta ainult sel juhul, kui kuningas nõustus parlamendile meelepäraseid seadusi välja andma.

Parlament muutus seega aegamööda kõrgemaks seadusandlikuks asutiseks. Parlamendi kaudu hoidsid lordid ja alamkoda koos rikaste linlastega endi käes seadusandluse ja maksude määramise. Sellesamaga nad hoidsid alluvuses töötavaid rahvakihte: talupoegi, käsitöölisi ja selle.

Talupoegade seisund. XIII ja XIV saj. arenesid Inglismaal linnad, kasvas linnade ja maa-asulate vaheline kaubandus ning suurenes villa ja vilja väljavedu välismaale. Kaubandusest võtsid osa ka talupojad. Nad müüsid toiduaineid ja said nende vastu raha.

Endisi aastaandameid ja teoorjust hakati asendama rahaliste maksudega.

Asendades teoorjuse rahaliste maksudega, hakkasid mõisnikud oma põldude harimiseks madala tasu eest palkama kehvik-talupoegade hulgast sulaseid. Oma sissetulekute suurendamiseks hakkasid mõisnikud anastama kogukonna ühismetsi ja -karjamaid, mida varem kasutasid talupojad. Nüüd ei saanud talupojad kuhugi oma loomi ajada ega saanud ka kusagilt kütte- ja tarbepuid raiuda. Nende protestid selle vastu jäeti tähele panemata. Mõnikord püüdsid talupojad mõisnike poolt anastatud maade ümber ehitatud tarad hävitada, kuid selle eest karistati neid julmalt.

Eriti halvenes talupoegade seisund XIV sajandi keskpaiku, kui Euroopat laastas Aasiast sissetoodud hirmus katk, mida nimetati mustaks surmaks.

Inglismaal möllas see aastail 1348 ja 1349. Suri väga palju inimesi, eriti töötavate klasside seas, ja terved külad jäid tühjaks. Kariloomad hulkusid põldudel ilma karjasteta. Loomade seas tekkisid taudid, mille tagajärjel neid massiliselt hukkus. Sellele järgnes viljaikaldus. Leiva ja kõikide toiduainete hinnad tõusid. Põldude harimiseks ei jätkunud mõisnikel pärisorje-talupoegi ja sulaseid. Mõisnikud hakkasid

igalt poolt sulaseid otsima, kuid neid ei leidunud piisaval arvul. Seepärast tuli neile rohkem tasu maksta. Sulane ei saanud endise madala tasu eest tööle minna ka sellepärast, et leib ja kõik toiduained olid kallinenud ja endise palgaga ta ei oleks suutnud end elatada.

Sulaste töötasu tõus tekitas mõisnike seas rahulolematust. Sellega polnud rahul ka linna suurettevõtjad, sest nad pidid oma sellidele rohkem maksma.



Talupojad teotegemisel.

Seadused sulaste ja käsitööliste vastu. Mõisnikud ja linna suurettevõtjad tööstuse alal nõudsid sulaste ja sellide vastu otsustavate abinõude tarvituselevõtmist. Parlament andis välja seadused, mille järgi sulased ja sellid ei tohtinud teenistusse astumisest keelduda ja pidid töötama sama palga eest, mida nad said enne musta surma. Kes ei tahtnud nendele seadustele alistuda, neid vangistati ja trahviti. Kuid sellestki näis vähe olevat. Karistust suurendati veelgi: seadust rikkuvaid sulaseid ja käsitööselle hakati pikemaks ajaks vangi mõistma ja tulise rauaga häbimärgistama. Iga sulaste ja sellide katset töötasu tõstmiseks ühinguid asutada vaenati julmalt.

Pärisorjade seisundi halvenemine. Must surm raskendas tunduvalt ka pärisorjade seisukorda. Mõisnike sissetulekud

vähenesid. Seepärast hakkasid nad ellujäänud talupoegadelt suuremaid koormisi ja makse nõudma kui varem. Niisugustel juhtudel, kus teoorjus oli asendatud raharendiga, hakkasid mõned mõisnikud talupoegadelt uuesti teotegemist nõudma, sest sulaseid oli raske leida.

Talupoegade hädadele lisandusid veel rasked sõjamaksud. Kuningas Edward III ajal algas aastal 1337 Saja-aastane sõda Prantsusmaaga, mis algul arenes inglastele edukalt, kuid pärast nad hakkasid järjest kaotama. Sõda nõudis üha uusi ja uusi makse, ja kõige rohkem pidid maksma talupojad.

See kõik tekitas rahva seas nurinat. Talupojad kaebasid maksude ja lääninduslike koormiste rõhumise üle. Eriti ärritatud olid kehvikud.

Kehvikute hulgas levis varsti arvamine, et maa peab kuuluma kõigile ja et kõik inimesed peavad olema võrdsed. Maal korrati sageli kõnekäändu: „Kui Aadam kündis ja Eeva ketras, kes oli siis aadlik?"

John Ball. Külades ilmusid rahvajutlustajad. Nad süüdistasid rikast ja võimukat kirikut, kes rahvast riisus. Tulistes kõnedes nad häbimärgistasid aadlikke, ahneid kohtunikke ja kuninga ametnikke.

Rahvajutlustajate hulgast paistis oma mõju poolest rahvahulkadele eriti välja John Ball. Ta paljastas kartmatult rõhujaid-aadlikke. Ta nõudis, et kloostritelt võetaks nende ülisuured valdused ära ja jagataks vaeste vahel. Teda jälitati ja taheti vangistada, kuid rahvas varjas teda. Lõpuks võeti Ball Canterburi peapiiskopi (Inglismaa kõrgeima vaimuliku) käsul kinni ja heideti vangi.

§ 3. Wat Tyler'i ülestõus.

Ülestõusu algus. Viimaseks tilgaks, mis rahva kannatusekarika täis ajas, oli Prantsusmaaga Saja-aastase sõja jätkamiseks valitsuse poolt sisseseatud pearaha. Selle maksu

sissenõudmisel lubasid ametnikud endile igasuguseid kuritarvitusi ja vägivalda. Vastuseks sellele puhkes Ida-Inglismaal talupoegade ülestõus (1381). Talupojad ajasid maksukogujad minema, kusjuures mõned nende seast tapeti. Ülestõusnutega ühinesid üha uued talupoegade jõugud, kes olid relvastatud vibude, teivaste, kirveste ja hangudega. Ülestõus puhkes protestina maksude vastu, kuid suundus varsti rahva pearõhujate — läänimeeste vastu. Talupojad vihkasid eriti vaimulikke läänimehi — piiskoppe ja kloostriülemaid, kes olid kõige halastamatumad rõhujad.

Talupoegade salgad rüüstasid kloostreid ja aadlike mõisu, viisid ära kariloomi, kandsid varanduse laiali ja põletasid dokumente, millele olid talupoegade koormised kirja pandud. Talupoegi toetasid sageli ka linnakehvikud.

Ülestõus oli eriti jõuline Londoni naabruses asetsevais Kagu-Inglismaa krahvkondades Essexis ja Kentis. Kenti talupojad vabastasid vanglast John Balli. John Ball õhutas nüüd lepitamatut klassivaenu. Ta kutsus üles kõigi aadlike ja nende käsilaste — kuninga kohtunike tapmisele. Ta väitis, et elu Inglismaal läheb ainult siis hästi, kui kogu varandus saab ühiseks, kui pole ei pärisorje ega aadlikke ja kui kõik on võrdsed. Ülestõusu juhiks Kentis oli maatööline-katusepanija Wat Tyler. Tema nime järgi kutsutakse 1381. a. ülestõusu Wat Tyleri ülestõusuks.

Sissemarssimine Londoni. Essexi ja Kenti ülestõusnud talupojad liginesid Londonile kahes suures väesalgas. Londoni lordmayor (linnapea) käskis linna väravad sulgeda, kuid linna kehvikud ei lubanud seda teha. Talupojad eesotsas Wat Tyleri ja John Balliga marssisid lehvivate lippudega ilma vastupanuta Inglismaa pealinna. Nad hakkasid põletama ja lõhkuma kuninga võimukandjate maju, millede omanikest nad mõned tapsid. Talupojad avasid vanglad ja lasksid vangid vabadusse.

Talupojad nõudsid kokkusaamist kuningas Richard II-ga ja esitasid temale rea nõudmisi. Ehmunud kuningas nõustus talupoegade seisukorda kergendama. Ta lubas kogu Inglismaal pärisorjuse ja teotegemise kaotada. Edaspidi pidid talupojad mõisnikkudele ainult väikest rahalist tasu maksma. Kõikidele ülestõusust osavõtjatele kuulutati kuninga poolt andestamist. Osa talupoegi rahuldus sellega ja lahkus Londonist. Kuid paljud ülestõusnud, eriti kehvikud, ei olnud rahul. Nad vajasid maad ja tööliste vastu sihitud julmade seaduste kaotamist. Kuid kuninga tõotustes ei olnud mitte midagi selletaolist öeldud. Kaunis suur osa talupoegi eesotsas Wat Tyleri ja John Balliga jäi Londoni ja nõudis uut kokkusaamist kuningaga.

Vahepeal tõusid üles Londoni kehvikud. Nad hakkasid rõhujatele kätte maksma, purustades kontoreid ja kauplusi ning tappes rikkaid kaupmehi, tööstureid ja liigkasuvõtjaid. Rikkad Londoni kodanikud ehmusid ja hakkasid ülestõusnud talupoegade ja Londoni kehvikute vastu relvastatud jõude koguma. Kuningas oli sunnitud teist korda ilmuma läbirääkimistele talupoegadega, kes esitasid nüüd uusi nõudmisi. Nad 1) nõudsid, et kaotataks kõik julmad seadused ja et kõik piis- 2) koppide, kloostrite ja preestrite maad võõrandataks ning jagataks talupoegade vahel. Samuti nõudsid talupojad kõigi 3) riigialamate täieliku võrdsuse kehtimapanekut Inglismaal.

Ülestõusu summutamine. Samal ajal aga jõudsid aadlikud ja rikkad Londoni kodanikud vastupanuks valmistuda. Läbirääkimiste ajal surmas Londoni linnapea reetlikult Wat Tyleri. Rüütlite ja rikaste linnakodanike suur relvastatud väesalk jõudis kuningale appi. Talupojad, kes olid oma juhi kaotanud, ei julgenud võitlusse astuda. Nad külvati üle igasuguste lubadustega, lubati ülestõusust osavõtu eest mitte jälitada ja veendi neid Londonist lahkuma.

Talupojad läksid laiali veendumuses, et nende nõudmised on vastu võetud. Nad arvasid, et nüüd pole enam tarvis



Wat Tyleri tapmine.

tegu teha, ja lugesid endid vabadeks inimesteks. Samal ajal saadeti aga kuninga nimel käsud rüütlitele üle kogu Inglismaa, et nad Londoni koguneksid. Kiirelt kogunes suur ja hästi relvastatud sõjavägi. Rüütlid kihutasid talupoegade salkadele järele ja hävitasid nad julmalt. Seejärel siirdusid kuninga kohtunikud krahvkondadesse, mis olid ülestõusust haaratud, ja korraldasid hirmsa arveteõiendamise. Üle kogu maa püstitati võllad, kuid ka nendest ei jätkunud kõigile hukkamõistetuile. Londoni turuplatsil puupakul raiuti kehvikutel, kes olid ülestõusust osa võtnud, pea otsast.

Julmalt hukati ülestõusu juhid, nende hulgas ka John Ball. Kuningas saatis välja käsu, et talupojad tõrkumatult kuu-

laksid mõisnikke ja täidaksid kõik koormised, mida nad kandsid enne ülestõusu.

Ülestõusu nurjumise põhjused. Talupoegade ülestõus nurjus seepärast, et nad ei osanud ühineda ja teotseda organiseeritult. Enamik ülestõusnuist ei võtnud osa sõjakäigust Londoni ja piirdus võitlusega mõisnike vastu oma krahvkondades. Klassiteadvus oli talupoegadel veel liiga nõrk. Nad vihkasid oma mõisnikke-ekspluataatoreid, samuti ka kuninga nõunikke, keda nad raskete maksude määramises süüdlasteks lugesid. Kuid nad arvasid, uskudes kuninga petlikke lubadusi, et ta talupoegade kaitseks välja astub. Linna kehviklus oli liiga nõrk ja organiseerimata, et liikumise juhtimist enda kätte võtta. Kõik see viis talupoegade ülestõusu likvideerimisele.

Pärisorjuse kadumine. Kuid siiski andis Wat Tyleri ülestõus tugeva hoobi läänikorrale Inglismaal. Mõisnikud kartsid nüüd talupoegadelt tegu nõuda ja nende koormisi suurendada. Peaaegu kõik talupojad viidi üle rahamaksudele. Aegamööda kadus pärisorjus, ja sada aastat pärast ülestõusu võis Inglismaal leida üsna vähe pärisorje. Talurahva vabastamine aga polnud täielik. Pärisorjusest vabastatud talupoeg sai isiklikult vabaks ja võis, kui ta tahtis, oma mõisniku maalt ära minna. Kui ta aga soovis oma tallu jääda, siis pidi ta mõisnikule rahalisi makse tasuma.

§ 4. Inglismaa XV sajandil.

Kõrgaadlike ülevõim. Inglise kuningad kasutasid Sajaaastases sõjas peamiselt palgasõdurite väge. Kuid sõjast võtsid osa inglise lordid. Nad lõid endile relvastatud väesalgad igasugustest ühiskonna jätistest, eriti aga vaesunud väikeaadlikest. Selliste väesalkadega riisusid inglise kõrgaadlikud Prantsusmaad. Siis kui sõjategevus seisis, ka-

sutasid nad neid väesalku oma võimu tugevdamiseks Inglismaal. Lordid jagunesid kahte vaenulikku leeri; kumbki neist püüdis maa valitsemist enda kätte haarata, et maksudega rõhutud rahva arvel rikastuda ja riigikassat riisuda. Lordid korraldasid oma väesalkadega naabritele röövretki, riisusid kaupmehi ega kartnud kuninga vägesid sugugi.

Saja-aastase sõja lõpp. Lordid ja nende relvastatud kaaskonnad olid sõjakalt häälestatud. Nad ihkasid sõdu, riisumisretki ja uute valduste vallutamist. Nende nõudmisel alustati uuesti sõda Prantsusmaaga. Inglased lõid prantslaste vägesid Azincourt'i lahingus (1415) ja vallutasid peaaegu kogu Põhja-Prantsusmaa ühes Pariisi linnaga. Kuid inglastel ei õnnestunud oma maadevallutusi säilitada. Suurnikevahelised tülid nõrgestasid Inglismaad. Aastal 1453 lõppes Saja-aastane sõda. Inglaste kätte jäi Prantsusmaal pärast sõda ainult Inglismaale kõige lähem sadamalinn Calais.

Saja-aastase sõja lõpu järel oli Inglismaal palju sõjamehi, kellel polnud harjumusi rahulikuks tööks ja kes alati olid valmis sõdima ja riisuma. Nad astusid heameelega lordide sõjaväelistesse kaaskondadesse. Võim läks riigis peaaegu täielikult lordide kätte ja nende omavolil polnud piiri. Nad anastasid väevõimuga naabrite maid ja varandusi. Kuigi sõda oli lõppenud, ei vähenenud maksud. Lordid ja kuninga õukondlased riisusid häbenematult riigi vara.

Suurfeodaalide ja nende jõukude jultunud võimutsemine tekitas äärmist meelepaha talupoegade, linlaste ja osa aadlike seas.

Uus aadel. Sel ajal hakkas Inglismaal kujunema u u s a a d e l. Paljud aadlikud loobusid oma mõisades naturaalmajapidamistest ja hakkasid kauplema põllumajanduslike saadustega. Nad siirdusid oma mõisades lambakasvatusele ja müüsid villa.

Villa järele oli tol ajal suur nõudmine, sest kalevitööstus tegi Inglismaal XV sajandil suuri edusamme. Inglased hak-

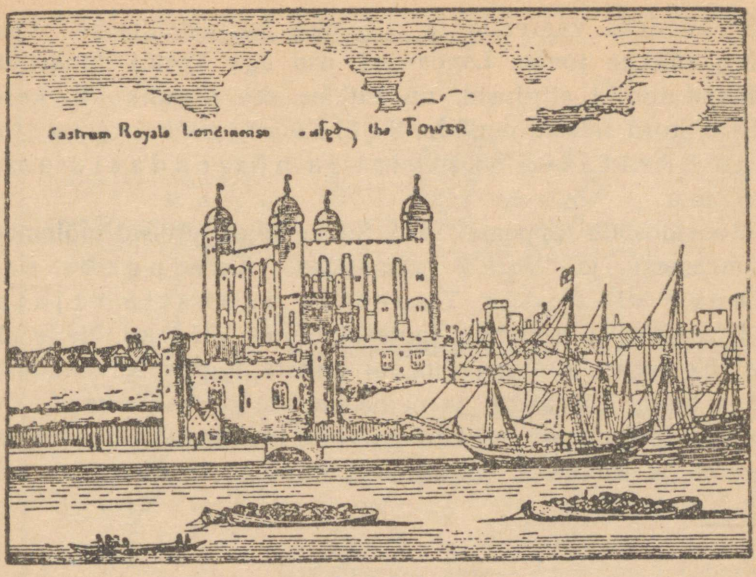

Tower (kuninga linnus Londonis).

kasid oma kalevit välja vedama. Nende kaubalaevu võis sel ajal leida kõigis Euroopa sadamates. Kuid inglise merekaubandust tõkestasid tugevasti ebaõnnestumised Saja-aastases sõjas. Seepärast olid kaupmehed, töösturid ja uus aadel väga pahased suurnikele, Inglismaa lüüasaamiste süüdlastele, ja ihkasid tugevat kuningavõimu, mis suudaks kaitsta Inglise tööstuse ja kaubanduse huve.

Roosidesõda. Sel ajal valitses Inglismaal L a n c a s t e r'i d ü n a s t i a, kes oli täielikult suurnikest sõltuv. Seepärast uus aadel koos linlastega hakkas toetama teist, Y o r k i dünastiat, kes püüdis trooni haarata. Nende dünastiate vahel algas sõda, mis kestis 30 aastat (1455—1485). Lancasteri soo vapil oli punane, York'i soo omal aga valge roos, mispärast seda sõda nimetatakse R o o s i d e s õ j a k s. Kõrgaadli enamikule ja nende sõjaväe jõukudele oli Roosidesõda ainult

ettekäändeks vägivalla ja riisumise harrastamiseks. Osa kõrgaadlikke toetas Lancasteri, osa aga York'i dünastiat. Mõned lordid siirdusid, nii kuidas see kasulik oli, kord ühele, kord teisele poolele. Selles sõjas kõrgaadlikud hävitasid üksteist ja nõrgendasid oma võimu.

Roosidesõda lõppes a. 1485. Selles sõjas hävisid mõlemad (Lancasteri ja York'i) dünastiad. Kuningaks sai Henry VII Tudor, Tudorite dünastia rajaja.

Uus aadel ja kodanlus toetasid Henry VII igati. Neile oli vajalik tugev kuningavõim, et kaitsta Inglise kaubandust, vaos hoida kõrgaadlit ja maha suruda rahvaliikumisi. XV sajandi rahutustest tuli kuningavõim Inglismaal välja tugevdatuna ja kindlana. Inglismaast kujunes tugev rahvusriik.

XV peatükk.

Hispaania XI—XV sajandil.

§ 1. Reconquista ja Pürenee poolsaare riigid XII—XIII sajandil.

Reconquista. Pürenee poolsaare põhjapoolne osa polnud araablaste poolt alistatud. Siin kindlustas end rida väikesi sõltumatuid riike.

XI sajandil algasid need riigid pealetungi araablastele ehk mauridele, nagu muhameedlasi Hispaanias nimetati. Võitlus mauridega kestis XI-st kuni XV sajandini. Kogu seda ajastut Hispaania ajaloos nimetatakse reconquista (taasvallutamise) ajaks.

Võitluses mauridega kujunes XII sajandil kolm suuremat riiki: 1) Kastiilia, 2) Aragoonia ühes Kataloooniaga ja 3) Portugal.

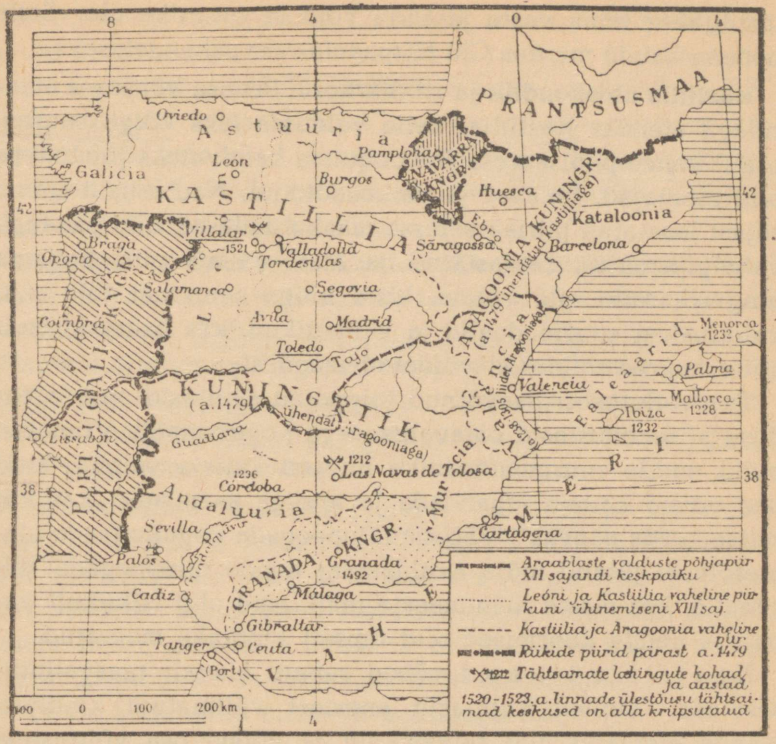

Hispaania ja Portugal XIII kuni XV sajandini.

Nende riikide ühendatud jõud lõid rängalt araablasi a. 1212 Las Navas de Tolosa lahingus. Selle järel arenes pealetung mauridele väga kiirelt.

XIII sajandi keskpaiku jäi mauride kätte ainult poolsaare lõunaosa — Granada emiraat.

Taasvallutamine oli hispaania rahva sangarlik võitlus oma iseseisvuse eest. See peegeldub ühes parimas keskaja lugulaulus, poeemis „Cid". Selles jutustatakse vaese aadliku Cid'i võitudest mauride üle, tema suuremeelsusest, suurnike

intriigidest tema vastu ja Cid'i võidust suurnike üle. Selle poeemi kaudu muutus Cid Hispaania rahvuskangelaseks.

Kastiilia ühiskondlik ja riiklik kord. Peaosa võitluses mauridega etendas Kastiilia, kelle valdusse läks kõige suurem osa Pürenee poolsaarest. Reconquista kandvateks jõududeks olid talupojad, linlased ja väikeaadlikud. Nad asusid elama sõjast laastatud piiriäärsetesse maakohtadesse, olid peaaegu vahetpidamatult relvastatud ja alati valmis piiri kaitsma ning sõjaretki ette võtma. Kuid kõige suuremat tulu said vallutustest suurfeodaalid ja vaimulikud, kes haarasid endi kätte suured valdused võidetud maadest.

Taasvallutusest osavõtnud talupojad säilitasid oma vabaduse ja moodustasid omavalitsusega kogukonnad. Viimased pidid endile suurmaaomanike hulgast kaitsja valima, kuid nad võisid kaitsja tagandada ja teisega asendada „kas või seitse korda päevas". Vabade talupoegade kogukondade olemasolu ei jätnud mõju avaldamata nende talupoegade seisundile, kes elasid läänimeeste mail. Nad olid isiklikult vabad ja nende koormised olid täpselt kindlaks määratud.

K a s t i i l i a l i n n a d võtsid samuti elavalt taasvallutusest osa. Linnad kujutasid enestest võitmatuid kindlusi. Nende elanikud olid relvastatud ja võtsid osa võitlustest mauridega ning vahiteenistusest. Kastiilia linnadel õnnestus oma sõltumatust kaitsta ja neil oli laialdane omavalitsus. Nad sõlmisid omavahel liitusid, mida nimetati h e r m a n d a d i d e k s (s. o. vennaskondadeks).

Hermandadidel olid oma seadused, nad kaitsesid valvsalt oma vabadusi aadlike ja kuningate kallalekippumiste vastu.

Taasvallutuse ajal kujunes Kastiilias a r v u k a s v ä i k e a a d l i k e s e i s u s. Sõjakad väikeaadlikud (hidalgod) olid sageli nii vaesed, et sõid liha ainult pühapäeviti. Kuid see ei takistanud neid uhkeldamast rüütliseisusse kuulumisega. Nad lugesid seisusekohaseks tegevuseks ainult sõdimist ja ja põlgasid igasugust tööd.

Kastiilias kujunes juba XII sajandil, seega varem kui Inglis- ja Prantsusmaal, seisuste esindus (cortesed), kus olid esindatud aadel, vaimulikud ja linlased. Mõnikord võtsid cortes'te koosolekutest osa ka vabade talupoegade kogukondade esindajad. Cortes'ed piirasid kuningavõimu. Kuningad pidid vande andma, et nad arvestavad seisuste vabadusi ega riku maa seadusi.

Aragoonia ja Kataloonia ühiskondlik ja riiklik kord. Aragoonia ja Kataloonia ühiskondlik ja riiklik kord erines palju Kastiilia omast. Talupoegade seisund oli siin väga raske. Mõisnikel olid suured õigused talupoja isiku kohta, neil oli isegi õigus teda tappa, talupoja varandust karistamatult anastada, nõuda suva järgi igasuguseid koormisi, määrata trahvi ja igasuguseid makse.

Aragoonia-Kataloonia riigi põhimise poliitilise jõu moodustas aadel. Kirikul ja vaimulikul seisusel oli siin veel suurem mõju kui Kastiilias. Linnad ei omanud Aragoonias millalgi suurt poliitilist osatähtsust. Kataloonias oli rida suuri mereäärseid linnu, millistest tähtsaim oli Barcelona. Kuid hirmust käsitööliste ja linnakehvikute ülestõusude ees astusid rikkad kodanikud meeleldi aadlikega liitu.

Cortes'ed tekkisid Aragoonia-Kataloonia riigis samuti varakult, kuid nendes võimutses täielikult kõrgaadel, kellest kuningas oli täiesti sõltuv. Ta pidi cortes'te koosolekul põlvili vande andma, et ta aadli vabadusi ei riku. Aadlikel oli õigus neile mitte vastuvõetavaid kuningaid tagandada.

Aragoonia-Kataloonia riik muutus XIV—XV sajandil tähtsaks mereriigiks. Aragoonia kuningad vallutasid XIV sajandi algul Sitsiilia, veidi hiljem Sardiinia ja XV sajandil Lõuna-Itaalia.

§ 2. Reconquista lõpetamine ja ühtse Hispaania riigi tekkimine.

Lääniaadli tugevnemine ja talupoegade ülestõusud. Pärast mauride võimu murdmist ei vajanud läänimehed enam talupoegade abi võitluseks mauridega ja nad hakkasid vabade talupoegade kogukondi alistama. Talupoegade esindajaid ei lastud enam Kastiilia cortes'te istungeist osa võtma. Kõrgaadel ja vaimulikud püüdsid võimu täielikult endi kätte haarata. Talupoegade seisund muutus aina raskemaks.

Talupojad vastasid sellisele poliitikale ülestõusuga, eriti Aragoonias ja Kataloonias, kus talupoegade seisund oli kõige halvem.

Aastal 1462 puhkes talupoegade ülestõus Kataloonias väikeaadliku Verntallat'i juhtimisel. Ülestõus haaras kiirelt rea maakondi. Talupojad väitsid: „Aadam suri testamenti tegemata, tähendab, maa tuleb jagada kõikide inimeste, ta laste vahel. Pole õiglane, et maa kuulub mõnedele, teised aga on sellest ilma jäänud."

Samal ajal kujunes kokkupõrge Aragoonia kuninga Juan II ja Kataloonia suurnike vahel. Viimased ei tahtnud Juan II kuningaks tunnistada. Verntallat veenis talupoegi kuninga kaitseks välja astuma. Talupojad otsustasid kuningat toetada, lootuses, et kuningas aitab neil pärisorjusest vabaneda ja annab neile maad.

Võitlus kestis 10 aastat. Juan II jäi Verntallati väesalkade abil võitjaks. Verntallat sai kuningalt maid ja nimetati kuningliku nõukogu liikmeks. Talupoegadele tehti algul mõningaid mööndusi. Kuid needki tähtsusetud järeleandmised võeti varsti kloostrite ja aadlike nõudmisel tagasi.

Kastiilia ja Aragoonia ühinemine. Et lääniaadli sõltumatuse vastu tagajärjekalt võitlust pidada ja talupoegade liikumisi summutada, oli Kastiilia ja Aragoonia dünastiail tähtis oma jõud ühendada. See saavutati Kastiilia kuninganna Isabella ja Aragoonia kuninga Ferdinandi abiellumisega. Aastal 1479 Kastiilia ja Aragoonia ühinesid, moodustades ühise Hispaania riigi. See ühinemine tugevdas tunduvalt kuninga võimu.

Ferdinand ja Isabella murdsid aadlike vastupanu, purustasid täielikult nende linnused ja kon-

fiskeerisid kõrgaadlilt palju maid. Ferdinand ja Isabella kasutasid linnade sõjaväelist jõudu võitluses aadliga. Linnad ühinesid nn. Pühaks Hermandadiks, kellel oli oma sõjavägi. Kõikidele teedele asetas ta vahipostid ja algas halastamatut võitlust feodaalide röövimise ja vägivalla vastu.

Kasutanud linnade abi võitluses feodaalidega, hakkasid Ferdinand ja Isabella aegamööda linnade omavalitsuslikke õigusi piirama ja linnu kuninga ametnikele alistama.

Uus talupoegade ülestõus Kataloonias. Aastal 1484 puhkes Kataloonias uus talupoegade ülestõus eesotsas talupoeg Pere Joan Sala'ga. Ta oli paljudest sõdadest osa võtnud ja oskas talupoegadele hea sõjaväelise korrastuse anda. Ülestõusnud piirasid Barcelona ümber. Feodaalid koondasid kõik oma jõud võitluseks talupoegadega. Neil õnnestus ülestõusnuid võita ja Sala vangistada. Kuid talupoegade vastupanu ei suutnud murda ei nende lüüasaamine ega juhi hukkamine. Puhkes partisanisõda ja feodaalid olid sunnitud talupoegadega kokkulepet sobitama, mis sõlmiti kuninga osavõtul. Pärisorjus kaotati, Kataloonia talupoeg sai isiklikult vabaks ja võis oma mõisahärra maalt lahkuda. Kuid juhul, kui talupoeg jäi oma talundisse, pidi ta kõiki endisi koormisi kandma. Nii polnud talupoegade vabanemine kaugeltki täielik.



Autodafee.

Reconquista lõpetamine. Kindlustanud oma võimu, algasid Ferdinand ja Isabella sõda mauride viimase valdkonnaga

Hispaanias — Granadaga. Sõda kestis 10 aastat ja lõppes a. 1492 Granada vallutamisega. Nii viidi reconquista lõpule.

Ferdinand ja Isabella kasutasid katoliku kirikut võitlustes kuninga võimu vastastega. Aastal 1480 organiseeriti Hispaanias inkvisitsioon ja algasid mauride, juutide ja „ketserite" halastamatud jälitamised. Need tugevnesid eriti peale Granada vallutamist. Juutidele ja mauridele tehti ettepanek kas Hispaaniast lahkuda või ristiusku siirduda. Kümned tuhanded inimesed, peamiselt käsitöölised ja kaupmehed, lahkusid Hispaaniast. Ristiusku siirdunud juute ja maure ähvardas alati hädaoht: oli tarvis kellelgi esineda salakaebusega, et nad pooldavad oma endist usku, ja siis nad anti jalamaid hirmsa inkvisitsioonikohtu kätte. Inkvisitsioon karistas halastamatult mitte ainult juute ja maure, vaid ka hispaanlasi, kui neid kahtlustati vaenulises suhtumises kirikusse või kuningavõimusse. Kahtlusealused hispaanlased anti siis ketserluses süüdistatuna inkivisitsioonikohtu alla.

Hispaanias muutus ketserite hukkamine erakorraliseks pidustuseks, mida nimetati autodafeeks (tõlkes: „usuakt"). Ketserite põletamine sündis avalikel platsidel kuningliku õukonna, suurnike ja linnakodanike juuresolekul. Pidulikus rongkäigus, lauldes kirikulaule, väljusid vaimulikud ja viisid süüdimõistetud hukkamiskohale. Hukkamine toimus harilikult massiliselt. Koleda kuulsuse omandas suurinkvisiitor Torquemada, kelle inkvisitsiooni eesotsas olles aastate kestel põletati üle 8000 „uskmatu" ja ketseri.

Inkvisitsiooni usinus ketserite jälitamises oli õhutatud ka sellega, et tema kasuks läks kolmandik hukkamõistetute varandusest. Ülejäänud osa varandusest sai kuningas.

Nii oli suur hispaania rahvas, kes sajandite jooksul suutis kaitsta oma iseseisvust võitluses mauridega, orjastatud piiramatu kuningavõimu, aad-

like ja rööverlike ning fanaatiliste vaimulike poolt. See on seletatav asjaoluga, et Hispaania eri maakonnad polnud veel tihedalt ühendatud ja elasid igaüks omaette elu. Ei olnud ühendust linlaste ja talupoegade vahel, mispärast nad ei suutnud oma vabadust kaitsta.

XVI peatükk.

Katoliku kiriku langus XIV—XV sajandil.

Paavstid Avignon'is. Samal ajal, kui Prantsusmaal, Inglismaal ja Hispaanias kujunesid tugevad riigid, algas katoliku kiriku langus.

Paavstid elasid Avignon'is ligi 70 aastat (1308—1378). Seda aega nimetatakse paavstide Babüloonia vangipõlveks. Paavstid, elades Prantsusmaa piiril asetsevas Avignon'is, olid sõltuvad Prantsuse kuningaist.

Sel ajal paavstide autoriteet Euroopas langes. Nad ei suutnud enam käskivalt Euroopa riikide vahekordadesse segada, nagu see oli toimunud XIII sajandil. Nad ei võinud enam mõeldagi oma ülemvõimu kehtimapanekule Euroopa riikide üle. Paavstid hoolitsesid kõige enam oma sissetulekute suurendamise eest. Nad mõtlesid välja mitmesugused uued maksud usklikelt ja vaimulikelt. Et koorida usklikke, pühitses paavst Bonifatius VIII a. 1300 ristiusu juubeliaastat. Kõik sel aastal Rooma kogunenud usurändajad said patukustutuse. See meelitas Rooma palju ebausklikke inimesi ja paavsti riigikassa sai suuri sissetulekuid. Juubeliaastat pidi pühitsetama iga saja aasta järel. Kuid Bonifatius VIII järglased vähendasid seda aega 50, hiljem 33 ja lõpuks kuni 25 aastani. Üks paavstidest korraldas 15 aasta kestel kaks juubeliaastat. Paavstid arendasid patukustutuskirjadega laiaulatuslikku kauplemist. Nad elasid toredat ja kõlbeliselt lodevat elu ning kogusid suuri varandusi.

Kõik see tekitas paavstide vastu pahameelt. Inglise kuningad keeldusid tasumast aastamaksu, mis oli paavstide poolt Inglismaale juba John Maata ajal peale pandud. Kõikjal nõuti kiriku reformi. Paavsti autoriteet langes laialdaste rahvahulkade silmis. Need nägid kirikus oma rõhujate peatuge, vihkasid teda ülekohtuste maksude ja rõhumise pärast ning põlgasid preestreid ja munki nende joomise ja kõlbeliselt lodeva elu tõttu.

Lõhe katoliku kirikus ja kiriklik terror. Aastal 1378 otsustas paavst tagasi minna Rooma. Sellega lootis ta tagasi võita paavsti vankuma

löönud autoriteeti. Ta saavutas vastupidised tulemused. Prantsuse vaimulik seisus ei tunnustanud Rooma paavsti ja valis endale teise paavsti. Nii algas kirikulõhe, mis kestis peaaegu 40 aastat. Üks paavst asus Roomas, teine Avignon'is. Osa riike tunnustas Rooma, osa aga Avignon'i paavsti. See langetas lõplikult paavstide autoriteedi rahva silmis.

Mitme Euroopa riigi vaimulikud tahtsid kaotada seda kirikulõhet, mis ähvardas katoliku kiriku autoriteedi lõplikult langetada. Nad otsustasid selle eesmärgi saavutamiseks kokku kutsuda kirikukogu, millest osa võtaksid kõigi katoliiklike maade kõrgemad vaimulikud. Kirikukogu tagandas mõlemad paavstid ja valis nende asemele uue. Kuid tagandatud paavstid ei tunnustanud kirikukogu otsust ja niiviisi oli katoliku kirikul mitte kaks, vaid kolm paavsti. Alles järgmisel, a. 1414 Konstanzis kokkutulnud kirikukogul õnnestus kirikulõhet lõpetada. Konstanzi kirikukogu tagandas kõik kolm paavsti ja valis nende asemele paavstiks Martin V, keda tunnustasid kõik katoliiklikud riigid. Kirikukogu mõistis hukka kõik ketserlikud õpetused, mis olid tekkinud katoliku kirikus. Kirikukogu otsuse kohaselt põletati tuleriidal suur tšehhi patrioot Jan Hus.

Kuid kõik katsed kõrvaldada paavstide kuritarvitused ja allutada paavstid kirikukogu võimule nurjusid. Kõik endised ülekohtused maksud ja patukustutuskirjade müük jäid puutumatul kujul püsima ja paavst säilitas võimu kiriku üle.

Kirik püüdis suurendada oma autoriteeti hirmutamise abil. Inkvisitsioonikohtud otsisid „ketsereid", piinasid neid kohutaval viisil ja põletasid tuleriitadel. Kirik leidis veel ühe abinõu rahva hirmutamiseks. Rahva hulgas oli säilinud igivana ebausk nõidadesse, kelledest oletati, et nad on suutelised inimestele haigusi saatma, kariloomi rikkuma ja rahet ning põuda tekitama. Kirik hakkas õpetama, et nõiad on tõesti olemas, et neid on suurtes hulkades ja nad on andnud vande hukutada kogu inimsugu. Papid ja mungad kinnitasid, et nõiad lendavad luudadel ja ahjuroopidel öösiti nõidade pidudele, kus nad anduvad tantsuhullusele ja saavad kuradi enda käest õpetusi, kuidas inimesi kahjustada. Kõik, keda kahtlustati selles, et nad on nõiad, heitis inkvisitsioonikohus vanglasse, piinas neid ja saatis tuleriidale. Kogu Euroopas süttisid põlema tuleriidad, kus põletati mitte milleski süüdi olevaid inimesi, kellele preestrid ja mungad ühel või teisel põhjusel pahased olid. Õudusetunne haaras inimesi, sest igaühte võidi süüdistada nõidumises, ja siis ei olnud temal pääsemist. Inkvisitsioon nuhkis kõigis Euroopa osades, otsides nõidu ja põhjustades rahva seas hirmu. Selliste alatute abinõudega tahtis kirik inimesi hirmutada ja neid oma võimule allutada.

XVII peatükk.

Saksamaa XIII—XV sajandil.

§ 1. Tung itta.

Hohenstaufenite hävimise järel killunes Saksamaa paljudeks eraldatud vürstkondadeks, krahvkondadeks, parunkondadeks, riigirüütlite maadeks ja sõltumatuiks linnadeks. Kõige tähtsamad vürstkonnad kujunesid idas, kus sakslased vallutasid võõraid maa-alasid.

Polaabide maade vallutamine. Kõigepealt püüdsid sakslased vallutada polaabide ja nende naabrite pomoraanide maid Oderi ja Visla vahel. XI sajandil võitlesid polaabid ja pomoraanid edukalt sakslastega ja olid täiesti sõltumatud. Kuid võitlemiseks ühise vaenlasega ei osanud nad ühineda. Pealegi hakkas Poola pomoraanidele kallale tungima ja see nõrgestas pomoraane ja võimaldas sakslastel uuesti alata vallutusi idapoolseil mail.

Elbe taga asetsevate maade vallutamine ja koloniseerimine toimus mitte keisririigi ühendatud jõudude abil, vaid üksikute vürstide poolt. XII sajandil sai Albrecht Karu keisrilt lääniks maid Elbe keskjooksul, meelitas sinna saksi koloniste ja vallutas naabruses asetseva slaavlaste maa-ala. Albrecht Karu järglased segasid endid osavalt slaavi vürstide omavahelistesse tülidesse ja laiendasid oma valdusi kuni Oderi jõeni ja isegi üle Oderi. Siin kujunes Brandenburgi markkrahvkond, millest sai kõige suurem vürstkond kogu keisririigis. Peaaegu samal ajal (umbes XII saj. keskel) vallutas Saksi hertsog Heinrich Lõvi Läänemere-äärsed maad kuni Oderini ja muutis väikese Lüübeki linna suureks Saksa sadamalinnaks Läänemerel. XII sajandi viimasel veerandil olid pomoraanide vürstid sunnitud tunnustama oma läänisõltuvust Saksa-Rooma keisrist.

Slaavi maa-alade vallutamisega kaasnes meeleheitlikult võitlevate pärismaalaste orjastamine ja massiline tapmine. Slaavlastelt võeti paremad maad ja neid endid suruti halvematele ja vähesoodsaile maa-aladele. Nad muudeti pärisorjadeks, neilt nõuti raskeid andameid ja teotegemist. Kohati jäeti slaavlastele ainult veestikud ja sood ning nad elasid viletsates külakestes jõgede ja järvede ääres, elatades endid kalapüügist. Üheks slaavlaste alistamise vahendiks oli nende vägivaldne kristlustamine. Neilt nõuti raskeid makse kiriku heaks. Jälitatud ja rõhutud slaavlased unustasid oma rahvuslikud kombed ja oma keele, ning saksastusid.

Saksa kolonistide juurdevool. Vaesunud saksa väikeaadlikud sööstsid Saksamaalt slaavlastelt anastatud maadesse. Siin muutusid saksa väikeaadlikud nimekateks paruniteks. Palju maid said samuti slaavlaste maadel rajatud saksa kloostrid. Et oma sissetulekuid tõsta, kutsusid rüütlid ja kloostrid kohale saksa koloniste ja andsid neile paremad maad, kahjustades sellega kohalike elanike huve. Kolonistid pidid andameid maksma. Nad läksid heameelega slaavlastelt äravõetud maadele, lootes seal oma elu paremini korraldada kui kodumaal, kus neid rõhusid läänimehed. Kuid kolonistide lootused ei täitunud. Aadlikud ja kloostrid nõudsid neilt üha rohkem koormisi ja muutsid nad varsti pärisorjadeks.

Läänemeremaade vallutamine. Sakslaste vallutused ei piirdunud ainuüksi slaavlaste maade vallutamisega, vaid laialdusid Läänemere rannikut mööda kuni Soome laheni. Juba XII sajandi keskpaigast alates hakkasid saksa kaupmehed elavalt osa võtma kaubitsemisest Läänemerel ja püüdsid endi kätte haarata kaubateed Venemaale. Aastal 1201 asutasid nad Väina jõe suudmes Riia linna. Kaupmeeste kannul tulid praeguse Läti NSV ja Eesti NSV territooriumile saksa vaimulikud ja rüütlid. Läänemeremaade vallutamiseks asutati Mõõgavendade ordu (1202). Kristlustamise ettekäändel ordu rüütlid osalt hävitasid, osalt orjastasid

kohaliku elanikkonna. Seejuures kasutasid sakslased osavalt pärismaalaste suguharude vahelist vimma ja vihavaenu.

Saksa ordu Preisimaal. Lõuna pool, Visla jõe suudmes, kindlustas end Leedu päritoluga preislaste suguharu maadel Teutooni ehk Saksa ordu (1226). Teda kutsusid sinna Poola vürstid, kes sõdisid preislastega. Need vürstid ei taibanud, missuguse kardetava vaenlase nad endile oma maade piiril lõid. Ordu vallutas kogu preislaste maa, rajas sinna linnad ja kutsus neisse saksa linnakodanikke. Vallutatud maadesse meelitati ka saksa talupoegi, kellele jagati preislastelt võetud maid.

Preislased osutasid saksa koloniseerijatele visa vastupanu ja üritasid rõhujate vastu korduvalt ülestõususid. Kõik, kes vastupanu avaldasid, hävitas ordu halastamatult või muutis pärisorjadeks. Neile, kes täielikult alistusid ja ristiusu vastu võtsid, jäeti vabadus. Kõik, kes ordu teenistusse siirdusid ja temale teeneid osutasid, ülendati aadliseisusesse.

Aastal 1237 ühines Mõõgavendade ordu Saksa orduga, kelle valduses olid nüüd Läänemeremaad Visla suudmest kuni Soome laheni. Sakslased katsusid edasi tungida ida suunas ja vallutada venelaste maid. Kuid Novgorodi vürst Aleksander Nevski võitis otsustavalt saksa rüütlid Peipsi järve jääl (1242). Jäälahing paiskas sakslased lõplikult Venemaa piiridest tagasi.

Leedu ja Poola võitlus orduga. XIII sajandi lõpust alates püüdis ordu oma võimule allutada Leedut. Ühine oht lähendas Poolat Leedule ja nad ühinesid a. 1386 Jagelloonide dünastia võimu all ühiseks võitluseks ordu vastu. Aastal 1409 algas Poola ja Leedu suur sõda ordu vastu. Aastal 1410 lööd otsustav lahing Tannenbergi (Grünwaldi) juures. Ordule tuli appi palju rüütleid mitmetest Saksa maadest. Nende vastu võitlesid poolakad, leedulased, Smolenski (vene) polgud ja tšehhide väeosa. Lahingut algas Leedu ratsavägi, tormates peale Saksa väe vasakule

tiivale Sakslased purustasid vastulöögiga leedulased ja hakkasid neid jälitama, ähvardades liitlast tiivalt ja selja tagant. Lõid kõikuma ka poolakad ja kuninga lipp langes maha. Seisukorra päästsid vaprad Smolenski polgud, kes tsentrumis südilt vastu panid, kuigi neil oli sakslaste pealetungi tagajärjel ülisuuri kaotusi. Smolenski polkude püsivus andis poolakatele võimaluse pealetungi alata ja purustada ordu väed. Lahingus langes ordu kõrgmeister ja enamik rüütlitest. Tannenbergi (Grünwaldi) lahing hävitas ordu jõud ja tegi lõpu saksa rüütlite vallutuspüüdeile Läänemeremaades.

§ 2. Saksa linnad.

Saksamaal kasvasid XII—XIII sajandil linnad. Suure tähtsuse omandasid Põhja-Saksa linnad, mis asetsesid Põhja- ja Läänemere rannikuil.

Nende merede ja neisse suubuvate jõgede kaudu toimus kaubavahetus Kirde- ja Lääne-Euroopa maade vahel. Venemaalt, Poolast ja Skandinaaviast veeti välja karusnahku, nahku, vilja, soolatud kala (heeringat ja turska), rasva, vaha, mett ja teisi tooraineid. Vahetuskaupadena veeti välja Saksa jõgesid mööda ja Flandria sadamalinnast Brüggest Kirde-Euroopasse kalevit, lõuendit, metallitooteid, soola, veini ja õlut, aga ka Idamaa vürtsaineid (pipart, nelki, kaneeli jm.).

Hansa. Põhja-Saksa linnad asetsesid Põhja-Euroopa kaubateede keskuses, millega ongi seletatav nende tähtsus. Eriti suur oli Lüübeki ja Hamburgi kaubanduslik tähtsus.

XIV sajandil ühinesid Lüübeki algatusel Põhja-Saksa linnad alatiseks liiduks — saksa Hansaks, kuhu kuulusid ligi 80 linna. Tähtsam Hansa kaubatee asetses Novgorodi ja Brügge vahel. Sel kaubateel ja temast hargnevatel kõrvalteedel püüdis Hansa enda kätte haarata kaubitsemise ainuõiguse. Ta kaitses seda õigust relvade jõuga.

Kui XIV sajandi teisel poolel hakkas Taani Hansa linnade võimukust kaubanduse ja merede valitsemise alal Läänemerel ähvardama, siis laastas Hansa liidu laevastik Taani rannikuid ja sundis teda täies ulatuses Hansa kaupmeeskonna privileege tunnustama. Võiduka sõja järel Taaniga saavutas Hansa Läänemeremail mitte ainult kaubandusliku, vaid ka poliitilise esivõimu koha.

Tähtsamad Hansa kaubatehingud teostati tema Londoni, Brügge, Bergeni (Norras) ja Novgorodi kontorites. Hansa kontorid välismail hõlmasid eri linnaosasid. Hansa kontor kujutas endast mingisugust kindlust: see oli piiratud kõrge taraga ja seda valvati hoolikalt relvastatud valvemeeskonna ning koerte poolt. Igas kontoris olid kauplemis-, lao- ja eluruumid. Kontoris elasid ainult vallalised mehed, kes alistati valjule distsipliinile, mille järele valvasid valitud vanemad.



Hansa kogi (laev).

Üleliidulisi asju arutati Hansa linnade delegaatide koosolekuil Lüübekis.

Kõigis Hansa linnades olid linna elu juhtijaiks ja kaubanduslikest tuludest osasaajaiks ainuüksi kaupmehed. Kaupmehed moodustasid linna patritsiaadi, pidasid kinni oma kitsaist klassihuvidest juhitud poliitikast, maksustasid raskete maksudega käsitöölisi ega lasknud neid linna valitsemisest osa võtta. Tsunfti käsitöölised korraldasid kaupmeeste vastu nii mõnigi kord ülestõuse ja haarasid mõnedes linnades aju-

tiselt isegi võimu. Kaupmeeskond surus tsunftide ülestõusud iga kord siiski maha.

Lõuna-Saksa linnad ja nende liidud. Ühel ajal Põhja-Saksa linnadega kasvasid ja tugevnesid Lõuna-Saksa linnad, kes arendasid kaubavahetust Itaaliaga. Mõned neist olid tõelised sõltumatud vabariigid, nagu Augsburg ja Nürnberg. Lõuna-Saksa kaubalinnades võimutsesid samuti nagu Hansa linnades patriitsid.

Linnad olid alatasa vaenujalal lääniaadliga, kes harrastas röövimist ja võttis läbiveetavatelt kaupadelt kõrget tollimaksu. Et end aadlikkude röövimise vastu kaitsta ja anda vastuhoop vürstidele, kes linnade sõltumatusele ohtlikuks muutusid, hakkasid Edela-Saksamaa linnad XIV sajandi teisel poolel liitudeks ühinema. Nii tekkisid üksteise järel Švaabi ja Reini linnade liit. Mõlemad liidud leppisid kokku teotseda ühiselt ja teineteist aidata. Vastuseks sellele hakkasid ka aadlikud liitudeks ühinema, mille tagajärjel algas linnade ja aadli poolt asutatud liitude vaheline sõda. Algul võitlesid linnad aadlike vastu väga edukalt. Hiljem aga segasid endid sõtta vürstid, kes ei tahtnud näha linnade tugevnemist oma vürstkondades. Nii Švaabi kui ka Reini linnad võideti vürstide poolt.

Linnade ja lääniaadlike vaheliste sõdade tagajärjel tugevnes ainuüksi vürstide võim.

§ 3. Saksamaa riigikord.

Interregnumi aeg ja Habsburgide dünastia algus. Hohenstaufenite hävimise järel nõrgenes väga keisrivõim Saksamaal. Algas nn. interregnumi aeg (1254—1273). Saksamaa läänimehed pidasid sel ajal lõpmatuid kodusõdu, röövisid kaupmehi ja rõhusid talupoegi. Valitses rusikaõigus: igaüks tegi, mis tahtis, ja paljud aadlikud elatusid üksnes röövimisest ja riisumisest.

Lõpuks valisid vürstid a. 1273 keisriks Rudolf Habsburgi. See oli teise järgu tähtsusega krahv, kelle valduse moodustasid väiksemad maa-alad Elsassis ja Šveitsis. Rudolf ei mõelnud sõjakäigule Itaaliasse. Temal polnud ka jõudu vürstide taltsutamiseks. Uus keiser koondas kogu oma tä-

helepanu sellele, kuidas haarata Habsburgide kätte mõni suur vürstiriik. Temal õnnestus oma valdusesse saada suur Austria hertsogkond, mis sai sellest ajast alates tähtsaimaks Habsburgide valduseks.

Nii ei mõelnud Saksa keisrid enam keisririigi tugevdamisele, vaid püüdsid ainult enda ja oma suguvõsa kätte võimalikult palju maid haarata.

Vürstidele ei meeldinud Habsburgide kiire tõus ja nad vahetasid peale Rudolf Habsburgi surma mitu korda keisri dünastiat.

Šveitsi vandkonna tekkimine. Samasse aega kuulub vaba Šveitsi vandkonna tekkimine, kes suutis kaitsta oma sõltumatust võitluses Habsburgide vastu. XII sajandi algusest alates oli Habsburgide valduses maid kolme metsakantoni — Schwyzi, Uri ja Unterwaldeni territooriumil. Nendes Alpi mägedes asetsevates kantonites elasid sõltumatud talupojad, kelle maid läbisid kaubateed üle Gotthardi mäekuru Itaaliasse.

Habsburgid tahtsid alistada metsakantoneid, et läbiveetavailt kaupadelt enda kasuks tollimaksu nõuda. Võitluseks Habsburgidega sõlmisid kantonid oma vabaduste kaitseks igavese liidu (1291). Habsburgid said alanud sõjas Morgarteni lahingus (1315) liidu rahvaväelt raskelt lüüa. Selle lahingu järel kaotasid Habsburgid kõik oma maad Šveitsis (nii hakati liitu nimetama Schwyzi kantoni nime järgi). Kolme metsakantoniga ühinesid aegamööda uued ja kõrvuti talupoegade kogukondadega astusid liitu ka linnad (Luzern, Zürich, Bern jt.). Nii tekkis iseseisev Šveitsi vandkond.

Hilisem legend omistas metsakantonite vabastamises peaosa talupojale Wilhelm Tellile, kes oli osav vibukütt. Tema olevat tõrkunud tervitamast ridva otsa asetatud Habsburgide asevalitseja mütsi, mispärast temale olevat karistuseks määratud vibunoolega tabada ja maha lüüa oma väikese poja pea peale pandud õun. Wilhelm Tellil õnnestus seda teha. Siis ta aga tunnistas, et kui nool oleks tabanud poega, siis teise noolega ta oleks surmanud asevalitseja. Selle eest seoti laskur kinni ja asevalitseja ise vedas ta üle järve oma lossi. Teel üle järve tekkis aga torm ja vangile kui osavale tüürimehele usaldati paadi juhtimine. Kasutades olukorda, hüppas ta kaldale ja surmas noolega asevalitseja. See sündmus olevat osutunud signaaliks üldisele ülestõusule Habsburgide vastu.

Saksamaa riigikord. Saksamaa killustus ikka enam ja enam sõltumatuiks vürstkondadeks. Keiser Karl IV poolt a. 1356 väljaantud Kuldbulla (s. t. ürik kuldse pitseriga) kinnitas vürstidele nende maades kõik iseseisvate valitsejate õigused. Sama bulla seadustas keisri valimise seitsme kuurvürsti — valijavürsti poolt, kelleks said keisririigi kõige võimsamad vaimulikud ja ilmalikud vürstid. Kuurvürstid arutasid ja otsustasid ühes keisriga tähtsamad kogu keisririiki puutuvad küsimused. Kõik keisririigi vürstid kogunesid aeg-ajalt nn. riigipäevadele. Riigipäevast võtsid osa ka tähtsaimate ja tegelikult sõltumatute linnade esindajad. Sõltumatud olid ka riigirüütlid, keda oli eriti suurearvuliselt Reini mail ja Lõuna-Saksamaal. Hohenstaufenite langemisega lakkasid rüütlid riigiteenistuskohustust täitmast ja moodustasid mõis-riigivalitsejate seisuse. Nad ei tunnustanud endi üle mingisugust võimu ja harrastasid kõige enam röövimist ja riisumist. Sellise riigi killustumise juures polnud keisririigil ei ühiseid seadusi, kohut ega riigikassat. Iga vürst, riigirüütel või riigilinn oli oma valdustes täiesti sõltumatu.

XV sajandil siirdus keisrikroon uuesti Habsburgidele. Friedrich III ajal jõudis keisrivõim äärmise alanduse astmeni. Ühe kaasaeglase väljenduse järgi oli saksa rahvas peaaegu täiesti unustanud, et tal on olemas keiser. Mõned riigi osad irdusid keisririigist täielikult. Ülejäänuis kasvas vürstide võim ja Friedrich III ei teinud isegi katset neid selles takistada, sest temal polnud ei raha ega sõjaväge. Oma valitsuse lõpul kaotas ta isegi oma pärismaa — Austria, mille ajutiselt vallutasid ungarlased. Nii ei kujunenud Saksamaal, vastandina Prantsusmaale, Inglismaale ja Hispaaniale, tugevat riiklikku keskvõimu ega leidnud aset Saksa vürstkondade liitumine ühtseks riigiks.

XVIII peatükk.

Böömi XII—XV sajandil.

Kuigi Böömi kuulus Saksa rahvuse Püha Rooma riigi koosseisu, oli ta siiski täielikult sõltumatu. Keisril polnud õigust end Böömimaa siseasjadesse segada. Böömi kuningas oli kuurvürst, kes koos kuue teise kuurvürstiga võttis osa keisri valimisest.

Saksa kolonisatsioon. Böömi oli Saksa keisritest sõltumatu, kuid Saksa mõju tungis tšehhide maale teisel teel. Böömi võttis ristiusu vastu sakslastelt ja suurem osa siin rajatud kloostreist kuulus sakslastele. Sakslaste käes olid ka tähtsamad ametikohad kiriku valitsemises. Saksa vaimulikkude järel tungis Böömimaale ka inkvisitsioon.

Böömimaale asusid ka vaimulikud rüütlite ordud — templihärrade ja johanniitide ordu, millede liikmeiks olid peamiselt sakslased. Böömi kuningad lootsid neis võitlusis kohalike suurnike vastu tuge leida, mispärast nad neid heameelega oma riiki kutsusid ja neile maid jagasid. XII sajandi lõpust peale hakkasid Böömis kasvama linnad. Sinna voolas kokku kaupmehi ja käsitöölisi peamiselt Saksamaalt, kus sel ajal oli juba palju linnu. Böömi kuningad lootsid linnadelt suuri tulusid saada. Seepärast ergutasid nad linnade rajamist ja püüdsid sinna igasuguste soodustustega Saksamaalt asukaid meelitada. Hiljem kujunes linnades ka tšehhi käsitööliskond, kuid patritsiaat koosnes peaaegu eranditult sakslastest.

XII sajandil hakati kasutama tšehhi rikkaid mäekaevandusi. Kaevandamiseks meelitasid Böömi kuningad oma maale saksa ettevõtjaid, kes olid mäeasjanduses kogenud. Nii läksid ka kaevandused sakslaste kätte. Osa saagist pidid ettevõtjad kuningale andma. Kuid palju jäi neile endile ja nad rikastusid kiiresti.

Böömi tugevnemine XIII—XIV sajandil. Oma suurte sissetulekute tõttu, eriti hõbedakaevandustest, oli Böömi kuningas kõige rikkam keisririigi vürst. Kuningas Přemysl Ottokar II (1253—1278) suurendas tunduvalt Böömi riiki, omandades Austria hertsogkonna ja teisi valdusi, mille tagajärjel Böömi riigi piirid ulatusid peaaegu kuni Aadria mereni. Kuid võitlus kõrgaadliga nõrgestas kuninga võimu, mida kasutas keiser Rudolf Habsburg, võttes Böömilt ära Austria. XIV sajandi algul siirdus Böömi troon Luksemburgi valitsejasoole, kelle hulgast tol ajal valiti ka keisrid. Karl IV (1346—1378) oli üheaegselt Böömi kuningas ja Saksa keiser. Tema ajal muutus Praha keisririigi pealinnaks ja kõige tähtsamaks kaubanduslikuks keskuseks. Tema elanikkond kasvas Karl IV ajal kolmekordseks. Keiser hoolitses palju Praha kaunistamise eest. Aastal 1348 avas ta Prahas ülikooli.

XIV sajandil oli Böömi Saksa-Rooma keisririigi kõige tugevam riik. Töötavate rahvakihtide seisukord Böömis aga halvenes. Talupoegade enamik oli muutunud pärisorjadeks ja pidi mõisnikkude kasuks raskeid koormisi kandma.

Kaevandustes võimutsesid rikkad kaevanduste valdajad, kes mäetöölisi julmalt ekspluateerisid. Linnades rõhus patritsiaat käsitöölisi. Nii linnas kui ka maal tekkis sügav rahulolematus.

Üldrahvuslik ja katoliku kiriku vastane liikumine. Kõrgaadli hulgas oli palju sakslasi. Sakslaste valduses olid kaevandused ja nad moodustasid linna patritsiaadi. Seepärast nägi tšehhi rahvas sakslastes oma pearõhujaid. Suurem osa kloostreid kuulus sakslastele ja nende käes oli ka enamik kiriku kõrgematest ametitest. Vaimulikud läänimehed olid kõige julmemad talupoegade ekspluateerijad. Böömi töötavates rahvakihtides kujunes protest nii sakslaste kui ka katoliku kiriku vastu.

Rahulolematus sakslaste ja katoliku kiriku vastu kasvas ka tšehhi rahvastiku teistes klassides. Böömimaal nagu teis-

teski Euroopa maades oli palju vaesunud aadlikke, kes olid sunnitud endid teistes maades sõjaväeteenistusse palkama. Nad vaatasid kadedusega sakslastele ja katoliku kirikule, kelle käes olid rikkad maavaldused.

Tšehhi elanikkonna jõukamad kihid linnades — töösturid ja kaupmehed — tundsid äärmist pahameelt, et saksa patritsiaat hoiab kogu linna omavalitsust enda käes. Nad ei olnud rahul saksa kaupmeeste võistlusega, keda soosis valitsus. Tšehhid nägid vaenlast ka kirikus, keda nad lugesid ebausu ja pettuse taimelavaks. Nad arvasid, et kirik läheb liiga kulukaks ja et temalt tuleb maad ära võtta. Isegi mõned tšehhi kõrgaadlikud vaatasid rahulolematusega sakslaste ja katoliku kiriku võimsusele.

Nii tekkis Böömis sakslaste ja katoliku kiriku vastu suunatud üldrahvuslik liikumine.

Jan Hus. Hussiitide sõjad. Praha ülikooli professor Jan Hus kutsus üles sakslaste ja katoliku kiriku võimutsemise vastu võitlema. Ta jutlustas katoliku vaimulikkude ahnuse ja patukustutuskirjade müügi vastu ning nõudis kiriku maade võõrandamist. Hus ise tõlkis usulise sisuga raamatuid rahvale arusaamatust ladina keelest tšehhi keelde. Paavsti nimetas ta vastukristuseks ja õpetust paavsti ilmeksimatusest jumalateotamiseks. Hus'i jutlused leidsid kõigis tšehhi ühiskonna kihtides sooja vastukaja; temast sai rahvusliku vabadusliikumise tunnustatud juht.

Sakslased vihkasid ja jälitasid Hus'i ja püüdsid teda hävitada.

Sel ajal nõudis Konstanzi kokkutulnud kirikukogu, mis koosnes katoliku kiriku kõrgemaist vaimulikest, Hus'i vastust andma. Hus kõhkles, kas sõita Konstanzi või mitte, kuid saksa keiser Sigismund lubas kindlustada temale täieliku julgeoleku. Hus lootis, et tal õnnestub kirikukogu ees oma õigust tõestada. Kuid kirikukogule kogunenud kõrgemad

vaimulikud ei lasknud tal sõnakestki rääkida; ta võeti vastu tigedate hüüetega, viidi vanglasse ja mõisteti tulesurma. Sigismund ei mõtelnudki tema eest kosta. Hus'ile tehti ettepanek oma vaadetest lahti öelda, kuid taganemisele eelistas ta surma. 6. juulil 1415 põletati Jan Hus tuleriidal. See reetlik tapmine tugevdas veel enam rahvuslik-usundilist liikumist kogu Böömimaal. Hus'i nime järgi hakati seda liikumist nimetama hussiitide liikumiseks ja tema poolehoidjaid hussiitideks. Elanikud hakkasid katoliku pappe minema kihutama.

Aastal 1419 kujunes rahulolematus avalikuks ülestõusuks. Prahas hakkasid tšehhid, peamiselt käsitöölised, kirikuid ja kloostreid rüüstama. Käsitöölised vallutasid tormirünnakuga linna raekoja, kuhu olid end sulgenud linna rae liikmed, ja heitsid nad akendest välja. Tšehhid keeldusid Sigismundi oma kuningaks tunnistamast. Siis kuulutas paavst tšehhide vastu ristisõja, et Böömi iseseisvust lämmatada ja Böömimaad Saksa keisrile ning katoliku kirikule allutada. Sellest ristisõjast võtsid osa peamiselt sakslased, kuid nendega ühines rüütleid kõigist Euroopa maadest — Hispaaniast kuni Poolani. Keiser Sigismundi juhtimisel tungisid nad Böömimaale, kus nad hussiitide poolt võideti. Selle järel hajusid ristisõdurid üle kogu Böömi, riisudes ja laastates kaitseta tšehhi rahvast. Vastuseks sellele purustasid hussiidid katoliku kirikuid ja kloostreid, haarates enda kätte nende ja samuti ka kuninga ning katoliiklikkude aadlikkude maid.



Jan Hus.

Mõõdukad ja taboriidid. Hussiidid jagunesid kahte leeri. Mõõdukam erakond taotles kiriku varanduste konfiskeerimist ja tšehhi kiriku sõltumatust. Nende hulka kuulusid kaupmehed, töösturid, mõisnikud ja ka Praha ülikooli professorid.

Tšehhi töörahvas — talupojad, käsitöölised ja mäetöölised — moodustas erilise taboriitide erakonna. Nii nimetati neid Tabori linna järgi, mille nad olid rajanud ja kindlustanud. Talupojad, kes moodustasid taboriitide peajõu, soovisid pärisorjuse ja mõisakoormiste kaotamist ning vaimulikkude vaba valimist rahva poolt. Talupoegadele oli sõda sakslastega ühtlasi sõjaks mõisnikkude vastu.

Taboriitide liikumine oli põhiliselt samasugune talupoegade liikumine aadlike vastu, nagu olid Jacquerie ja Wat Tyleri ülestõus.

Mõned taboriitidest, peamiselt linna- ja külakehvikud ning mäetöölised, nõudsid eraomandi täielikku kaotamist ja varanduse ühiskondlustamist. Taboriitidega ühinesid ka mõned vaesunud väikeaadlikud, kelle hulgas leidus kogenud sõjamehi. Üks neist oli Jan Žižka, kellest sai hussiitide sõjaväe armastatud juht.

Hussiitide sõjaväeline korraldus. Sakslased korraldasid hussiitide vastu viis ristisõda (1420—1431). Kõik need lõppesid sakslastele täieliku äpardumisega. Böömis tekkisid võimsad revolutsioonilised sõjaväed. Jan Žižka organiseeris vastukaaluks Saksa rüütliratsaväele väga hea jalaväe ja kerge kahurväe, mida veovankritel kaasa veeti. Ahelate ja laudade abil üksteise külge kinnitatud veovankritest moodustas Žižka võitmatud kindlused, mis olid kohased nii kaitseks kui ka pealetungiks. Nende liikuvate kindluste kaitsmisest võtsid suurel määral osa ka naised.

Žižkat tabas ühes lahingus nool ja ta kaotas nägemise. Ta jäi siiski hussiitide sõjaväe juhiks ja jätkas ennastsalgavalt isamaa teenimist. Isegi ta nimi tekitas vaenlastes hirmu. Hus-

siidid nimetasid teda oma isaks. Hussiitide sõjaväed liikusid kiiresti ühest kohast teise ja ilmusid sageli sinna, kus neid sugugi ei oodatud. Räägitakse, et ristisõdijate väed põgenesid juba ainult hussiitide vankrite kolinat kuuldes. Hussiitide sõjavägi oli loodud üldise sõjaväeteenistuse alusel. Sõjaväes valitses karm distsipliin ja revolutsiooniline vaimustus. Hussiidid läksid kaitselt üle pealetungile. Nad võtsid ette sõjakäike Saksamaale, tungides kuni Läänemereni. Igal pool nad levitasid oma õpetust, mis leidis vastukõla Saksamaa töötavais rahvakihtides. Saksa papid ja aadlikud nimetasid seda õpetust tšehhi mürgiks.

Mõõdukate reetlikkus. Hussiitide sõdade tagajärjed. Hussiitide sõdade kandvama jõu moodustasid taboriidid. Mõõdukad hussid ise kartsid taboriite ja otsisid sakslastega kokkulepet. Lõpuks otsustas keiser Sigismund mõõdukate hussiitide nõudmised vastu võtta. Ta nõustus, et neile jäetakse kirikult võõrandatud maad, ühtlasi tunnustas ta tšehhi kiriku sõltumatust. Mõõdukad omakorda tunnistasid Sigismundi Böömi kuningaks.

Kuid taboriidid ei tunnustanud seda kokkulepet ja lugesid seda reetmiseks. Siis algas sõda mõõdukate ja taboriitide vahel. Mõõdukad tungisid äraandlikult taboriitide kallale ja võitsid nende väed Lipany lahingus (1434). Taboriite karistati julmalt.

Taboriitide liikumine ebaõnnestus nagu teisedki suured talupoegade liikumised — Jacquerie ja Wat Tyleri ülestõus. Linna kehvikud ja mäetöölised, kes liikumisest osa võtsid, ei suutnud talupoegi võidule viia, sest nad ise olid veel väga nõrgad ja organiseerimata.

Hussiitide liikumisel oli Böömimaa suhtes suur tähtsus. Ta tegi lõpu saksa ülevõimule, Böömis hakkas arenema rahvuslik tšehhi keel ja kultuur.

Tšehhi rahvas on uhke oma suurte rahvuskangelaste Jan Hus'i ja Jan Žižka nimedele.

XIX peatükk.

Itaalia XIII—XV sajandil.

§ 1. Veneetsia ja Genua.

XIII sajandil oli Itaalia reaks sõltumatuiks riikideks lagunenud.

Kõige rikkam oli Põhja-Itaalia. Siin allutasid linnad ümbritseva maa ja kujundasid sõltumatuid vabariike. Nad arendasid ulatuslikku kaubandust. Neis arenes tööstus. Kõige võimsamad olid kaks mereäärset vabariiki — Veneetsia ja Genua ning Toskaana rikas tööstuslinn Firenze.

Veneetsia rikkused kasvasid ristisõdade, eriti neljanda ristisõja ajal. Veneetsia kindlustas endale rea toetuspunkte Balkani poolsaarel ja seda poolsaart ümbritsevail saartel ning asutas Mustal ja Aasovi merel omad faktooriad. Neist oli tähtsaim Tana (praegune Aasov). Oma faktooriate kaudu kauples Veneetsia orjadega, keda ta ostis peamiselt Taga-Kaukaasiast. Veneetsial oli suur kaubalaevastik ja ta oli esivõimuks Vahemerel. Õigusega nimetati teda merede valitsejaks. Veneetsia kaupmehed tõid Lääne-Euroopa laatadele Idamaa kaupu. Veneetsias arenes ka tööstus. Eriti kuulus oli ta siidriide ja klaasasjade valmistamise poolest.

Veneetsia rikkused koondusid suurkaupmeeste kätte, kellele kuulus ka kogu võim linnas. Veneetsial oli oma valitud riigipea, keda nimetati doodžiks. Kõrgemaks võimuorganiks oli suur nõukogu. Kuigi nõukogu liikmed olid valitavad, võisid ta koosseisu pääseda ainult rikkad. Suur nõukogu valis ka doodži.

Kaupmeeste oligarhia võimutsemine tekitas Veneetsia elanikkonnas rahulolematust. Valitsuse vastu korraldati sageli vandenõusid. Et end nende vastu kaitsta, asutas kaupmeeste oligarhia XIV sajandi algul kümne nõukogu, millel oli palju salaagente. Need esitasid salakaebusi, tapsid nurga

tagant reetlikult inimesi, kes olid valitsevale kihile kardetavad või ei olnud temale meelepärased. Kümne nõukogu korraldas salajast valvet kõigi ametiisikute üle, kaasa arvatud ka doodž ise. Veneetsias kujunes spionaaži ja terrori süsteem.

Rikas Veneetsia kaunistus uute ehitistega. Üle kanalite, mis lõikasid linna eri osadesse, ehitati ilusad sillad, linnas püstitati suuri hooneid. Eriti rikkalikult oli kaunistatud Veneetsia tähtsaim plats — Markuse väljak. Siin asetsesid pühale Markusele pühendatud tore peakirik ja ilus doodžide palee.

Veneetsia tähtsaimaks võistlejaks kaubanduse alal oli Genua, mida valitses samuti rikas kaupmeeskond. Genua rikastus tugevasti ristisõdade ajal. Ta kindlustas end Mustal merel. Siin Krimmi poolsaare lõunarannikul rajas ta rea faktooriaid Sudakis (Soldaias), Feodoosias (Kaffas) ja reas teistes linnades. Siit lähtudes arendasid genualased kaubavahetust Pärsia, Kesk-Aasia, Hiina, Vene vürstiriikide ja Poolaga.

§ 2. Firenze.

Firenze võitlus lääniaadliga. Firenze asetses Arno jõel mägedevahelises oruhäilus. Teda ümbritsevatel mägedel kõrgusid XII sajandil lääniaadlikkude linnused. Aadlikud püüdsid Firenze üle valitseda, ahistasid kaubandust ja riisusid kaupmehi. Vahepeal arenes Firenzes tööstus ja ta värvilise kalevi järele oli Euroopas ja Idamail suur nõudmine. Firenzes tekkisid suurettevõtted ja oli ka palju väikesi käsitöökodasid.

Firenzlaste rikkused kujunesid mitte ainult tööstuse, vaid ka panganduse abil. Firenze, asetsedes ühel tähtsamal Itaalia kaubateel, oli ammust ajast rahavahetamise ja muude pangaoperatsioonide keskuseks. Rikkail Firenze pankureil oli rahalisi tehinguid suurtes summades nii paavsti õukonnaga kui ka teiste Euroopa valitsejatega.

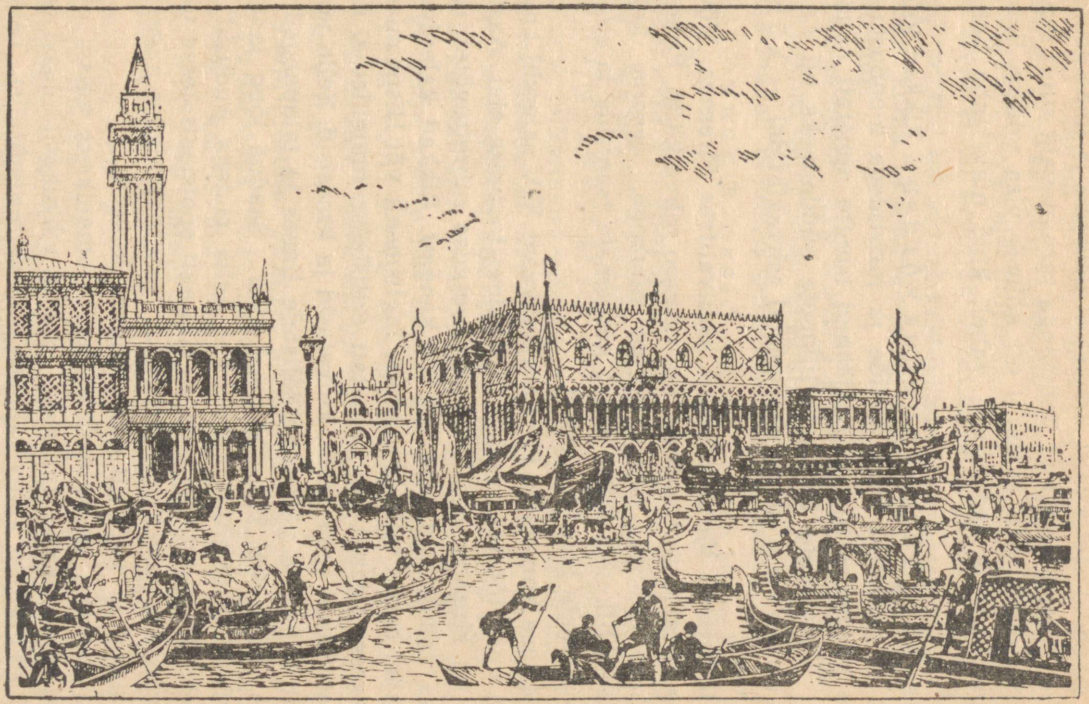

Veneetsia vaade.

Firenze pidas edukat võitlust läänimeestega. Ta sundis neid mägedel asetsevaist linnustest lahkuma ja linna asuma. Linnas ehitasid aadlikud linnustega sarnanevaid suuri kindlustatud maju. XIII sajandil oli käimas visa võitlus linnakodanikkude ja aadlikkude vahel, kuid nüüd juba linnas endas.

L i n l a s t e h u l g a s p u u d u s v õ r d s u s. Rikkad töösturid ja pankurid ühes arstide ja juristidega moodustasid seitse kõrgemat tsunfti. Ülejäänud tsunfte nimetati alamateks. Kõrgemate tsunftide liikmete hüüdnimeks oli r a s v a n e r a h v a s, kõige vaesematel rahvakihtidel — k õ h n r a h v a s.

XIII sajandi lõpul kukutati aadlivalitsus Firenzes. Võim sattus kõrgemate tsunftide, nn. rasvase rahva kätte. Firenze valitsuse eesotsas seisis eriline nõukogu, *signoria*, kelle üheksast liikmest seitse valiti kõrgemate tsunftide ja ainult kaks alamate tsunftide poolt.

Tööstuse korraldus. Firenzes hakkasid XIV sajandil kujunema uued tööstusvormid, eriti kalevi tootmise alal. Aastal 1300 oli Firenzes ligi 300 kalevitootmise suurettevõtet, mis aastas valmistasid kuni 100 000 kangast. Rikkad kalevivalmistajad ostsid villa Flandriast, Inglismaalt või Hispaaniast. Firenzesse veetud vill paigutati erilistesse ruumidesse, kus palgatöölised seda pesid, kuivatasid ja kraasisid. Selle järel jagati vill välja väikekäsitöölistele linnas ja talupoegadele külas. Tasu eest ketrasid need villa. Saadud lõng jaotati käsitööliste-kangrute vahel, kes selle riideks kudusid ja ettevõtjale tagastasid. Kootud riie anti spetsiaalsetesse töökodadesse edasiseks töötlemiseks. Neis töökodades pügasid, karestasid ja värvisid palgatöölised kalevit.

Nii tekkisid suurettevõtted, mille omanikeks võisid olla ainult väga rikkad inimesed. Paljud väikekäsitöölised sattusid sõltuvusse kalevivalmistajaist-suurettevõtjaist. Teljed ja toormaterjal olid mitte käsitööliste, vaid ettevõtjate omand.

Oma töö saadused andis käsitööline samuti peremehele, ise aga pidi leppima madala palgaga oma töö eest. Väikekäsitöölised erinesid palgatöölistest ainult selle poolest, et nad ei töötanud peremehe töökojas, vaid oma kodus. Neil väikekäsitöölistel oli keelatud tsunftidesse organiseeruda: kõrgemad tsunftid kartsid, et käsitöölised kasutavad tsunfte võitluseks julma ekspluateerimise vastu, mille alla nad olid sattunud.

Palgatöölistel, kes töötasid peremeeste töökodades, polnud samuti õigust oma ühinguid asutada. Nende töötasu oli väga madal, olenedes peremehe äranägemisest. Nii tekkisid uued klassid — kodanlus ja palgatöölised.

Sääraseid suurettevõtteid, kus töötavad palgatöölised ja oma peremehest sõltuvad väikekäsitöölised, nimetatakse manufaktuurideks. See sõna ise tähendab käsitsi tootmist. Hilisemaist vabrikuist erinesid manufaktuurid selle poolest, et neis ei rakendatud masinaid; kogu tootmine toimus käsitöövõtete abil ja osa töölisi töötas oma kodus (väikekäsitöölised). Itaalias hakkas kujunema XIV sajandil, seega palju varem kui teistes Euroopa maades, kapitalistlik tootmine, mis on rajatud palgatööliste ekspluateerimisele. Manufaktuur oli kapitalistliku tootmisviisi esialgne liik.

Ciompi ülestõus. Firenzes puhkes esimene ajalooline suur tööliste ülestõus, mida nimetatakse ciompi (nii nimetati Firenzes tekstiiltöölisi) ülestõusuks.

20. juulil 1378 ilmusid ciompi ja käsitöölised kellade helistamise saatel tänavaile. Algul katsusid nad vallutada *signoria* paleed. Kui see neil ei õnnestunud, sööstsid nad rikaste linlaste maju purustama. 22. juulil said nad oma valdusesse *signoria*, mille liikmed hirmust laiali jooksid.

Kukutanud kõrgemate tsunftide võimu, organiseerisid ülestõusust osavõtjad kolm uut tsunfti — kaks väikekäsitööliis-

tele ja üks ciompile. Nende tsunftide esindajad kuulusid uude *signoria*'sse. Viimase eesotsas seisis ciompi juht — villakraasija Michele di Lando, kes osutus aga reetjaks. Ta oli kodanluse poolt ära ostetud ja hoolitses kõige enam rikaste varanduse, mitte aga tööliste huvide kaitsmise eest.

Vastuseks rahva ülestõusule sulgesid suurettevõtjad oma ettevõtted, millele järgnes tööliste töötaolek ja nälg. Ciompi püüdis korraldada uue ülestõusu, kuid neid ei toetanud väikekäsitöölised, kelle poliitilisi õigusi rikkad lubasid avardada. Ülestõus summutati ja algas julm kättemaks. Paljud töölised pidid Firenzest põgenema. Ciompi tsunft suleti ja „rasvase rahva" võim restaureeriti.

Nii lõppes esimene tööliste ülestõus kaotusega. Töölised olid veel liiga nõrgad, väikesearvulised ja halvasti organiseeritud, et võimu enda käes hoida.

Medici'te türannia. Ciompi ülestõus kohutas „rasvast rahvast". Hirm ülestõusude eest sundis teda uut valitsemisvormi otsima.

XV sajandil sattus võim Firenze tähtsaima pankuri Cosimo dei Medici kätte. Tal polnud ametlikult mingisugust ametikohta, kuid kõik valitsemise niidid olid koondatud tema kätte. *Signoria* liikmete ja teiste ametiisikute valimist jätkati, kuid valimised olid korraldatud nii, et kõigile ametikohtadele pääsesid ainult Medicite pooldajad. *Signoria* kaotas igasuguse tähtsuse ja kõik korraldused teostati ainuüksi Cosimo dei Medici käsul.

Et rahvamasse enda poole võita ja neid võitlusest kõrvale juhtida, korraldas Cosimo dei Medici suuri ehitustöid. Uute hoonete ehitamisel leidsid Firenze kehvikud endile elatumisvõimalusi.

Medicid olid tähtsaimad pankurid mitte ainult Firenzes, vaid kogu Euroopas. Nende pangal olid osakonnad paljudes suurtes linnades. Medicid laenasid raha kuningaile, mille tõttu nende rahvusvaheline mõju tugevnes.

Cosimo dei Medici surma järel läks võim tema pojale, pärastpoole aga tema pojapoegadele. Firenzes valitses kaua Cosimo pojapoeg Lorenzo, hüüdnimega Tore. Ta oli kaval ja osav poliitik ning ei põrganud oma eesmärkide saavutamisel millegi eest tagasi. Et oma valitsemisele rohkem hiilgust anda, ümbritses ta end maalikunstnikkude, teadusemeeste ja luuletajatega, kes teda ülistasid ja meelitasid. Medicid muutusid nagu Firenze kroonimata valitsejasooks.

Nii kujunes Firenzes üksikisiku piiramatu võim. Seda valitsemisviisi nimetati türanniaks ja valitsejaid endid türannideks. Türannia kujunes ka paljudes teistes Itaalia linnades. Selle tekkimise põhjus on üks ja sama — hirm alamrahva ülestõusude ees. Türannid põlvnesid sageli nimekaist aadlisuguvõsadest, kuid samuti ka kondotjeeridest — palgasõdurite jõukude juhtidest. Nii haaras XV sajandi keskel Milaanos võimu kondotjeer Sforza.

Nõnda suutsid Itaalia linnad kaitsta oma sõltumatust võitluses lääniaadliga, kuid hirm lihtrahva ülestõusude ees sundis rikkaid linlasi türannide võimule alistuma.

§ 3. Varane itaalia renessanss.

Itaalia oli XIV—XV sajandil kõige eesrindlikum maa Euroopas. Siin kujunesid varem kui kuskil mujal Euroopas uued tööstusvormid, siin tugevnes kodanlus — töösturid, pankurid, kaupmehed, siin hakkasid areneма teadus ja kirjandus, kuid samuti maalikunst ning teised kunstiharud.

Humanism ja renessanss. Vana maailmavaade, vanad usundilised vaated, vanad teaduslikud tõekspidamised osutusid inimestele uutes elutingimustes ebasobivaks. Kaupmehele, töösturile ja pankurile, kelle edu olenes täielikult nende isiklikust ettevõtlikkusest, polnud inimene sugugi abitu olend. Nad uskusid inimese jõusse ja tema õigusesse elule. Just seepärast nimetataksegi uut kultuurisuunda h u-

manismiks (*humanus* tähendab ladina keeles „inimlik") ja selle suuna esindajaid humanistideks.

Humanistid hülgasid vana kirikliku teaduse. Nad otsisid innustust tõsielust ning antiikaja kirjanikelt. Nad imetlesid antiikaja kirjandust, otsisid üles antiikaja kirjanikkude käsikirju, uurisid neid, taaselustasid antiikset kultuuri. Seepärast nimetataksegi uut kultuurisuunda taassünniks ehk renessansiks.

Dante, Petrarca. Boccaccio. Selle uue kultuuri lävel seisab tähtsaim Itaalia kirjanik Dante (1265—1321). Dante peateos on „Jumalik komöödia". See on suur värssides kirjutatud itaaliakeelne poeem. „Jumalikus komöödias" Dante jutustab, kuidas ta põlismetsas tee kaotas. Seal ilmus talle muistne rooma poeet Vergilius. Koos Vergiliusega sooritas Dante teekonna mööda hauatagust maailma. Poeem jaguneb kolme ossa — Põrgu, Puhastustuli ja Paradiis.

Põrgut kujutab Dante lehtrikujulisena, maapinnalt läheb ta kitsenedes sügavusse. Dante kirjeldab üheksat põrgu ringi, kus „patuste hinged" kannatavad mitmesuguseid piinu, vastavalt nende kuritegudele. Ühes põrgu ringis veeretavad patused määratu suuri kive. Teises ringis on nad paigutatud põlevasse järve. On ka olemas põrgu ring, kus karistuseks on hirmus külm. Ühes põrgu ringis nägi Dante leekivat auku, mis oli valmistatud veel elus olevale paavst Bonifatius VIII-le. Kõige hirmsamaks patuks loeb Dante reetmist.

Dante ei paigutanud põrgusse oma antiikaegseid lemmikkirjanikke, kes vastavalt kiriku õpetusele mittekristlasena oleksid pidanud seal olema. Dante teoses asuvad nad põrgu eelõues, kus nad ei kannata mingisuguseid piinu.

Oma „Jumalikus komöödias" kordas Dante keskaja usundilisi tõekspidamisi, kuid kandis sisse ka täiesti uusi jooni, mis olid võimalikud ainult Itaalia uue elu tingimustes. Dante protesteerib kiriklike vaadete kitsarinnalisuse vastu. Ta ülistab tundmuste vabadust, vaimset teadmishimu, püüet maailma tunnetada.

Esimesi itaalia humaniste oli Petrarca (1304—1374). Juba varases nooruses armastas ta raamatuid ja süvenes kuulsate rooma kirjanikkude teoste lugemisse. Ta otsis antiikaja autorite ununenud käsikirju. Iga sellise leiu märkis Petrarca oma päevikusse suursündmusena.

Petrarca jättis surres järele palju kirjanduslikke teoseid. Ta kirjutas itaalia keeles lüürilisi luuletusi, sonette, mis olid pühendatud Laurale,

kelle ilu ning voorusi ta ülistas. Ladina keeles kirjutas ta pika poeemi „Aafrika", milles jäljendas Vergiliust. Petrarcal on ka palju teoseid proosas filosoofilistel ja muudel teemadel.

Petrarca oli oma kaasaeglaste juures väga kuulus. Roomas krooniti ta pidulikult loorberipärjaga.

Teine suur humanist oli Petrarca sõber Boccaccio (1313—1375). Tema peateos on „Decamerone" (kreeka keeles tähendab see: 10 päeva). Boccaccio jutustab, et Firenzes möllanud katku ajal siirdusid kümme noormeest ja daami maale. Nad kogunesid koosviibimisele iga päev, jutustades igaüks ühe huvitava jutu. „Decamerone" on jutustuste kogu, milles Boccaccio naerab silmakirjalikkuse, imede, pappide ja munkade üle. Ta kutsus üles rõõmsale elule, mis on küllane mõnudest. Nagu Petrarca, vaimustus ka Boccaccio antiikkirjandusest ning otsis ja kogus vanu käsikirju. Kuid ta hindas kõrgelt ka itaalia luulet, imetles Dante ja Petrarca teoseid.

Renessansi kultuuri levimine. Humanism levis Itaalia haritlaste hulgas kiiresti. Itaalias tekkisid igal pool humanistide ringid. Itaalia linnade türannid soosisid humaniste, et oma õukondadele enam hiilgust anda. Medicite ajal sai Firenze itaalia humanismi keskuseks. Uus kultuur haaras siiski vaid itaalia ühiskonna väikesearvulist ülemkihti. Humanistid olid lihtrahvast kaugel. Nad kirjutasid tavaliselt rahvale arusaamatus ladina keeles. Siiski oli humanismil suur positiivne tähtsus: ta õõnestas keskaegse kiriku autoriteeti ja avastas Euroopa haritud seltskonnale antiikaja kunsti, kirjanduse ja teaduse varad.

Renessansist oli haaratud mitte ainult kirjandus, vaid ka maalikunst, raidkunst ja arhitektuur. Maalikunstnikud ja skulptorid püüdsid anda oma teostele rohkem loomulikkust ja sarnasust loodusega, ammutades selleks inspiratsiooni antiikkunsti eeskujudest. Ka arhitektid jäljendasid antiikkunsti eeskujusid. Nad ehitasid valgusrikkaid, ruumikaid ja ilusaid paleesid rikastele ning suurepäraseid valitsushooneid.

Meresõidu, laevaehituse ja kaubareiside areng aitas kaasa inimeste silmaringi avardumisele ja äratas neis huvi geograafia, astronoomia, mehaanika ja matemaatika vastu.

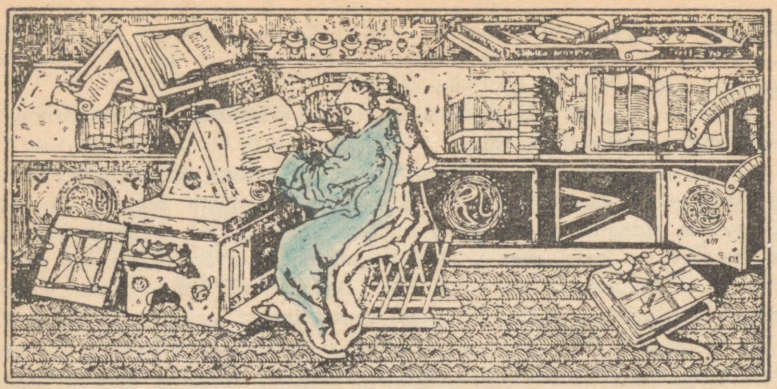

Raamatute ümberkirjutaja.

Itaaliast levis renessansi kultuur kiiresti ka teistesse Euroopa maadesse. Itaalia renessansi mõju riivas isegi kauget Moskvat. Joann III ajal, kes abiellus Itaalias kasvatatud Bütsantsi printsessi Sofia Palaiologosega, ilmusid Moskva õukonda itaalia kunstnikud. Kremli hakati kaunistama hoonetega, mida ehitasid tuntud itaalia arhitektid.

Trükikunst. Renessansi kultuuri levikuks aitas palju kaasa trükikunsti leiutamine. Trükikunsti leiutas XV sajandi keskpaiku Mainzis (Saksamaal) Johann Gutenberg.

Kuni tolle ajani kirjutati raamatuid ümber käsitsi. Neid kirjutasid ümber mungad erilistes kirjutamis-töökodades, nn. *scriptoria*'tes. Raamatuid kirjutati pärgamendile, neid kaunistati sageli kunstipäraselt joonistatud suurte algustähtedega ja nad olid väga kallid. Nad olid kättesaadavad ainult rikastele. Kultuuri arenemisega linnades kasvas nõudmine raamatu järele. Linnades tekkisid tsunftid, mille erialaks oli raamatute ümberkirjutamine. XIV saj. lõpust alates ilmuvad paberile ümberkirjutatud raamatud; paber oli pärgamendist märgatavalt odavam. Tehti ka katseid raa-

matuid trükkimise teel mehaaniliselt paljundada. Selleks lõigati terve lehekülje tekst tagurpidi kirjaga puutahvlile, rulliti tahvel värviga üle ja tehti tahvli abil äratõmbed paberile. See moodus oli aga siiski väga kallis ja raske.

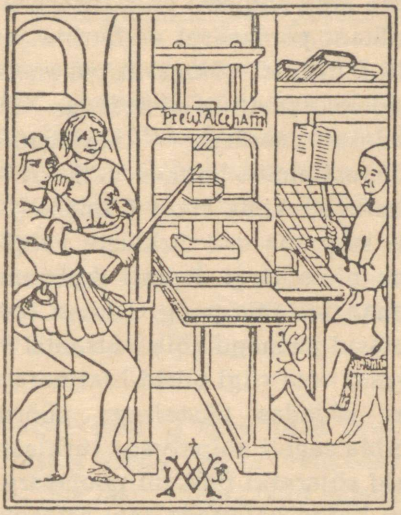

Trükipress.

Gutenberg otsustas tervikliku puutahvli asendada liikuvate tähtedega ja valada need metallist. See kergendas trükkimistööd suuresti ja võimaldas ruttu suuri raamatuid laduda.

Trükkimiseks kohandas Gutenberg erilise käsipressi, mis võimaldas kruvi abil paberi ühtlaselt vastu ladu suruda.

Trükikunst levis kiiresti kõigisse Euroopa maadesse. Igal pool asutati trükikojad ja trükiti raamatuid uuel viisil. Raamatud odavnesid tunduvalt ja muutusid kättesaadavamaks. Raamatukaubandus arenes. Trükikunst sai võimsaks tööriistaks uue kodanliku kultuuri levitamisel.

XX peatükk.

Bütsantsi keisririigi langemine.

Türklaste maadevallutused. Pärast ristisõdu säilitas Bütsants ainult varju oma endisest võimsusest. Bütsants ja tema naaberriigid Balkani poolsaarel — Serbia ja Bulgaaria, kes olid XII sajandil Bütsantsi võimu alt vabanenud, nõrgestasid üksteist peaaegu lakkamatute sõdadega. XIV sajandi algul ilmus neile kardetav vaenlane — türklased (osmanid).

XIII sajandi lõpust alates hakkas Väike-Aasia türgi vürstiriikide hulgas esile kerkima emiir Osmani (1299—1320) riik. Osman ühendas suurema osa türklaste valdkondi üheks riigiks, mida tema nime järgi hakati kutsuma osmanite riigiks. Osman ja tema poeg Orkhan (kes kuulutas end sultaniks) vallutasid peaaegu kõik Bütsantsi valdused Väike-Aasias ja nihutasid oma riigi piirid Marmara mereni.

Lakkamatutes sõdades üksteisega pöördusid Bütsants, Bulgaaria ja Serbia sageli abipalvega türklaste poole. Türklased korraldasid sõjaretki Balkani poolsaare maile ja veendusid, et neil on kerge vallutada seal asetsevaid maid, mida lõhestasid alatised segadused. Türklased hakkasid Balkani poolsaarel kanda kinnitama. 1361. a. nad vallutasid Adrianoopoli ja viisid sinna üle oma pealinna.

Feodaalsetest kodusõdadest nõrgestatud Bulgaaria ja Serbia ei suutnud türklastele tugevat vastupanu osutada. Aastal 1389 lõi sultan Murad serblasi hävitavalt Kossovo välja lahingus, ja Serbia pidi tunnustama vasallisõltuvust türklastest. Kossovo välja lahingu üle lõid serbia rahvalaulikud palju laule, milledes leinatakse seda kaotust kui suurimat rahvuslikku õnnetust. Varsti pärast seda vallutasid türklased ka Bulgaaria.

Timurlenk ja tema vallutused. Bütsantsi ümber sulgus Türgi valdusalade rõngas, kuid tema langemine lükkus edasi kohutava kokkupõrke tõttu Aasias.

XIV sajandi lõpuks oli enamik mongolite riike lagunenud reaks väikesteks läänivürstkondadeks, kes olid üksteisega lakkamatult vaenujalal. Seda kasutas üks Kesk-Aasia emiire Timurlenk (eurooplased nimetavad teda Tamerlaniks, milline nimi on tuletatud Timurlenkist. Timurlenk tähendab — Timur Lonkur: ühes lahingus sai Timurlenk jalast haavata ja jäi lonkama). Timurlenkis olid ühendatud diplomaadi ja väepealiku anded. Diplomaadina kasutas ta ära lahkhelisid väikevürstide vahel, õhutades nende omavahelist vihavaenu. Väejuhina oskas ta kiire ja otsustava löögiga vastasele lõpu teha. Talle ei saanud osaks ainsatki kaotust.

Mõnekümne aastaga laialdusid tema vallutused hiiglasuurele maa-alale — temale allusid Kesk-Aasia, Pärsia, Põhja-India, Süüria, Väike-Aasia ja Kuld-hord. Tema pealinn oli Samarkand.

Vallutatud maist vedas ta oma uude pealinna hiiglasuuri rikkusi. Ta asustas sinna ümber rohkearvuliselt käsitöölisi, kunstnikke, õpetlasi. Tema ajal püstitati Samarkandi suurejoonelisi ehitisi ja see muutus Idamaade kultuuri üheks tähtsamaks keskuseks. Timurlenki pojapoeg Ulusbek oli oma aja suurim astronoom. Ta koondas Samarkandi Idamaade parimad astronoomid ja püstitas suurepärase observatooriumi.

Timurlenk hoidis oma riigis valju korra. Ta organiseeris hiiglasuuri töid niisutuskanalite ehitamiseks. Kuid vähemagi vastupanu puhul oli ta halastamatu.

Tema Põhja-India sõjakäigu tagajärjeks oli senikuulmatu hävitustöö. Palju õitsvaid linnu, nende hulgas ka rikas Delhi, muutus varemeiks. Aastal 1402 põrkas Timurlenk sõjakäigul Väike-Aasiasse kokku türklastega. Ta võitis hävitavalt türklaste sõjaväe Ankara lahingus (1402) ja võttis vangi Türgi sultani Bajasid I.

Timurlenki surm (1405) katkestas ta edasised vallutused. Tema loodud suurriik lagunes mitmeks osaks.

Türklaste nõrgenemine Timurlenki vallutussõja järel pani nende pealetungi Bütsantsile ajutiselt seisma. Hiljem aga algasid nende pealetungid uuesti.

Konstantinoopoli vallutamine türklaste poolt. Aastal 1453 piiras sultan Muchammad II suure sõjaväega ümber Konstantinoopoli. Bütsantsi sõjalised jõud olid mittepiisavad, türklastel oli aga parim piiramiskahurvägi Euroopas. Peale selle omasid nad bombarde (pommiheitjaid), mis paiskasid hiiglasuuri kivikuule. Bütsantslased sulgesid Konstantinoopoli sadama (Kuldsarve) sissekäigu ahelatega, kuid türklased tõid sinna öösel 70 laeva, libistades need mööda rasvaga võitud laudu.

Piiramine kestis 53 päeva. Viimaks 29. mail 1453 vallutati Konstantinoopol tormijooksuga. Viimane Bütsantsi keiser Konstantin Palaiologos langes võitluses. Muchammad II sõitis pidulikult Konstantinoopoli ja kuulutas selle oma riigi pealinnaks. Konstantinoopoli uueks nimeks sai S t a m b u l.

Ida-Rooma keisririigi igipõlise pealinna langemine avaldas Euroopas sügavat mõju. Vägev T ü r g i ehk o s m a n i t e r i i k muutus Euroopa riikidele alatiseks ohustajaks.

XXI p e a t ü k k.

Hiina ja Jaapan XIII—XVI sajandil.

Mongolite keisririigi rajamine Hiinas. XIII sajandi algul teostasid mongolite hordid Hiinas suuri laastamisi. Talupoegade põllud muutsid nad karjamaaks oma kariloomadele. Suur hulk inimesi tapeti.

Aastal 1271 rajasid mongolid Põhja-Hiinas oma J ü a n'ide keisririigi, pealinnaga Peking (Peiping). Varsti asusid nad Sung'ide keisririiki ründama ja vallutasid kogu Kesk- ja Lõuna-Hiina. Nad vallutasid Sung'ide

keisririigi pealinna Hangtšou ja võtsid keisri vangi. Nüüd oli kogu Hiina mongolite võimu all, moodustades põhiosa oma võimu peaaegu üle kogu Aasia laiendavas hiiglasuures mongolite riigis.

Hiina tööstus. Mongolite väejõugud laastasid vööraid maid. Kuid saades Hiina peremeesteks, hakkasid nad Hiina kaubandust ja tööstust soodustama, et oma keisririigi rikkusi suurendada. Nad vedasid Hiinasse teistelt allaheidetud rahvastelt ärariisutud vara.

Mongoli keisririigi hiiglasuur ulatus, tema rahvusvahelised suhted ja tema laialaulatusliku väliskaubanduse areng virgutasid hiina tööstust. Tekkisid hiiglasuured töökojad sunnismaiste töölistega.

Esimesed portselanitöökojad tekkisid juba Thang'ide valitsemise ajal. Portselani tootmisega teotses sadu tuhandeid inimesi. Tööjaotus oli selline, et üks tass, kauss või vaas käis läbi mitmekümne töölise käest. Osavad meistrid maalisid käsitsi portselanesemeid. Hangtšous, Nankingis ja teistes suurtes linnades olid suured siidriidetöökojad. Hiina siidriie oli kuulus kogu maailmas. Paljud tuhanded pärisorjad olid ametis kauba- ja sõjalaevade ehitamisega. Hiina laevad olid suured ja Euroopa omadest kohasemad.

Rahvuslik liikumine mongolite vastu. Mongolid orjastasid hiina rahva. Mongoli ametnikud ja väepealikud rõhusid hiina talupoegi. Hiinlasi ei lastud nende omal maal peaaegu üldse riigiametisse. Mongoleid vihkasid mitte ainult hiina talupojad, vaid ka hiina suurnikud, kaupmehed, endised ametnikud ja väepealikud.

Hakati looma suuri salaühinguid, mis seadsid oma eesmärgiks mongoli ikke kukutamise. Kõige tähtsamaks salaühinguks oli Valge liilia ühing. Selle liikmete kandva enamiku moodustasid talupojad. Aga temasse kuulus ka linna käsitöölisi, kaupmehi ja isegi palju suurnikke. Ühingusse võeti vastu ainult neid, kes olid võimelised otsustavaks võitluseks. Koosolekuid peeti suures saladuses. Liikmeks astujad vandusid ühingule ustavust surmani. Reetureid karistati surmaga.

Aastal 1348 puhkes Lõuna-Hiinas talupoegade ülestõus mongolite vastu. Selle järel algasid ülestõusud kogu maal. Mongoli ametnikke ja väepealikuid hakati massiliselt tapma. Ülestõusnud ühinesid ja vallutasid linnu. Talupoegade sõda haaras kogu Hiina. Talupoegadega liitusid ka teised hiina ühiskonna kihid, kes samuti tahtsid mongoli iket kaotada. Ülestõusnute seas paistis eriti silma vaene talupoeg Tšu Jüan-tšang. Ta koondas enda ümber eraldi-teotsenud vastuhakkajate salgad ja lõi suure talupoegade sõjaväe. Ta algas mongolite vägede vastu plaanikindlat sõda ja vallutas linna linna järel. Teda toetas kogu hiina rahvas.

Ming'ide keisririigi rajamine. Peagi vallutas Tšu Jüan-tšang Nankingi ja kuulutas enda keisriks. Oma riigile andis ta nimeks Ming. See sündis a. 1368. Lõuna-Hiina rahvastik tunnustas varsti uut keisrit. Mongolite võim säilis ainult Põhja-Hiinas. Samal aastal asus uus keiser sõjakäigule mongolite vastu ja vallutas mongolite pealinna Pekingi. Viimane mongoli keiser pages oma väepealikute ja sõjaväe riismetega Mongoolia steppidesse. Hiinlased jälitasid mongoleid nende kodumaalgi ja lõppude-lõpuks alistasid nad.

Nii näitas hiina rahvas, et ta on suuteline visaks ning kestvaks võitluseks ja hea organisatsiooni ning heade juhtide olemasolu korral võib võita isegi sellist tugevat vaenlast, nagu olid mongolid.

Ming'ide keisririik püsis XVII sajandi keskpaigani. Tema pealinnaks oli Nanking, hiljem Peking.

Jaapani tugevnemine. Saareriigina ei etendanud Jaapan kaua aega maailma ajaloos mingit osa. Tema välissuhted piirdusid Hiina ja Vaikse ookeani saartega, millega jaapanlased ammust ajast alates olid kaubavahetuses. Hiinlastelt omandasid jaapanlased kogu oma kultuuri, kaasa arvatud kirjandus, usund ja kunst. Paljude sajandite jooksul oli Jaapan hulgaks feodaalseiks valdkondadeks killustatud maa. Daimiod (läänivürstid) valitsesid oma vürstkondi sõltumatute väikevalitsejatena. Määratu suure tähtsuse omandas keskaegses Jaapanis sõjameeste, samuraide seisus, kes sarnanesid keskaegse Euroopa läänilaadliga. XVII sajandiks oli Jaapanis lõpule jõudnud ühtse riigi kujunemise protsess. Daimiod ja samuraid allusid ühendatud Jaapani valitseja ülemvõimule. Vahepeal kasvas kaubandus Hiinaga. Selle maa rikkused ärritasid Jaapani samuraide aplust ja nad otsustasid Hiina alistada.

Jaapani samuraide väikesed röövretked Hiinasse algasid juba XIV sajandil, eriti sagedasteks muutusid need aga XVI sajandil. Jaapan hakkas alatasa Hiina linnadele kallale tungima. Oma väikestel kergetel laevadel tungisid jaapanlased peaaegu igal aastal määratu suure Hiina keisririigi rannikualadesse. Riisunud paljaks mõne linna, pöördusid jaapanlased koju tagasi. Alguses osutas Hiina valitsus neile vähe tähelepanu. Kuid XVI sajandi 50-ndail aastail tungisid samuraid kallale suurtele mereäärsetele linnadele — Ningpo'le, Amoyle jt. Nad vallutasid need linnad ja rüüstasid kohutavalt. Pärast seda saatsid jaapanlased Jangtsekiangi jõele tugeva sõjalaevastiku ja piirasid ümber ühe suurimaist Hiina linnadest — Nankingi. Nad katkestasid ühenduse Hiina keisririigi lõuna- ja põhjaosa vahel. Kuid sel korral andsid hiinlased Jaapani samuraidele otsustava vastulöögi. Nad mitte ainult

et ajasid Jaapani laevastiku Nankingi alt ära, vaid kihutasid jaapanlased välja ka Amoyst, Ningpo'st ja teistest linnadest, kus jaapanlased endid peremeestena tundsid. Oma sõjaväe jäänustega pagesid samuraid häbiga Hiinast. Et jaapanlasi jultunud röövretkede eest karistada, lõpetasid hiinlased täiesti kaubanduse jaapanlastega ja keelasid neile isegi Hiina sadamaisse sõitmise.

Jaapani-Hiina sõda. Tigestunud samuraid haudusid hiina rahvale kättemaksu. Kaubanduse seismapanek oli Jaapani kaupmeestele valusaks löögiks. Jaapanlased lõid uue suure plaani sõjaks Hiinaga. Selle plaani otsustas teostada jaapani vürst Hidejoši. Hoolikalt valmistas ta sõda ette, kogus sõjaväge, ehitas sõjalaevastikku. Jaapani kaupmehed ja samuraid aitasid teda. XVI sajandi lõpul lõpetas Jaapan sõja ettevalmistused ja Hidejoši otsustas sõda alustada. Ta mõtles alistada samuti Korea, Mandžuuria, Filipiinid ja Formoosa ning saada suure Aasia keisririigi valitsejaks Vaiksel ookeanil. Hidejoši kujutas end juba ette Hiina valitsejana. Oma uueks pealinnaks määras ta Hiina linna Ningpo, oma pojale lubas ta aga Hiina asevalitseja ameti. Jaapani samuraid ja kaupmehed pühitsesid juba ette võitu ja maitsesid ette hiina rahva paljaksriisumist.

Aastal 1592 korraldas Hidejoši suure sõjalaevastiku ja saatis selle vallutama Koread, mis oli Hiina vasallriigiks.

Määratu suur Jaapani sõjavägi maandus Korea rannikul, heitis alla mereäärsed linnad ja vallutas varsti Korea pealinna Söuli.

Kuid siis astusid võitlusse Hiina sõjaväed. Hiina keiser sai aru, et Korea vallutamine on vaid esimeseks sammuks sissetungil Hiinasse, ja saatis Koread abistama tugeva sõjaväe. Tekkis äge võitlus, mis kestis mitu aastat. Aastal 1597 saatsid jaapanlased Hiinasse uue tugeva sõjaväe ja hiinlased said raskelt lüüa. Jaapanlased tungisid aina sügavamale Hiinasse, arvates juba võidu lähedal olevat. Võidetuid koheldi julmalt. Korealasi ja hiinlasi elajalikult tappes lõikasid nad surnutel nina ja kõrvad ära ning saatsid need võidu tunnistustena oma pealinna.

Kuid Hiina valmistas end otsustavaks sõjategevuseks. Kogunud jõude ja välja õpetanud suure sõjaväe, paiskasid hiinlased Jaapani sõjaväe merre (1598). Nad ajasid jaapanlased viimase sõdurini Hiinast minema ja sundisid jaapanlasi alla kirjutama lepingule (1607), milles samuraid loobusid igasuguseist nõudmistest Korea suhtes. Kogu Hiina alistamisest ei võinud enam juttugi olla. Hiina väed võtsid samuraidelt kauaks tahtmise võõraid maid vallutada.

Kolmas jagu.

HILISKESKAEG.

XXII peatükk.

Suured maadeavastused ja kolooniate vallutamise algus.

§ 1. Ameerika ja India meretee avastamine.

Vanaajal ja varasel keskajal ei julgenud meremehed kaugele ulgumerele sõita. Euroopa kaupmeestele ja meresõitjatele olid tuntud ainult Euroopa rannikumered. Aga vähehaaval hakkas meresõidu tehnika täienema. Leiutati kompass, mille abil võis kurssi hoida avamerel. Hakati ehitama kergeid ning liikuvaid purjekaid — karavelle. Kompassiga varustatult julgesid seesugused laevad asuda kaugetele ning kestvatele merereisidele.

XIV sajandil oskasid itaalia meremehed juba üsna täpseid kaarte koostada. Peamiselt aga kujutati neil kaartidel meremeestele hästi tuntud Vahemerd. Juba XIII sajandist alates hakkasid Euroopas levima vanade kreeklaste teaduslikud tõekspidamised, eriti kreeka maateadlase Ptolemaiose õpetus Maa kerakujulisusest.

Sellele õpetusele toetudes arvas Firenze astronoom ja geograaf Toscanelli, et võib jõuda Aasiasse, liikudes lääne poole. Ta joonistas maailmakaardi, millel Indiat kujutati

teisel (Euroopale vastasasetseval) Atlandi ookeani kaldal. Tema muidugi ei võinud teada, et Euroopa ja Aasia vahel asetsevad suur Ameerika manner ja kaks ookeani.

Maismaakaubanduse katkestumine Idamaadega. Euroopa kauplemine Idamaadega toimus araablaste vahendusel mööda suuri karavaniteid, mis ühendasid Vahemere ja Musta mere idarannikuid India ja teiste Aasia mandri kaugete maadega.

Sealjuures said araablased oma vahendamise eest suuri kasusid ja müüsid kaupu 8—10 korda kallimalt, kui nad ise nende eest olid maksnud.

Vahemere idaranniku vallutanud türklased katkestasid alatasa araablaste kaubandust. Seepärast hakkasid eurooplastel juba ammu tekkima mõtted sellest, kas ei saaks läbi ilma araablaste vahendamiseta ja kuidas leida uut teed Indiasse. Juba aastail 1467—1472 sooritas Tveri kaupmees Afanassi Nikitin reisi läbi Pärsia Indiasse. Ta koostas oma reisi üksikasjalise kirjelduse. Selles kirjelduses leidub palju huvitavaid andmeid India kaubanduse, usundi, sõjanduse ja looduse üle. See tee oli aga liiga raske ja ohtlik. Sobivam oli meretee Indiasse.

Portugallaste avastusretked. Esimesteks, kes julgesid asuda kaugetele merereisidele, olid portugallased. Julge portugali meresõitja Diaz jõudis piki Aafrika randu lõuna poole purjetades kuni neemeni Lõuna-Aafrikas, mille ta nimetas Healootuse neemeks (1486). Teine portugallane Vasco da Gama sõites ümber Aafrika ja ületades India ookeani jõudis Indiasse (1498). Sellest ajast peale hakkasid portugallased Indiat riisuma ja sealt välja vedama kallihinnalisi idamaa kaupu: vürtse, kulda, elevandiluud, kalliskive ja siidriiet. Portugallased tõrjusid Indiast välja araabia kaupmehed ja rajasid seal omad koloniad.

Ameerika avastamine Kolumbuse poolt. Mõned aastad enne seda oli teostatud teine tähtis avastus. 1492. a. avastas genualane Christoph Kolumbus Ameerika.

Genua kangru poeg Kolumbus hakkas 14-aastaselt meremeheks. Teda võlusid jutustused kaugeist meredest ja uutest maadest. Ta siirdus Hispaaniasse ja astus Hispaania kuninga teenistusse. Tal õnnestus veenda kuninganna Isabellat, et võib jõuda Aasiasse, purjetades mitte itta, vaid kogu aeg üle Atlandi ookeani lääne poole. Kolmel väheldasel karavellil asus Kolumbus 3. augustil 1492 teele Palose sadamast Hispaanias. 12. oktoobril jõudis ta ühe väikese saareni Bahama saarte rühmas ja nimetas selle San Salvadori saareks. Selle järel avastas Kolumbus Kuuba ja Haiti saared. Kolmel järgneval reisil külastas ta Jamaikat, Antilli saari ja Lõuna-Ameerika põhjarannikut.



Christoph Kolumbus.

Kõik need Kolumbuse poolt äsja avastatud maad kuulutati Hispaania kuninga valdusteks. Oma elu lõpuni oli Kolumbus veendunud, et tema poolt avastatud maad asetsevad Aasia idaranniku vahetus läheduses. Seepärast nimetas ta avastatud maade elanikke India pärismaalasteks (hindudeks) ehk indiaanlasteks. Alles teisele avastajale, firenzelasele Amerigo Vespuccile selgus, et Kolumbus oli avastanud uue maailmajao. Vespucci uuris ja kirjeldas Lõuna-Ameerika põhjaosa ja jõudis veendumusele, et avastatud

maad moodustavad uue mandri. Tema eesnime järgi nimetati uut maailmajagu Ameerikaks.

Magalhães. Aastal 1519 siirdus portugallane Magalhães Hispaania kuninga ülesandel esimesele ümbermaailmareisile. Ta purjetas läände ja avastas väina (Magalhãesi väin), mis lahutab Ameerika mandri lõunatippu tema poolt Tulemaaks nimetatud saartest; sõites põiki üle Vaikse ookeani jõudis ta Filipiini saartele. Siin sai ta kokkupõrkes pärismaalastega surma, tema kaaslased aga jätkasid reisi ümber Aasia ja Aafrika. 234 inimesest, kes koos Magalhãesiga välja sõitis, jõudis septembris 1522 tagasi Hispaaniasse ainult 16. Hirmutatud ohtlikust ning raskest teekonnast, oli osa neist reisi poolel teel katkestanud, suurem osa aga hukkus haiguste ja kannatuste tagajärjel.

§ 2. Ameerika vallutamine ja Euroopa riikide koloniaalpoliitika algus.

Mehhiko ja Peruu vallutamine. Vaevalt oli Ameerika avastatud, kui sinna hakkasid voolama saagiahnitsejate ja maadevallutajate (konkistadooride) jõugud. Need olid peamiselt vaesunud Kastiilia rüütlid (hidalgod). Nad tungisid kõige esmalt nendele Kesk- ja Lõuna-Ameerika maadele, mis olid Kolumbuse poolt avastatud saarte läheduses. Seal, Mehhikos ja Peruus, elasid vana kultuuriga rahvad.

Mehhikot rahvastavate suguharude hulgas oli kõige võimsam atsteekide suguharu. Nad alistasid kõik teised suguharud ja sundisid neid allumismaksu tasuma saaduste, kallisvarade ja orjade näol. Aeg-ajalt teostasid atsteegid sõjaretki allutatud suguharude aladele, et hoida neid hirmus ja alistuvuses. Atsteegid ise elasid Mehhiko linnas keset järve asetseval ligipääsematul saarel. Saades allumismaksu võimualustelt suguharudelt, elasid atsteegid toredu-

ses. Nad omasid kullast ning hõbedast sööginõusid ja kandsid ilusaid mitmevärvilisi riideid.

Peruus kuulus võim inkade suguharule. Nende eesotsas seisid kuningas ja ülempreester. Inkade kasuks töötas arvurikas võimualune rahvastik. Inkad ise ei teinud majanduslikku tööd: nad teenisid sõjaväelastena ja ametnikena. Külades, eriti hiljuti alistatud suguharude seas, ehitasid inkad kindlusi ja pidasid neis sõjalisi garnisone. Võrreldes atsteekidega olid inkad kõrgemal kultuuritasemel. Neil oli juba meditsiinilisi ning astronoomilisi teadmisi ja nad oskasid kalendrit arvutada.

Hispaanlased alistasid kerge vaevaga atsteegid ja inkad. Tulirelvad ja hobused tekitasid neis rahvais kabuhirmu. Hispaania konkistadoor Cortés vallutas 400-mehelise väesalgaga mõne aasta jooksul (1519—1521) kogu Mehhiko. Teine Hispaania juhtumusteotsija Pizarro vallutas veel väiksema väesalgaga 10 aastat hiljem Peruu ning riisus selle paljaks. Atsteekidele ja inkadele alluvad suguharud, kes vihkasid endi orjastajaid, aitasid hispaanlastel neid vallutusi teostada.

Hispaanlased kohtlesid halastamatult mitte ainult atsteeke ja inkasid, vaid ka oma liitlasi. Nad hävitasid õnnetuid indiaanlasi tervete külade kaupa; kõige väiksemagi vastupanu puhul tapsid nad ja põletasid neid elavaina tuleriitadel, sundides nende naisi, emasid ja lapsi seda pealt vaatama. Indiaanlastele peeti koertega jahti. Hispaanlased võtsid vägivaldselt indiaanlastelt kõik nende kogutud kulla ja hõbeda, jagasid omavahel nende maad, indiaanlasi aga sundisid nad töötama orjadena. Hispaanlased ajasid indiaanlasi tuhandete kaupa raskele tööle vast-avatud hõbedakaevandustes, kus nad üle jõu käiva töö tagajärjel varsti surid. Kurnamise ja ebainimliku kohtlemise tagajärjel hakkas rahvastik kiiresti välja surema. Siis hakkasid hispaanlased Aafrikast Ameerikasse ve-

dama tugevamaid ning vastupidavamaid neegreid. Üksteise külge aheldatuna saadeti neegreid jõukude kaupa Uus-Maailma. Teel surid paljud neist nälga ja haigustesse.

Portugallaste asumaad Indias. Ka portugallased ei toiminud Indias paremini. Vallutanud tugipunktid Ees-India lääneranniku, tungisid nad hiljem Sunda ja Moluki saartele. Välja tõrjudes araablased, ei lasknud nad kaua aega sinna teisi eurooplasi ja omandasid monopoli Euroopa ning Kaug-Ida vahelises kaubanduses. Äraostmise ning pettusega saavutasid portugallased kohalikelt väikevalitsejailt ainuõiguse elanikelt vürtside ja muude kaupade kokkuostmiseks. Nad müütasid kohalikule elanikkonnale väärtusetut tühja-tähja või kõlbmatuid asju ja sundisid teda väevõimuga oma kaupu ostma, saades vastu vürtse, kulda, kallihinnalist elevandiluud, portselani ja siidriiet.

Ameerika ja India meretee avastamisel olid määratu suured tagajärjed Euroopa edaspidisele majanduslikule arenemisele. Avastatud maade vallutamise ja paljaksriisumisega pandi alus Euroopa koolooniaile ja koloniaalrahvaste julmale ekspluateerimisele eurooplaste poolt. Kolossaalsed rikkused, mis nüüd pidevalt asumaadest Euroopasse voolasid, kiirendasid kapitalistliku majanduse arengut Euroopas.

§ 3. Maadeavastuste majanduslikud tagajärjed.

Hispaanlased ja portugallased ei olnud rikkad kaubarahvad. Ei Hispaanial ega Portugalil polnud arenenud tööstust ega rikast rahvastikku, kes oleks jõudnud üles osta hispaania konkistadooride või portugali kaupmeeste-riisujate hinnalist saaki. Merereiside organiseerimiseks andsid raha rikkad Lõuna-Saksa ja Itaalia suurärid.

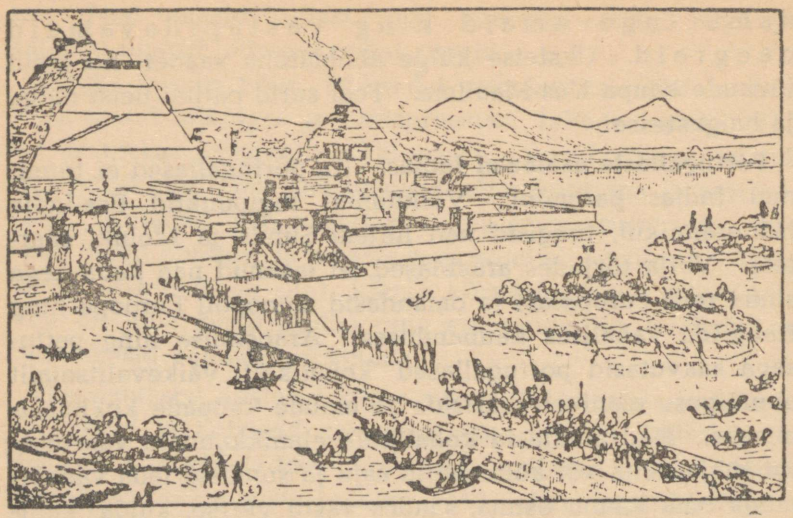

Cortés'i sissesõit Mehhikosse.

Nemad ostsid ka suurema osa mereteed kaudu Ameerikast ja Indiast saabuvaist laadungeist ja müüsid kauba väikestes partiides edasi Euroopa kaupmeestele. Kogu selle kaubanduse keskuseks kujunes XVI sajandi keskpaiku Antverpeni linn (Madalmail). Siia sõitsid kokku kaupmehed kõigist Euroopa maist. Tehinguid sooritati erihoones, kus olid välja pandud müüdavate kaupade proovid. Seda hoonet nimetati börsiks ja tema frontoonile oli kirjutatud: „Kõigi maade ja keelte kaupmeeste kasuks". Samuti võis börsil sõlmida laenutehinguid. Euroopas kujunesid sel ajal seesugused suurriigid nagu Prantsusmaa, Inglismaa, Hispaania. Need võistlesid omavahel, pidasid alatisi sõdu ja vajasid seepärast ühtelugu raha. Raha laenasid nad suurtelt kauba- ja pangamajadelt; sageli aga ei suutnud nad oma võlgu tasuda ja kuulutasid pankroti. Et sellise riski eest tasu saada, võtsid

kaupmehed ja pankurid riikidelt ülikõrgeid protsente. Riigivõlad kasvasid, aga koos nendega ka pankurite sissetulekud. Niisiis oli uute geograafiliste avastuste esimeseks tagajärjeks kaubanduse ja tööstuse kiire areng ja krediidi uus korraldus.

Teiseks avastuste tagajärjeks oli nõndanimetatud hindade revolutsioon. Euroopasse kuhjus ülisuur hulk väärismetalle — kulda ja hõbedat, mis oli saadud Ameerikas põlisrahva või neegriorjade odava mittevaba töö läbi. See tekitas kulla ja hõbeda odavnemise ja kaupade kallinemise. Leiva ja vajalikumate tarbeainete hinnad tõusid 3—4-kordseks.

Kõige enam kannatasid hindade revolutsiooni all tööpalga saajad: töölised, sellid, sulased. Sel kombel muutis hindade revolutsioon klassivõitluse nii linnas kui ka maal teravamaks.

XXIII peatükk.

Itaalia XVI sajandil.

§ 1. Klassivastuolud Itaalias XVI sajandil.

Itaalia majanduslik langus. Juba XV sajandi lõpust alates ilmneb Itaalia tööstuses langus. Inglismaal, Prantsusmaal ja teistes maades areneb omatööstus ja nende maade kaubad hakkavad Itaalia omadega võistlema. Inglise kalev tõrjub välja varemalt kogu Euroopas kuulsa Firenze kalevi. Veel suuremat kaotust kannatab Itaalia India meretee ja Ameerika avastamise tagajärjel. Peakaubateed nihkusid Atlandi ookeanile ja see tuli kasuks neile maile, mis asetsesid Euroopa lääneranniku: Hispaaniale, Portugalile, Madalmaile, Inglismaale ja Prantsusmaale. See-

vastu vanad kaubateed — Põhja-Euroopas Balti ja Põhjamerd kaudu ning lõunas Vahemerd mööda — tõrjuti tagaplaanile.

Itaalia kodanlus. XVI sajandil oli Itaalia kodanlus siiski veel rikas. Kaubandusest ja tööstusest kõrvaletõrjutuna hakkas ta üha rohkem raha laenuks andma, hakkas tegelema pangandusega. Tal oli palju vaba aega. Ta tahtis elu nautida, kulutas palju raha toredate paleede ehitamiseks, ilusaile piltidele ja kujudele, sundis luuletajaid ja kirjanikke end lõbustama, ülistama tema kõrget kultuuri ja heldust.

Alamate rahvakihtide elu aga muutus seevastu aina raskemaks.

Käsitöölised ja eriti lihttöölised jäid kaubanduse ja tööstuse languse tõttu sageli ilma tööta. Töölised hakkasid linnadest küladesse valguma. Rentides seal väikesi maalapikesi elatusid nad kerjuslikult.

Itaalia talupojad. Väga vaesed olid samuti Itaalia talupojad. Neist imesid mahla kolm parasiiti: parasiidid-aadlikud, kes ise mingil moel majanduselust osa ei võtnud, vaid sellest elasid, mis nad talupoegadelt andamite näol said; parasiidid-kodanlased, liigkasuvõtjad ja maaomanikud, kes talupojalt ja tööliselt välja pigistasid viimase kopika, ja lõppeks kõige suurem parasiit — Rooma paavst ja arvukas, ablas ning laisk vaimulik seisus: papid ja mungad, kes riisusid harimata ja kerjuslikku rahvast. Kusagil mujal Euroopas ei olnud sellist vastuolu rikkuse ja vaesuse, toreduse ja viletsuse vahel kui Itaalias.

§ 2. Poliitiline kord Itaalias XVI sajandil. Itaalia sõjad.

Itaalia poliitiline killustatus. Itaalia ei olnud ühtne riik. Vahemere rannikul olid suurimaiks riikideks kaks kaup-

meeste vabariiki: Genua ja Veneetsia. Lombardia tasandiku keskel, Kesk-Euroopast Itaaliasse viival suurel kaubateel, asetses rikas kauba- ja tööstuslinn Milaano. XV sajandil muutus Milaano tugevaks riigiks ja üksvahe allus talle isegi Genua.

Kesk-Itaalias olid tähtsamaiks riikideks Firenze ja Paavstiriik. Kogu Lõuna-Itaalia haaras enda alla suur Napoli kuningriik, mida valitses Hispaania kuningas. Hispaaniale kuulusid ka Sitsiilia ja Sardiinia.

Kesk- ja Põhja-Itaalia rikkad kaubalinnad tegelesid peamiselt kaubandusega ja tööstussaaduste tootmisega välisturu jaoks. Itaalia enda rahvamassid olid liiga vaesed, et osta kaupu, millega need linnad kauplesid. Seepärast huvitas Itaalia kaupmehi siseturg vähe ja ühes sellega oli neil vähe huvi ka poliitilise ühendamise vastu. Itaalia kaubalinnad võistlesid omavahel võõrastes maades, kus nad oma kaubandust arendasid. Nad püüdsid igati üksteist nõrgestada ja kartsid kõigest rohkem, et mõni neist allutab endale kõik teised. Ükski Itaalia riikidest ei olnud tugev küllalt, et maa ühendamist enda peale võtta. Itaalia jäi poliitiliselt killustatuks.

Paavstiriik. Itaalia keskpaigas asetses Paavstiriik. Paavstid olid tol ajal ilmalikud valitsejad, erinedes teistest valitsejaist vaid selle poolest, et nad ei saanud oma trooni päriluse teel edasi anda.

Iga paavst püüdis õigete ja kõverate võtetega oma sugulasi rikastada. Selle taotlemisel nad ei hoolinud mitte millestki. Eriti kuulsaks sai oma häbitusega ja kuritegudega 1492. a. troonile astunud paavst Aleksander VI Borgia. Tema poeg Cesare Borgia tahtis oma isa võimu kasutada, et saada kogu Itaalia valitsejaks. Selle eesmärgi saavutamiseks ei kohkunud ta tagasi mitte millegi ees; vahenditeks olid tal pettus, tõotusemurdmine, põueoda ja mürk.

Lakkamatult käis võitlus väikeste Itaalia riikide ja üksikute auahnete isikute vahel igas riigis. Pistised ja reetmine, tapmised ja mürgitamised palgatud lurjuste kaasabil olid harilikuks vaenlastega arvete õiendamise vahendiks Itaalia riikides.

Itaalia sõjad. Itaalia kodanluse rikkus tõmbas endale juba ammugi naabrite ahneid pilke. XV sajandi lõpuks muutusid Prantsusmaa ja Hispaania suuriks ja võimsaiks aadlimonarhiaiks. Rüütlivaenused ja röövimised ei olnud neis riikides enam võimalikud nagu varem, kui kuninga võim oli alles nõrk. Aadel teenis nüüd suuris kuninglikes armeedes ja nõudis oma pealikult — kuningalt — vallutusretki teistesse maadesse.

Esimestena ründasid Itaaliat prantslased. Prantsuse kuningas Charles VIII läks a. 1494 tugeva sõjaväega üle Alpide ja vallutas suurema osa Itaaliast. Vallutajad riisusid elanikke halastamatult. Siis ühendas mitu Itaalia riiki oma jõud võitluseks prantslaste vastu. Charles VIII, kartes enda äralõikamist Prantsusmaast, ruttas tagasi kodumaale.

Itaalia vallutamise katsed jätkusid ka Charles VIII järglaste ajal. Hiljem algas Prantsuse kuningate ja Habsburgide vahel kestev heitlus ülemvõimu pärast Itaalia üle.

§ 3. Itaalia kultuur XVI sajandil.

Machiavelli. Kogu selle heitluse kestel oli Itaalia võõramaiste vallutusretkede võitlusväljaks ja kannatas alatiste riisumiste ning rüüstamiste all. Itaalia tähtsamad poliitikud ja laiema silmaringiga inimesed mõistsid, et selle põhjuseks on maa poliitiline killustatus, ühtsuse puudumine. Kuulus Firenze poliitik ja ajaloolane Machiavelli (1469—1527) tõestas oma kaaskodanikele tungivalt, et Itaalia allub kiskjalike naabrite röövkäikudele seni, kuni ta pole saanud ühtseks riigiks.

Machiavelli oli valmis monarhistliku korraga leppima, kui ainult sellega ühes Itaalias algaks rahunemine ja Itaalia saaks niisama tugevaks riigiks nagu Prantsusmaa või Hispaania.

Vaadeldes oma kaasmaalasi ja vastikuid võitlusvõtteid, mis olid Itaalias muutunud tavaliseks, ei uskunud Machiavelli inimloomuse headesse omadustesse ja andis tulevasele Itaalia ühendajale nõu mitte valida abinõusid: ta võib kasutada pettust, kõrvaldada oma vastaseid igasuguste võtete abil, et vaid oma eesmärki saavutada.

Itaalia hilisrenessanss. XVI sajandi algul oli Itaalia veel kultuuri ja hariduse keskuseks Euroopas. Tema rikkad kaubalinnad, tema toreduse- ja naudinguahne kodanlus, tema türannid ja tore paavsti õukond püüdsid üksteist ületada hiilgusega, paleede iluga, oma luuletajate, maalijate ja kujurite talentidega. Sel ajal elasid ja töötasid Itaalias suured maalikunstnikud Leonardo da Vinci (1452—1519), Michelangelo Buonarroti (1475—1564) ja Raffael Santi (1483—1520).

Leonardo da Vinci polnud üksnes suur maalikunstnik: selle geniaalse inimese teadmishimuline vaim otsis kõikjal rakendamist. Ta oli kujur, arhitekt, insener, õpetlane, kes andis inimsoole geniaalseid mõtteid ja algatusi peaaegu kõigis teadusharudes: füüsikas, matemaatikas, astronoomias, geoloogias ja keemias. Ta uuris inimese keha anatoomiat, tema liigutuste mehaanikat, vaatles lindude lendu, püüdis visalt lahendada lendamisaparaadi ehitamise ülesannet. Tema pidas seda täiesti võimalikuks, sest et tema arvates „lind on aparaat, mis töötab matemaatiliste seaduste põhjal".

Suure skulptori, maalija ning arhitekti Michelangelo Buonarroti noorus oli karm, täis ärevust ja poliitilisi vapustusi. Oma jõulistes, võimsates inimkujudes (Mooses, Taavet, Vana Testamendi prohvetite kujud) ta esitas võitluses karastatud

iseloome. Kuulsale maalikunstnikule Raffael Santi'le olid omased teistsugused tunded ja elamused. Oma teostes kehastas ta võluvat emalikkuse ilu.

Kõrgele arengutasemele tõuseb sel ajal arhitektuur. Renessansiajastu arhitektid püüdsid oma teostes saavutada valju harmooniat ja proportsionaalsust. Romaani stiili ehitised olid rasked ja madalad, gooti stiili kaared ja kirikud sirutusid liiga kõrgele; renessansi arhitektuuris aga ehitise kõrgus oli valjult kokkukõlas tema üldise suurusega. Ehitisi krooniti ilusate kuplitega, kaunistati antiikstiilis sammastega. Suurimad itaalia renessansi arhitektid olid Brunelleschi, Bramante ja Michelangelo Buonarroti.



Michelangelo. Mooses.

XVI sajandi Itaalia kõrge kultuur lähenes siiski langusele. Kestev Itaalia majanduselu langus, eriti XVI sajandi teisest poolest alates, hakkas ilmnema ka Itaalia kultuurielu aladel. Rahvamasside kasvav viletsus põhjustas sotsiaalse ebaõigusluse põhjuste ja selle kõrvaldamise vahendite juurdlemist.

Campanella. Tähelepanuväärne mõtleja XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul oli Campanella (1568—1639). Ta sündis Lõuna-Itaalias Kalaabrias, kus feodaalne surve ja rahva viletsus olid ägedamad kui mujal Itaalias. Siin valitsesid hispaanlased ja kohalik feodaalaristokraatia leidis sellelt võõramaiselt võimult tuge rahva rängaks feodaalseks ekspluateerimiseks. Nooruses võttis Campanella

osa vandenõust Hispaania ikke vastu. Vandeselts aga avastati ja Campanella heideti vanglasse (1599), kus ta pidi viibima 27 aastat. Raske vangistus ei murdnud siiski filosoofi ja revolutsionääri vaimu. Ta jätkas vanglaski oma teaduslikku tegevust ja kirjutas siin oma tähelepanuväärse raamatu „Päikeselinn", milles ta tahtis anda pildi ideaalsest ühiskondlikust korrast.

Päikeselinna elanikud ei tunne ei eraomandusi, ei rikkaid ega vaeseid. Temas pole tööta elavaid inimesi, temas ei vajata mittevaba töö ikke all kõverduvaid orje. Kõik — nii mehed kui ka naised — töötavad ühteviisi. Tootmine on korraldatud nii hästi, et tööpäev ei ületa 4 tundi. Kõik elavad koos suurtes ja avarates ruumides. Lapsi kasvatab riik. Kasvatusele antakse Päikeselinnas esmajärguline tähtsus. Ehitiste seintel on kujutatud igasuguseid loomi, käsitööriistu, geomeetrilisi kujundeid, suurte isikute portreesid. Iga kujutise all on antud selle lühike seletus värssides. Lapsed õpivad jalutades ja omandavad kasulikke teadmisi.

Campanella on antitsipeerinud mõningaid jooni tuleviku kommunistlikust ühiskonnast. Kuid tema ajal oli tema ideaal teostamatu unistus.

XXIV peatükk.

Reformatsioon ja talupoegade sõda Saksamaal.

§ 1. Saksamaa XVI sajandi alguses.

Maa poliitiline killustatus. Karl V. Nagu Itaalia, nii polnud ka Saksamaa XVI sajandil ühtne riik. On tõsi, et Saksamaal olid keiser ja riigipäev, kuid ei keisril ega riigipäeval olnud võimu. Saksamaa koosnes hulgast väikestest vürst-

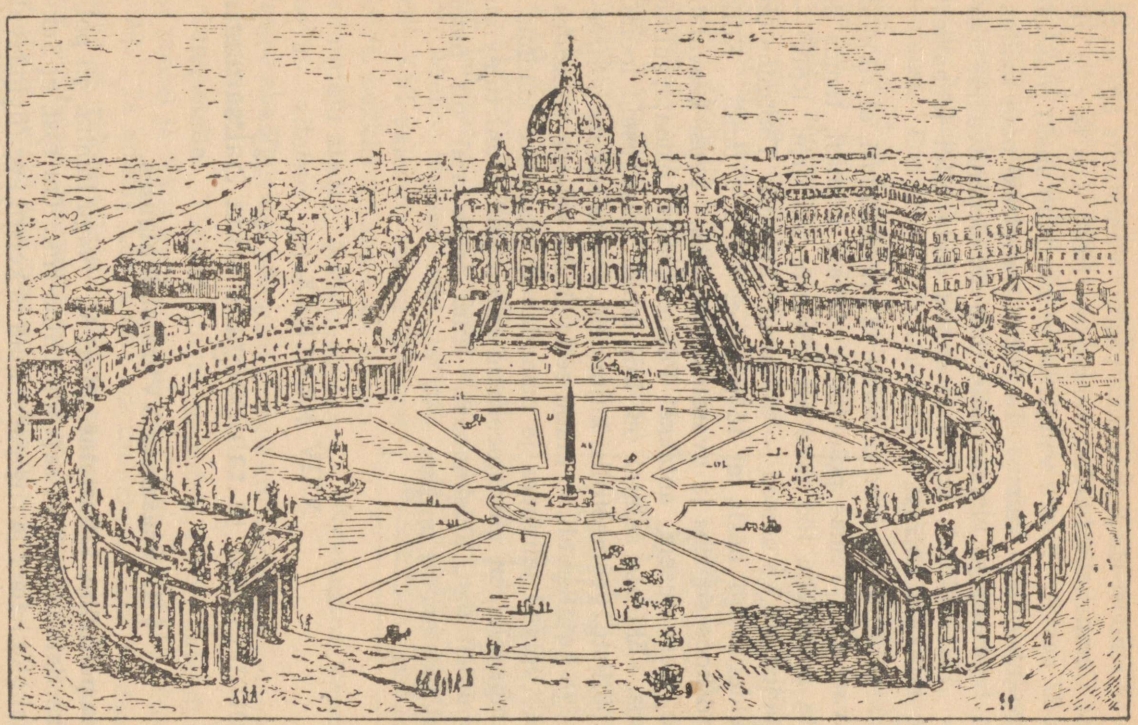

Püha Peetruse peakirik Roomas.

kondadest, riigilinnadest ja veel suuremast arvust (üle tuhande) riigirüütlite valdustest, mis olid otsealluvuses keisrile, kuid tegelikult olid peaaegu täiesti sõltumatud.

Kõige rikkam ja majanduslikult ning kultuuriliselt kõige arenenum oli Edela-Saksamaa. Suurte jõgede ääres ja tähtsaimate, üle Alpide Saksamaalt Itaaliasse viivate mäekurude lõpul asetsesid siin rikkad linnad, toimus vilgas kaubandus ja arenes tööstus. Linnades, nagu Augsburg, Nürnberg, Ulm, Strassburg, elas rikas kaupmeeskond. Augsburgi kaupmehed ja mäetöösturid Fuggerid omasid miljonites varandusi. Nad koondasid enda kätte mäetööstused Tiroolis ja Ungaris, rentisid kaevandusi kauges Hispaanias. Fuggerid laenasid suuri summasid Hispaania kuningale Karl Habsburgile, Ferdinandi pojapojale, ja tänu nendele summadele ta võis ära osta kuurvürste ja kindlustada enda valimist Saksamaa keisriks. Keisriks sai ta a. 1519 K a r l V nime all.

Karl V kätte koondus väga suur riik, mis hõlmas Hispaaniat tema valdustega Itaalias (Lõuna-Itaalia ning Sitsiiliaga) ja kolooniatega Ameerikas, Saksa keisririiki ja Madalmaid. Karl V-st kõneldi, et tema valdustes päike iialgi ei looju. Aga hiigelriigi valitsemine ja eriti sõjad Prantsuse kuningatega Itaalia pärast tõmbasid Karl V ühtelugu Saksamaast eemale ja seepärast tal ei õnnestunudki keisrivõimu autoriteeti sel maal tõsta.

Klassivõitlus Saksamaal reformatsiooni eel. XVI sajandi alguseks oli Saksamaal sotsiaalne ning poliitiline võitlus äärmuseni teravaks muutunud. K e i s e r t a h t i s n õ r g e s t a d a v ü r s t e; v ü r s t i d s u u n a s i d k õ i k o m a p i n g u t u s e d k e i s r i v õ i m u õ õ n e s t a m i s e l e. Iga aadlik unistas sellest, et saada sõltumatuks, nagu seda olid vürstid. Väikeaadel — rüütlid — kaotas pärast tulirelvade tarvituselevõttu sõjavägedes oma endise sõjalise tähtsuse, vaesus järk-järgult ja vaatas kadedusega rikastele

vürstidele, jõukate linlaste ning kaupmeeste lahedale elule ja katoliku kiriku ülisuurtele valdustele.

Linnades käis äge sisevõitlus. Võim kuulus neis rikkale väikesearvulisele ülemkihile — patriitsidele. Nad püüdsid kogu maksukoorma raskust veeretada linnaelanikkonna keskmiste ja vaeste kihtide õlgadele. Fuggerite taolised rikkad kaupmeheperekonnad püüdsid endi kätte haarata kogu kaubandust ja laostasid seega kesk- ja väikekaupmehi. Seepärast linnaelanike keskkihid (bürgerid, nagu neid Saksamaal nimetati) võitlesid patriitsidega võimu pärast linnades.

Raske oli linnaelanike alamate kihtide — käsitöösellide, tööliste — seisukord. Tsunftimeistrid ei lasknud sel ajal sellisid enam meistritena endi hulka: sell muutus aina enam palgatööliseks, keda meister ekspluateeris. Sellid olid rahutud, rajasid salaseltse ja korraldasid streike palgakõrgenduse saavutamiseks. Koos musta- ja päevatöölistega, aga samuti koos laostunud kõrgemaist kihtidest linlaste, kerjuste ja hulgustega moodustasid sellid linnades plebeide kihi. Oma seisukorraga rahulolematud plebeilikud kihid olid valmis toetama iga valitsevate kihtide vastu suunatud liikumist.

Kõige raskem oli talupoegade seisukord. Talupoegi riisusid nii kirik kui ka aadlikud — mõisahärrad ja linnad. Talupoeg pidi maksma kirikule kümnist (kümnendiku osa oma tööviljast). Peale selle oli piiskop või klooster väga sageli talupoegadele mõisahärraks ja peale kümnise kandsid talupojad sel juhul kiriku kasuks kõiki feodaalkoormisi, s. o. andameid, tegu jm. Laostunud aadlikud püüdsid talupoegadelt viimast kopikat välja pigistada. Aadlikud anastasid saraskonna ühismaad: metsad, heinamaad, veekogud, mida nad varem olid kasutanud koos talupoegadega. Linnad ostsid kokku aadlimõisu ja seetõttu muutusid ise mõisahärradeks ning nõudsid talupoegadelt andameid ja tegu. Talupojad, kes olid sunnitud mõisahärra

kasuks koormisi kandma, sattusid sageli võlgadesse. Sel juhul varitses neid linlane-liigkasuvõtja. Linn hakkas sel kombel talupoegi kurnama kui mõisahärra ja laenuandja.

Talupoegade keskel algasid rahutused. Aastal 1476 hakkas karjane ja külamoosekant Hans Böheim Würzburgi lähedal jutlustama, et kõik inimesed on vennad, et ei tohiks olla ei rikkaid ega vaeseid, et on vaja mõisahärradelt ja vaimulikelt maa ära võtta ja jagada see talupoegade vahel. Palju rahvast voolas kokku tema jutlustamist kuulama. Würzburgi piiskop käskis Böheimi kui ketseri vangistada. Ta mõisteti süüdi ja põletati tuleriidal. Muidugi ei suutnud see talupoegi rahustada. Nende seas hakkasid levima salaühingud. Oma lipul kujutasid need talupojakinga mõisnikusaapa vastase ülestõusu embleemina.

§ 2. Reformatsiooni algus Saksamaal.

Katoliku kirik Saksamaal. Niisugune oli seisukord Saksamaal selle laiaulatusliku ühiskondliku liikumise eel, mis on ajaloos tuntud reformatsiooni nimetuse all. Liikumine algas kirikureformi nõudmisega. XVI sajandi alguseks polnud Saksamaal ainustki teist asutist, mis oleks välja kutsunud niisugust üksmeelset ning üldist rahulolematust kui katoliku kirik.

Neis riikides, kus kuningavõim oli tugev, nagu Inglismaal ja Prantsusmaal, piirasid valitsejad paavsti nõudlusi ja võtsid paavstilt ära suurema osa tema endistest sissetulekutest. Kuid Saksamaal polnud sellist keskvõimu ja paavstide ahnus ei leidnud siin mingit vastupanu. Paavst Julius II ütles, et kui Saksamaa loobuks paavstile makse tasumast, siis Rooma langeks viletsusse ja kehvusse. Kuid asi ei seisnenud mitte ainult paavstide poolt maksustamises. Hiiglasuuri maa-alasid ja igasugesid muid valdusi kuulus kloostreile, kirikuile ja teistele kiriklikele asutistele. Piiskopid ja

abtid, arvukas kogu preestreid, jõude elavad ja hästisöönud munkade hulgad elasid linlaste ja talupoegade kulul. Vürstid, aadlikud ja linlased vaatasid kadedusega kiriku ülisuurtele rikkustele. Ükski ühiskonna klass ei olnud kirikuga rahul.

Saksa humanistid. Rahulolematus katoliku kiriku vastu ilmnes Saksamaal kõige enne haritud inimeste hulgas. Kodanluse arenemisega hakkas Saksamaal samuti nagu Itaaliaski levima humanism.

Paljudes Saksa ülikoolides tekkisid professoreist ja üliõpilasist koosnevad humanistide ringid. Nad naeruvääristasid keskaegset kiriklikku väärteaduslikkust ja lubasid endile teravaid kriitilisi märkusi katoliku kiriku ja tema asutiste kohta.

Hiiglasuurt mõju omas Saksamaal Madalmaade kuulus humanist Erasmus Rotterdamist (1467—1536).

Tema tähtsaim teos on satiir „Rumaluse ülistus". See raamat ilmus mõne aasta jooksul 27 väljaandes ja tõlgiti paljudesse Euroopa keeltesse. Selles naeruvääristas Erasmus salvavalt kaasaegse seltskonna pahesid. Ta näitas, et paljud nähtused püsivad ainult selle tõttu, et neid kaitseb „kuninganna Rumalus". Kõige rohkem tabas satiiri pilge kõlbeliselt lodevaid katoliku vaimulikke ja eriti Rooma paavsti, kellel tänu inimlikule rumalusele on mõnus maa peal elada.

Üks humanistlikest ringidest andis välja satiiri nimega „Pimedusmeeste kirjad". Selles kirjeldati võhiklike munkade kirjavahetuse kujul munkade kelmusi ja naeruvääristati kiriklikku õpetust, mis tõsise näoga tegeleb tühiste küsimuste arutamise kallal. Satiiril oli ülisuur menu ja sellest ajast peale hakati hariduse vastaseid kutsuma obskurantideks (tuletatud pimedusmeeste ladinakeelsest vastest *viri obscuri*).

„Pimedusmeeste kirjade" koostamisest võttis osa üks

Saksamaa tähtsamaid humaniste, rüütel ja poeet Ulrich von Hutten (1488—1523). Ta ei unustanud iial seda, milliseks paheks olid paavst ja katoliku kirik Saksamaale, ning kogu oma talendi jõu suunas ta võitluseks nende vastu. Oma arvukais teostes pidas Hutten halastamatut võitlust



Martin Luther.

rooma kiriku vastu. Ta unistas ajast, mil võitluses oma peavaenlase — paavsti vastu Saksamaa ühineb ja saab ühtseks tugevaks riigiks.

Lutheri väljaastumine. Sellised olid meeleolud Saksa ühiskonnas, kui reformatsiooni propagandaga välja astus Martin Luther (1483—1546).

Tema väljaastumise ajendajaks oli paavsti poolt korraldatud indulgentside müük. Aastal 1517 saadeti harimatu

ja toores munk Tetzel suure indulgentside lasuga Saksamaale; ta reisis mööda linnu ja külasid, pakkudes kõigile soovijaile indulgentsikirju müüa, ja kinnitas, et niipea kui raha patukustutuskirja eest tema laekas kõliseb, pääseb patuse hing kohe paradiisi.

Äärmiselt solvunud sellisest kaubitsemisest, lõi Luther Wittenbergis (ta oli selles linnas professoriks ja preestriks) kiriku uksele oma vastuväited 95 teesi kujul. Neis mõistis Luther patukustutuskirjadega kauplemise hukka ja kutsus endaga vaidlema kõiki neid, kes polnud tema väidetega nõus.

Lutheri väljaastumine sai otsekohe teatavaks üle Saksamaa. Luther ise oli väga mõõdukate seisukohtadega inimene ja algul oli isegi valmis paavstiga leppimist sobitama. Kuid üldine pahameel kiriku ja vaimulike vastu oli Saksamaal nii suur, et Luther otsustas katolitsismiga sidemed katkestada. Paavst põlustas tema, Luther aga viskas paavsti bulla tulle.

Reformatsiooniliikumine haaras kiiresti kogu Saksamaa. Vürstid, linnad ja isegi üksikud külad hakkasid reformatsiooni teostama. Iga klass mõistis seda omamoodi. Vürstid, aadel ja rikkad linlased taotlesid ainult kiriku reformimist, s. t. tahtsid vabastada kirikut allumisest paavstile ja omandada kiriku varandust ning maid. Kuid isegi nende seas polnud üksmeelt. Vürstid ja aadlikud tahtsid anastada kiriku varandusi, et rikkamaks ning tugevamaks saada; linlased vastupidi ihkasid nõrgestada vürste ja aadlikke ning ühendada Saksamaad keisri võimu alla.

Talupojad ja linnakehvikud taotlesid reformatsiooniga mitte ainult kirikureformi, vaid kogu ühiskondliku korra täielikku ümberkujundamist. Sellist massiliikumist ei kartnud mitte üksnes aadlikud, vaid ka rikkad linlased. Seda kartis ka Luther.

Thomas Müntzer ja anabaptistid. Revolutsioonilise liikumise juhiks sai Thomas Müntzer (1493—1525).

Müntzer unistas sellisest ühiskondlikust korrast, kus pole ei ekspluateerijaid ega ekspluateeritavaid, kõik on üheväärsed ja varandus kuulub kogu ühiskonnale. Temal olid nii siis hämarad aimused selle kohta, missugune peab olema



Thomas Müntzer.

klassideta sotsialistlik ühiskond. Me teame, et selline ühiskondlik kord võib saabuda alles pärast sotsialistlikku revolutsiooni, ainult proletariaadi diktatuuri abil. Sel ajal proletariaat oli alles tekkimas ja Müntzeri ideaalid olid siis teostamatud. Müntzer mõistis ka ise, et tegelikkus oli tema ideaalide elluviimiseks vähesoodus, aga tõelise revolutsionäärina kasutas ta oma organiseerija- ning juhitalenti selleks, et ühendada tolleaegseid revolutsionääre võitluses feodaalkorra vastu.

Aastal 1521 oli Müntzer preestriks Zwickau linnas, Saksi ja Tüüringi mäekaevandusrajoonide läheduses. Zwickaus

oli palju kangruselle ja juba kaua kestis seal revolutsioonile käärimine. Kangrute keskel hakkas levima anabaptistide ehk taasristijate õpetus, kes õpetasid, et inimene peab ristimist vastu võtma teadlikult, täiskasvanuna. Paljud anabaptistid arvasid, et kõik peaks neil olema ühine ja kõik peaksid ühteviisi vaesed olema. Selline oli tol ajal kehvikute protest ühtede rikkuse ja teiste vaesuse vastu.

Thomas Müntzer ei olnud anabaptist, kuid ta ühines anabaptistide jutlustajatega ja juhtis nende väljaastumisi, sest et need jutlustajad oma tulise võitluskutsega õhutasid talurahva ja linnakehvikluse revolutsioonilist meelsust. Aastal 1521 alustasid Zwickau sellid ülestõusu, mis aga kiiresti summutati. Revolutsioonilisest liikumisest heidutatud Luther asetas kõik oma lootused vürstidele, aadlile ja jõukaile linlastele. Ta muutus mõõduka reformatsiooni juhiks. Müntzeri jutlused seevastu muutusid aina revolutsioonilisemaks. Ta ründas oma kõnedes mitte ainult pappe, vaid ka vürste, aadlikke ja rikkaid linlasi. „Härrad," rääkis ta, „on ise selles süüdi, et kehvik muutub nende vaenlaseks." Ta ähvardas rikkaid saabuva revolutsiooniga: „Kui hästi saab Issand vanade pottide keskel raudkepiga töötama! Tõesti, ma ütlen teile, ma kihutan rahva üles."

Linnades ja külades tekkisid rahutused. Elanikkond sulges kirikuid ja ajas katoliku preestreid minema.

§ 3. Talupoegade sõda.

Aastal 1524 algas suur talupoegade ülestõus, mida ajaloos tuntakse Suure talupoegade sõja nime all. Ülestõusu pearajoonideks olid Švaabimaa, Frankimaa ja Tüüringi-Saksi. Ülestõus haaras ka Kagu-Saksamaa — Salzburgi peapiiskopkonna ja Austria lõunaosa.

Ülestõusu tähtsamad rajoonid. Kõige esmalt tõusid talupojad üles Saksamaa edelaosas, Švaabimaal. Juba alates 1524. a. suvest keeldusid nad oma mõisahärrasid teenimast ja haarasid selle järel relvad. 1525. a. algul moodustasid talupojad mõned suured väesalgad ja esitasid mõisahärradele nõudmised, mis olid kokku võetud „12 artiklis". Need artiklid trükiti ja hakkasid levima üle Saksamaa. Talupojad nõudsid, et neile tagasi antaks mõisnike poolt anastatud metsad, heina- ja karjamaad; et neil lubataks jõgedes ning järvedes kalu ja metsades metsloomi ning -linde püüda; et vähendataks tegu ja andameid ja vabastataks talupojad pärisorjusest; et talupoegadel endil lubataks preestreid valida ja kaotataks ära osa kirikukümnisest, teine osa aga läheks preestrite ja vaeste ülalpidamiseks.



Ülestõusnud talupojad.

Aadlikud püüdsid väikeste järeleandmistega aega võita, et jõude koguda ja siis talupoegadele peale tormata. 1525. a. märtsis võtsid talupojad ette otsustavaid samme. Nad vallutasid kloostreid ja põletasid aadlimõisu. Mõned linnad hakkasid ülestõusnute poole üle minema.

Revolutsiooniline liikumine kandus üle põhja poole. Frankimaal liitus talupoegadega osa linlasi ja isegi aadlikke. Talupojad hankisid endile relvi ja kahureid. Nende salgad hävitasid mõnisada rüütlilinnust ja palju kloostreid ning vallutasid H e i l b r o n n i linna. Siin koostati uus ülestõusust osavõtjate programm, mis on tuntud „Heilbronni programmi" nime all. Et see oli linnakodanluse poolt koos-

tatud, siis olid talupoegade nõudmised selles tagaplaanile jäetud. Selle asemel väljendati programmis soovi ühendada kogu Saksamaa keisri võimu alla; panna kehtima ühine mõõdu- ja kaalusüsteem, ühesugune raha ja nõrgestada vürstide ning aadlike võimu; nõuti ühesõnaga kõike seda, mida linnakodanlus vajas enda arendamiseks ning tugevdamiseks.

Revolutsioonilisema iseloomu omandas talupoegade liikumine Kesk-Saksamaal, Tüüringi-Saksi tööstus- ja mäetöös-tusrajoonis. Siin võtsid liikumisest aktiivselt osa käsitöösellid, kehvikud ja mäetöölised. Nende juhiks oli Thomas Müntzer. Revolutsiooni keskuseks sai Mühlhauseni linn. Mühlhauseni kodanikud kukutasid oma patriitside võimu ja rajasid „igavese nõukogu", kes toimis Müntzeri juhtnööride järgi. Linnas valmistati relvi, valati kahureid ja õpetati sõdureid. Müntzer pöördus tulisõnalise üleskutsega linnade ja külade poole, et need astuksid võitlusse vaenlastega, s. o. aadlike ja pappidega. Talupojad tungisid linnustele ja kloostritele kallale, põletasid ja laastasid neid.

Ülestõusu mahasurumine. 1525. a. aprillis ja mais oli peaaegu kogu Lõuna-Saksamaa talupoegade ülestõusust haaratud. Kuid talupoegade jõud olid killustatud, organiseerimine ja distsipliin olid nende väeosades nõrgad, puudus side üksikute ülestõusu rajoonide vahel ja talupoegade juhid olid vilumatud. Seepärast ühinesid ruttu vürstid, aadlikud ja rikkamad linlased ning surusid talupoegade ülestõusu maha. Nad kogusid suure sõjaväe ja seadsid selle juhiks kogenud ning julma väejuhi Truchsess von Waldburgi. Oma hästi varustatud ja relvastatud sõjaväega tormas see talupoegade kallale. See osa linlastest, kes algul oli ühinenud talupoegadega, jättis esimese hädaohu puhul aralt oma liitlased maha. Truchsess purustas ükshaaval üksteisest lahus võitlevad talupoegade väesalgad, karistas

armutult vange ja piinas ning põletas elusalt talupoegade juhte, kui need tema kätte sattusid.

Samal ajal astusid vürstid võitlusse Müntzeriga. Nende sõjavägi, rikkudes vaherahu, tungis ootamatult talupoegadele Frankenhauseni lähedal kallale ja pillas need laiali (15. mail 1525). Müntzer võeti vangi ja pärast julma piinamist raiuti tal pea otsast. Kõige kauemini panid talupoegade väesalgad vastu Salzburgi peapiiskopkonnas. Nende väepealik Gaismayr, Müntzeri järelkäija, andis rea lööke peapiiskopi palgasõdureile ja talle appitulnud vürstide vägedele.

Igalt poolt vaenlaste tugevamaist jõududest ümber piiratud, oli Gaismayr sunnitud oma vägede jäänustega taganema Veneetsia maa-alale. Seal valmistus ta sõjategevuse uuestialgamisele, kuid vaenlased lasksid ta salaja tappa.

Talupoegade ülestõus uputati veremerre. Hukkus rohkem kui 100 000 talupoega, põletati maha tuhandeid külasid. Luther, kes algul katsus vürste ja isandaid mõjutada, et nad teeksid talupoegade kasuks väikesi järeleandmisi, siirdus nüüd lõplikult võimumeeste poole ja kutsus üles „talupoegi peksma, kägistama ja tapma kui marukoeri".

Ülestõusu mahasurumine omas määratuid tagajärgi Saksamaa edasises ajaloos. Võitjaks osutusid saksa ühiskonna kõige reaktsioonilisemad kihid: vürstid, aadlikud, linnapatriitsid. Talupoegade seisund muutus veelgi raskemaks, kui see oli olnud varem. Läänihärrade võit nõrgendas Saksamaad, muutis ta väikeste riigikeste kobaraks ja kiirendas ta majanduslikku langust, mis oli alanud Uus-Maailma avastamisega ja kaubateede nihkumisega läände. Sel ajal kui teised riigid muutusid suureks ja tugevaks, kahanes Saksamaa jõud üha ja ta langes tugevate naabrite saagiks.

Münsteri ülestõus. Viimaseks talupoegade sõja vastukajastuseks oli käsitööliste ja kehvikute ülestõus Vestfaali

linnas Münsteris (1534—1535). Münsteris oli levinud anabaptistlik õpetus.

Ülestõusust osavõtjad kihutasid linnast minema oma läänihärra-piiskopi ja haarasid võimu endi kätte. Münsteri kommuuni hakkas rohkearvuliselt kokku voolama anabaptiste Madalmailt. Rikkad põgenesid linnast ja linnavalitsuse etteotsa astus andekas organisaator ja julge juht — endine rätsep Johann Leidenist. Kui piiskopi ja mõnede teiste vürstide väed hakkasid linna piirama, juhtis Johann Leidenist linna kaitset. Ümberpiiratud linnas pandi kehtima uus, ennekuulmatu kord. Kõik pidid loobuma oma kullast ja hõbedast ja tooma selle ühisesse laekasse. Kodanike riided, pesu ja majakraam jaotati kõigi vahel võrdselt. Korraldati ühine tasuta toitlustamine. Kõik linnaelanikud pidid töötama kommuuni tarviduste jaoks. Eraomandus majade, maade ja töötamisvahendite näol säilis endisel kujul. See oli käsitööliste kommunism, kes omasid vaid vähearendatud tootmisvahendeid. Nad nõudsid ainult saaduste võrdset jaotamist, mitte aga tootmisvahendite ühiskondlustamist.

Linn pani kangelaslikult kuusteistkümmend kuud piiskopi vägedele vastu. Alles pärast seda, kui linnas tekkis nälg, õnnestus piiskopil äraandmise teel Münster vallutada. Linn rüüstati põhjalikult. Võitjad ei heitnud armu isegi naistele ega lastele. Münsteri juhid, nende hulgas ka Johann Leidenist, hukati pärast julmimat piinamist.

§ 4. Mõõduka reformatsiooni kindlustamine.

Vürstide reformatsioon. Talupoegade sõja summutamine tõi kasu eeskätt vürstidele. Nad asusid nüüd reformatsiooni teostama omamoodi. Vaimuliku seisuse maa-alad läksid üle vürstidele. Mõned vaimulikud vürstid hülgasid vaimuliku auastme ja kuulutasid endid oma seniste vaimulike

vürstkondade ilmalikeks valitsejaiks. Nii toimis näiteks Saksa ordu kõrgmeister, võttes endale Preisi hertsogi tiitli (1525). Mõned vürstidest aga olid kohutavast talupoegade ülestõusust heidutatud ja omistasid selle tekkimise reformatsiooni mõjule. Seepärast otsustasid nad endise usu poole hoiduda. Katoliku kirik, püüdes neis seda otsust kinnitada, lubas ise vürstidel osa oma rikkustest üle võtta. Nii tugevdas reformatsioon isegi neid vürste, kes säilitasid katoliku kiriku.

Reformatsiooni pooldajaid hakati kutsuma protestantideks.

XVI sajandi kolme- ja neljakümnendail aastail tegi protestantism uusi edusamme. Karl V, kes kogu aja pidas prantslaste ja türklastega sõda ja seetõttu peaaegu ei saanud Saksamaal viibida, hakkas isegi kartma, et suurem osa kuurvürste läheb reformatsiooni poole üle ja et katoliiklastele-Habsburgidele läheb keisrikroon kaduma. Seepärast ruttas ta Prantsuse kuninga François I-ga rahu sõlmima, siirdus sõjaväega Saksamaale ja võitis otsustavalt protestantlikud vürstid.

Nüüd lõid kohkvele kõik saksa vürstid. Nad said aru, et kui asi niiviisi edasi läheb, siis kaotavad nad oma võimu. Seepärast ühinesid keisri vastu nii protestantlikud kui ka mõned katoliiklikud vürstid. Karl V sai lüüa ja oleks ise peaaegu vangi sattunud. Väsinud lõpmatuist sõdadest ja ebaõnnestumistest, otsustas Karl V troonist loobuda. Ta andis Saksamaa riigiasjad üle oma vennale Ferdinand I-le, kes sõlmiski a. 1555 vürstidega Augsburgis rahu.

Augsburgi usundirahu. Selle nn. Augsburgi usundirahuga tunnistati katoliiklus ja protestantism üheõiguslikuks, kusjuures õigus oma alamate usku kindlaks määrata anti ainult vürstidele. Riigialam pidi olema sedasama usku, mida tunnustas ta vürst. Seda seisukohta väljendati lühidalt sõnadega: „kelle valitsus, selle usk".

Protestantlik reformatsioon tõi suurimat kasu vürstidele.

Luther oli organiseerinud protestantliku kiriku nii, et see oli vürstide käes uueks võimukõvendamise vahendiks. Kirikupeaks igas Saksa vürstkonnas tunnistati vürst; temale allus eriline keskasutis, kes korraldas kirikuasju. Eri ametnikud valvasid jutlustajate (pastorite) järele, keda loeti samuti riigiteenistuses olevaiks. Pastorid pidid õpetama rahvast täpses kokkukõlas ülemuse ettekirjutustega. Protestantlik kirik sai niiviisi asutiseks, mis olitäiesulatuses allutatud vürstile. Kokkukõlas kodanluse nõuetega, kes soovis „odavat" kirikut, kaotas Luther toredad kiriklikud talitused ja lihtsustas jumalateenistuse. Kaotati pühapildid ja pühakute ning nende jäänuste kummardamine.

XXV peatükk.

Reformatsioon ja katoliiklik reaktsioon Euroopas.

§ 1. Kalvinistlik kirik.

Reformatsioon levis mitte ainult Saksamaal. Ta tungis Inglismaale, põhjariikidesse (Rootsi, Norrasse ja Taani), Madalmaile ja Šveitsi.

Šveitsis oli palju linn-vabariike. Nendes oli võim kodanluse käes. Seepärast kerkis Šveitsis esile protestantismi eri vorm, mis oli kohandatud kodanluse eluviisi ja tegevusega.

Selle uue protestantismi voolu rajajaks oli Calvin (1509—1564). Ta elas ja teotses Genfis.

Calvin õpetas, et iga inimese kutsumus on juba varakult jumala poolt ette määratud, mispärast iga inimene, kuulugu

ta mistahes elukutsesse, peab oma elutöö edukusega näitama, et ta on jumalast väljavalitu. Ta õpetas, et kaupmees või ettevõtja peab kõigi abinõudega oma rikkust suurendama, sest see rikkus on tema kätte usaldatud jumala poolt. Palgatööliste kurnamine muutus niiviisi kalvinistidel jumala meelepäraseks asjaks.

Calvin andis oma kirikule uue vabariikliku organisatsiooni vormi, mis oli väga kohane kodanluse võimulpüsimiseks.

Kalvinistliku kiriku valitsemine oli korraldatud järgmiselt: iga koguduse eesotsas seisis konsistoorium, mis koosnes jutlustajaist ja koguduste vanemaist (presbüteridest), mispärast kalvinistlikku kirikut kutsutakse mõnikord presbüterlikuks (näiteks Inglis- ja Šotimaal). Kalvinistlikus koguduses kuulub peavõim vanemaile, kuid vanemaiks valiti tavaliselt rikkad ja mõjukad isikud. Seetõttu sattus kalvinistlik kirik juba algusest peale jõuka kodanluse kätte. Ühiste asjade otsustamiseks kogunesid koguduste esindajad nõupidamiseks kongressidele — sinoditele.

Katoliku kirik hakkas sel ajal ägedat võitlust pidama protestantismiga. Kalvinistlik kirik kujunes protestantismi võitlusorganisatsiooniks ja muutus niisama sallimatuks teisitiuskujate suhtes, nagu seda oli ka katoliku kirik.

Calvin pani maksma Genfis karmi korra, põlustas (nagu paavstki) neid, kes ei mõelnud nii nagu tema, paigutas vastaseid vanglasse, laskis hukata ja saatis maalt välja „ketsereid". Aastal 1553 käskis ta areteerida hispaania õpetlase Servet'i, kes hülgas ristiusu õpetuse jumalast kui kolmainusest. See ongi üks mõttetumaist ristiusu õpetustest. See seisneb selles, et jumal on üksainus, kuid koosneb samal ajal kolmest isiksusest — jumalast-isast, jumalast-pojast ja jumalast-pühavaimust. Servet väitis, et säärane õpetus räägib vastu loogikale. Genfi võimud andsid Serveti kohtu kätte ja mõistsid ta kui ketseri tuleriidal põletamisele.

Kui Calvinile öeldi, et ketseri hukkamisega ei saa veel tappa tema ideid, vastas Calvin karmilt, et ketsereid on tarvis karistada mõõgaga. „Jumal", ütles ta, „pole armu heitnud tervetele rahvastele; ta käsib maatasa teha linnad ja hävitada nende jäljedki."

Calvini vaenlased nimetasid teda pilgates „Genfi paavstiks". Calvini õpetus ja kalvinistlik ehk presbüterlik kirik said laialdase leviku osaliseks seal, kus kiiresti arenes kapitalism ja kus kodanlus astus võimu pärast lääniaadliga võitlusse. Selle kiriku vabariiklik korraldus tugevdas kodanluse ridu ja aitas teda võitluses feodalismiga.

§ 2. Katoliiklik reaktsioon ja jesuiitide ordu.

Katoliiklik reaktsioon. Protestantism tekitas suurt kahju katoliku kirikule. Terved maad läksid talle kaduma. Suurem osa Saksamaast ja Šveitsist, Inglismaa, Skandinaavia riigid, Madalmaad ja Šotimaa muutusid protestantlikuks, kaotasid katoliikliku jumalateenistuse, kihutasid preestrid ja mungad minema ning anastasid kiriku maad ja tulud.

Ometi oli katoliku kirik veel tugev. Tema poolel seisid Saksa keiser, paljud saksa vürstid ja valitsevad klassid säärastes suurtes feodaalsetes riikides, nagu olid Prantsusmaa ja Hispaania. Arenemises mahajäänud feodaalsete riikide valitsejad ja aadel nägid katoliikluses parimat vahendit rumalate ja rõhutud talupoegade valitsemiseks. Kiriku tulud ja rikkused maavalduse alal olid säärastes riikides aadlike käsutuses, sest et kiriku kõrgemad tulutoovad ametikohad olid tavaliselt aadlike käes. Seepärast algas katoliiklik kirik paljudes maades ägedat võitlust protestantismi vastu. Seda liikumist nimetatakse katoliiklikuks reaktsiooniks.

Jesuiidid. Katoliku reaktsiooni peakäsilaseks sai XVI sajandi 40-ndail aastail jesuiitide ordu, mille asutas

hispaania aadlik Loyola. Loyola teenis algul sõjaväes, kuid sai haavata ja pidi erru minema. Ta oli fanaatiliselt truu katoliiklusele. Ta otsustas kogu oma elu pühendada võitlusele „ketserite" vastu, otsustas saada „Kristuse sõduriks". Loyola asutas uue, jesuiitide ordu, mis saigi varsti paavstile tähtsamaks tööriistaks võitluses reformatsiooni vastu. Paavst kinnitas selle ordu a. 1540.

Uus ordu ei sarnanenud vanade mungaordudega. Selle ordu liikmed polnud kohustatud maisest elust loobuma. Otse vastupidi — nad pidid edasi jääma ilmikute seltskonda ja suunama siin kõik oma jõupingutused selleks, et võita mõjukate isikute usaldust, et meelitada endi poole riigivalitsejaid ja kõrgemaid võimukandjaid, kasutades nende mõjuvõimu katoliku kiriku tugevdamiseks. Ordu sisekord oli sõjaväelik. Iga orduliikme kõrgeimaks vooruseks peeti vastuvaidlematut alistumist vanemale ja valju distsipliini. Noorem liige pidi olema „kui laip" vanema käes.

Ordu eesotsas seisis „kindral". Tema võim oli piiramatu. Ordu liikmed jagunesid nelja astmesse, kusjuures kõrgeimasse astmesse pääsesid ainult väga vähesed.

XVI sajandi teisel poolel tungisid jesuiidid kõigisse protestantlikesse maisse ja saavutasid seda, et mõned riigivalitsejad uuesti pöördusid tagasi endisesse, katoliku usku ja sundisid seda tegema ka oma alamaid.

Võitluses oma vaenlastega ei piiranud jesuiidid endid millegagi. Libe jesuiit oskas osavasti valitseja õukonda pugeda, oskas oma võrku mässida mõjukaid isikuid kord meelituse, kord ähvardusega ja sundida neid oma näpunäidete kohaselt teotsema. Äärmisel juhul ei põrganud jesuiidid tagasi altkäemaksu andmisest, pistoda või mürgi tarvituselevõtmisest. Kui valitseja pooldas katolitsismi, siis kasutasid jesuiidid osavasti tema võimu

„ketserite" vastu võitlemiseks. Kui aga valitseja ise kaldus ketserluse poole, siis nimetasid jesuiidid teda türanniks ja säärase valitseja tapmine kuulutati kangelasteoks.

Jesuiidid püüdsid oma mõjupiirkonda haarata koole, et kasvatada noorsugu katoliiklikus vaimus. Oma distsipliini ja sisekorraldust hakkas ordu kasutama rikastumise otstarbeks. Ordu liikmed püüdsid rikastelt rahasummasid välja meelitada, spekuleerisid ja tegelesid liigkasuvõtjaina. Ordul olid määratu suured maavaldused, manufaktuurid, omad laevad ja hiiglasuured territooriumid Uus-Maailmas. Lõppeks mässisid jesuiidid endid sel määral räpastesse spekulatsioonidesse ja kelmustesse, et kutsusid esile sellise meelepaha, et isegi paavst otsustas ordu sulgeda (1773). Kuid ordu taastati varsti (1814).

XXVI peatükk.

Hispaania ja Madalmaade revolutsioon.

§ 1. Hispaania XVI sajandil.

Karl V. XVI sajandi esimesel poolel kuulus Hispaania Karl V (Hispaanias nimetati teda Karl I-seks) hiigelriigi koosseisu.

Karl püüdis Hispaaniat muuta piiramatuks ehk absolutistlikuks monarhiaks. Selleks oli tarvis lõpp teha suuraadli omavolile ja kaotada Hispaania linnade vabadused, oli tarvis nõrgendada cortes'eid. Karli poliitika põrkas aga linnade vastupanule. Juba ta valitsuse algul puhkes ülestõus, mille põhjustajaks olid Karli maksunõudlused ja tema nõunike väljapressimisvõtted. Hakkasid vastu linnad, eesotsas Toledoga. Nad ühinesid nn. „pühaks juntaks" (s. o. pühaks liiduks). Kuid kuninga sõjaväed võitsid junta väge otsustavalt

(1521). Ülestõus suruti maha, tema eestvõtjad hukati, sõjaväed pillutati laiali.

Linnadele antud löök põhjustas cortes'te mõjuvõimu languse ja absolutismi võidulepääsemise. Linnade esindajate hulka cortes'tel hakkasid endid poetama aadlikud, kes heameelega lubasid kuningal uusi makse sisse seada, kui aga kuningas ei riku nende eesõigusi — olla vabad igasugustest maksudest. Kuningas hakkas cortes'te liikmeile kingitusi jagama, s. o. hakkas neid üles ostma, et nad tema tahtele kuulekad oleksid. Cortes'ed muutusid vähehaaval kuninga omavoli alandlikuks tööriistaks.

Philipp II ja Hispaania languse algus. Pärast Karl V troonist loobumist (1555) jagunes ta suurriik. Saksa keisriks sai ta vend Ferdinand. Temale siirdus ka Habsburgide pärusmaa — Austria.

Karli poeg Philipp II (1555—1598) sai Hispaania ühes Ameerika asumaade, Itaalia valduste ja Madalmaadega. Ta valitses oma riigis piiramatu võimuga monarhina. Philipp II oli fanaatiline katoliiklane, kes oli veendunud, et ta võim on jumalast, ega sallinud mingisuguseid vastuvaidlusi alamate poolt. Iseloomult kinnine ja mittesõbralik, ei näidanud ta ennast peaaegu väljaspool oma lossi, pidades sidet välismaailmaga lõpmatu kantseleilise kirjavahetuse teel.

Tähtsaimaks toeks kuningale oli „püha inkvisitsioon". Inkvisiitorid muutusid ametnikeks, keda nimetas ja vahetas kuningas. „Ketserina" hakati käsitama igat kuningliku absolutismi vaenlast. Need, kes inkvisitsiooni küüsi sattusid, päästesid sealt harva eluga. Ketseri varandus konfiskeeriti, teda ennast piinati ja karistati raskesti; kõige sagedamini mõisteti põletamise teel surma. Kaks kolmandikku ketseri varandusest laekus kuninga kassasse, üks kolmandik läks kirikule. Inkvisitsioon laostas ja hävitas kuninga vastaseid. Inkvisitsioon muutus niiviisi Hispaania absolutismi hirmsaks võimuvahendiks.

Philipp II valitsuse ajal algas Hispaania majanduslik langus, millele järgnes peatselt tema kui suurriigi poliitiline kokkuvarisemine.

Kulla ja hõbeda juurdevool kolooniaist ei arendanud Hispaania tööstust, vaid viis selle langusele. Väärismetallide küllus põhjustas kõigi kaupade hindade kiiret tõusu. Kaubahinnad kerkisid Hispaanias varemini ja tugevamini kui kusagil mujal Euroopas. Kaupmehed, kes vedasid saadusi ja kaupu kolooniaisse, hakkasid seepärast eelistama odavamaid välismaa kaupu.

Kolooniais ja Hispaanias endas arenes kuulmatul määral konterbandikaubandus odavamate kaupadega, mida veeti sisse Prantsusmaalt, Inglismaalt ja teistest Euroopa riikidest. Kallid Hispaania saadused ei leidnud ostjaid ja Hispaania tööstus — niigi juba küllalt nõrk — lähenes langusele.

XVI sajandi lõpuks oli Hispaania majanduslik seisund haletsemisväärne. Langenud oli tööstus ja linnad olid vaesunud.

Moriskide tagakiusamine ja maalt väljaajamine viisid Hispaania vaesumise lõpule. Moriskid, kes elasid Hispaania kaguosas, olid ristiusku siirdunud mauride-muhameedlaste järeltulijad. Nad elatasid endid hoolsast siidi tootmisest ja põllundusest.

Kuid inkvisitsioon suhtus neisse kahtlustavalt ja jälitas neid julmalt. Aastal 1609 kihutati kuni pool miljonit neid Hispaania kasulikemaid elanikke maalt välja, kusjuures kogu nende varandus konfiskeeriti. Selle tagajärjel siidi tootmine Hispaanias peaaegu lakkas.

Niiviisi oli Hispaanias kauaks ajaks kodanluse arenemine pidurdatud. Hispaanias võimutsesid parasiitlik lääniaadel, katoliiklik vaimulik seisus ja kuninglik ametnikkond, kes elasid kolooniate, alistatud maade ja pooleldi laostunud talupoegade röövelliku ekspluateerimise arvel.

Hispaania talupoegkond elutses haletsemisväärselt riigimaksude ja mõisahärrade ülekohtuste koormiste raskuse tõttu. Vaesunud aadlike, nn. hidalgode hulgad, kes põlgasid igasugust tööd, pidasid seisuseväärilisekс ainult kuningateenistust kas ohvitseridena või ametnikena. Valitsus oli sunnitud neid teenistusse võtma ja nende jaoks uusi ametikohti looma, millega suurendati bürokraatiat ja soetati juurde logelevaid ning ostetavaid ametnikke. Bürokraatlik asjaajamise pikalevenitamine ja altkäemaksude võtmine said Hispaania ühiskondlikus elus tavalisteks nähtusteks.

Suurmaapidajad-aristokraadid, õukondlased ja võimukandjad omasid suuri sissetulekuid ja elasid uhketes lossides, mida nad kaunistasid kunstiteostega.

Hispaania kultuur. XVI sajandi lõpp ja XVII sajandi algus oli Hispaanias täheldatav maalikunsti, arhitektuuri, ilukirjanduse ja teiste kunstiharude erakordselt väljapaistva õitsengu poolest.

Hispaania grandide uhked lossid olid sisustatud erakordse toredusega ja kaunistatud kuulsate kunstnike maalingutega. Tolle aja hispaania kunst andis rea meistreid, kelle nimed olid tuntud kogu Euroopale. Suur hispaania maalikunstnik Velázquez oli geniaalne meister realistliku portree alal. Teine tähelepanuväärne kunstnik Murillo maalis võrreldamatu oskusega lapsi ja žanristseene.

Silmapaistvaim ilukirjanduse arendaja oli tol ajal Cervantes (1547—1616). Ta kirjutas geniaalse romaani „Vaimukas hidalgo Don Quijote La Mancha'st", mis on tõlgitud peaaegu kõigisse keeltesse. Surematut „Don Quijote'i" loevad isegi meie aja inimesed huviga. Selles on antud kujukas ja tõetruu pilt Hispaania elust XVI sajandil ning ühtlasi satiir kogu feodaalmaailma kohta. Cervantes jutustab naljaka ning samal ajal liigutava loo poolnõdrameelsest hidalgost, kes, lugenud liiga palju vanaaegseid rüütliromaane, peab ennastki nende aegade rüütliks ja läheb rändama, lootes sooritada suuri kangelastegusid. Ta on võitlushimuline, vapper ja kartmatu, on aga seejuures täiesti võhik kaasaegse tõelikkuse tundmises ja satub ühtelugu naeruväärseisse ja haledaisse situatsioonidesse.

Selles romaanis ei kujuta Cervantes mitte ainult hispaania aadlikku, kes oma endise kuulsuse üle oli elanud, vaid ta annab pildi ka Hispaaniast endast kui aadlimonarhiast, mis oli tarretunud feodalismi ja katolitsismi aegunud vormidesse.



Murillo. Tänavapoisid.

§ 2. Madalmaade revolutsioon.

Revolutsiooni põhjused. Hispaania kuningas ja aadel elasid oma talupoegade ja rikaste maade arvel, mis olid Hispaania võimu all. Kõige rohkem tulusid sai Hispaania riik rikkaimalt nende maade seas — M a d a l m a i l t. Madalmaade kaupmehed ja tööstürid hakkasid kartma, et kui asi

niiviisi edasi läheb, siis laostuvad nemad niisama, nagu olid juba vaesunud Hispaania kaupmehed ja tööturid.

Selline hädaoht suurenes eriti selle järel, kui Hispaania troonile sai Philipp II. See kuningas otsustas Madalmaad lõplikult oma piiramata võimule alistada ja muuta need harilikuks Hispaania provintsiks, et nõuda neilt niisuguseid makse, mis talle meeldivad.

Kuningas oli aga arvestanud vääralt: Madalmaade kodanlus ja kogu rahvas tõusis üles Hispaania absolutismi vastu. See ülestõus oli esimene edukas kodanlik revolutsioon Euroopas, mis vabastas Madalmaad Hispaania aadlike ja aadliku monarhia ikkest.

Madalmaad XVI sajandil. Seitseteist Madalmaade provintsi haarasid XVI sajandil endi alla praeguse Belgia, osa Prantsusmaast, Luksemburgi ja Hollandi. Madalmaad asetsesid suurte jõgede — Reini, Maasi ja Schelde suudmeis. Need jõed ühendasid Madalmaid Prantsus- ja Saksamaaga. Töökas tööstuslik rahvastik asustas tihedalt seda väikest maad. Madalmail elas umbes 3 miljonit inimest, seal oli 200 linna, 150 tööstuslikku alevikku ja 6000 küla.

Madalmaade majanduslikuks keskuseks oli rikas kaubalinn Antverpen Schelde suudmes.

Antverpen asetses sobiva laevatee ääres, mis ühendas Madalmaid Saksa- ja Prantsusmaaga jõgesid kaudu ja Inglismaaga merd mööda. Antverpen hakkas kiiresti rikastuma selle järel, kui portugallased olid avastanud meretee Indiasse. Inglaste otsuse kohaselt oli Antverpen „neelanud teiste rahvaste kaupmehi kogu nende kaubandusega". Antverpen sai XVI sajandil kõige tähtsamaks Euroopa kaubalinnaks.

Madalmaad olid juba XVI sajandil majanduse poolest arenenud maa. Kõrvuti feodaalide-aadlikkudega elas siin rikas ja mõjuvõimult tugev kodanlus. Siin hakkas arenema kapi-

talistlik suurtööstus, ekspluateerides palgatöölisi ja väikesi kodukäsitöölisi külades.

Üha tugevamini hakkasid ilmnema vastuolud esirinnas sammuva Madalmaade kodanluse ja ajast mahajäänud feodaalse Hispaania monarhia vahel, kes tahtis elada rikaste Madalmaade arvel.

Igaüks 17 provintsist evis omaette valitsemisviisi. Igaühes neist olid omad provintsistaadid (seisustekogud); suurtel linnadel oli omaette valitsus. Ühiste asjade otsustamiseks kogunesid provintside esindajad generaalstaatideks. Kogu valitsuse eesotsas oli kuninga asevalitseja — asehaldur, kelle juures asus riiginõukogu.

Philipp II poliitika Madalmail. Philipp II otsustas kaotada Madalmaade omavalitsusliku korra, et võiks vabalt maksustada neid rikkaid provintse Hispaania riigikassa huvides. Selleks tahtis ta kasutada sedasama vahendit, mis oli järele proovitud Hispaanias, nimelt inkvisitsiooni ja „ketserite" karmi jälitamist.

Madalmail olid juba ammu hakanud levima protestantlikud õpetused. Rikas linnakodanlus siirdus heameelega kalvinistlikku usku. Ta moodustas konsistooriumid Genfi eeskujul. Koguduste vanemaiks said kõige rikkamad ja mõjukamad isikud, kaupmehed ja tööstusettevõtjad, mistõttu kirik muutus kodanluse võimutsemise tööriistaks.

Käsitööliste, sellide ja tööliste keskel levis anabaptism.

Et ketserlust välja juurida, hakkas Philipp kõrgemaisse vaimulikesse ametitesse määrama hispaanlasi ja valmistus Madalmaile sisse viima hispaania inkvisitsiooni.

Vaimulikud kohtunikud hakkasid maad mööda reisima ja püüdma neid, kes ei tunnistanud endid katoliiklasteks või ei käinud katoliku kirikus. Algasid massilised tagakiusamised, hukkamised ja tuleriidal põletamised. Kalvinistid ja

anabaptistid (s. o. peamiselt kodanlased, käsitöölised ja töölised) muutusid seetõttu maa ja rahvuslike vabaduste kõige tulisemaiks kaitsjaiks. Nendele tähendas katoliiklus hispaania inkvisitsiooni, toorest hispaania sõdurite võimutsemist ja Madalmaade riisumist Hispaania aadlimonarhia poolt.

Kuid Hispaania kuningas oma fanaatilise poliitikaga sundis revolutsiooni poole üle minema koguni Madalmaade aadlit, kes muidu oma enamikus oli valmis teenima kuningat ja vana, katoliku usku. Nimekaid Madalmaade aadlikke tõukas Hispaania kuningas endast eemale sellega, et tõrjus nad kõrvale maa valitsemisest, väikeaadlikke sellega, et loobus neid ohvitseridena sõjaväkke võtmast.

Koguni katoliku vaimulikud Madalmail kartsid, et uute piiskoppide-välismaalaste määramine ja nende varustamine sissetulekutega Madalmaade kloostreilt võib kahandada kohalike vaimulike tulusid ja rikastada hispaanlasi.

Ülestõusu algus. Rahulolematud aristokraadid saatsid kuninga juurde Madridi saatkonna, tehes talle ülesandeks veenda kuningat selles, et inkvisitsiooni sisseseadmine Madalmail võib viia üldise mässu tekkimiseni. See reis ei andnud mingeid tagajärgi. Väikeaadel aga teotses otsustavamalt.

1565. a. lõpul moodustas ta salajase organisatsiooni ja andis vande kaitsta maad inkvisitsiooni ja välismaalaste, s. o. hispaanlaste vastu. Seda aastat peetakse Madalmaade revolutsiooni alguseks.

Aadlike liikumine leidis vastukaja kogu maal. 1566. a. sügisel puhkes suurtes tööstuslinnades laialdane rahvaliikumine, mis oli suunatud katolitsismi ja Hispaania ülemvalitsuse vastu. Rahvahulgad, üles ässitatud kalvinistlike jutlustajate poolt, tungisid kirikuisse ja hävitasid neis kaunistusi, purustasid pühapilte ja raidkujusid.

Alamrahva liikumine kohutas Madalmaade aadlikke. Hispaania võimud kasutasid seda ja meelitasid ühe osa aadli-

kest endi poole ja nende kaasabil surusid rahvaliikumise maha.

Alba terror. Philipp II otsustas ühel hoobil vastuhakkajatega lõpu teha. Aastal 1567 saadeti Madalmaile karm ja julm hertsog Alba, kes Madalmais nägi kolooniat ja selle elanikke oli valmis kohtlema nagu Ameerika indiaanlasi. Madalmaile jõudmise järel asutas Alba otsekohe „rahutuste nõukogu", s. o. erakordse kohtu ketserluse ja riigireetmise asjus, mida hakati nimetama tema julmuse tõttu „verenõukoguks".

Selle kohtuasutise ohvrite arv ulatus Alba võimulolemise jooksul üle 8000 inimese.

Terroril, mida Alba Madalmail teostas, polnud eesmärgiks mitte üksnes ketserluse väljajuurimine, vaid ka Madalmaade aadli ja kodanluse otsene riisumine, et täita Hispaania riigikassat ja maksta palka Hispaania sõjaväele ning ametnikele. „Ma areteerin nüüd rikkamaid ja koledamaid roimareid ja sunnin neid rahatrahvi maksma. Seejärel asun ma kuritegeliste linnade karistamisele. Niiviisi kogunevad teie majesteedi laekaisse suured rahasummad," kirjutas Alba kuningale.

Algas massiline põgenemine välismaale. Et pääseda terrorist, põgenes Saksamaale ka tähtsaim ja mõjuvõimsaim maaomanik Oranje Wilhelm, kes juhtis Madalmaade aadlit. Viimane ei olnud rahul Hispaania ülemvalitsusega. Vaesem rahvas, meeleheitele viidud, organiseeris väikesi väesalku, kes endid metsades varjul hoides ühel ja teisel juhul hispaanlaste kallale tungisid. Need metsagöösid[1] hävitati peagi Alba vägede poolt.

Alba otsustas nüüd Madalmail sisse seada Hispaania maksude süsteemi, nn. alcabala. Alba nõudis, et igaüks pidi oma maa või maja müümisel maksma 5 protsenti selle hinnast ja kaupade müümisel andma maksuna riigile 10 prot-

[1] Göösid — närukaelad — oli madalmaade revolutsionääride hüüdnimi.

senti nende väärtusest. See maks tähendas kogu maa laostumist. Põgenemine välismaale suurenes, kaubandus ja tööstus jäid seisma, algas tööpuudus ja nälg. Madalmaade põhjaosas teenis palju töörahvast madrustena suures Hollandi ja Zeelandi kaubalaevastikus. Kui kauplemine soikus, siis algatasid meremehed meresõda, tungisid kallale Hispaania laevadele. Need meremehed-partisanid nimetasid endid meregöösideks.

Aastal 1572 vallutasid meregöösid ühel Zeelandi saarekesel Brieli linna.

Põhja-Madalmaade ülestõus. See linn sai ülestõusnute tugipunktiks Põhja-Madalmail. Ülestõus haaras põhjaprovintsid — Hollandi ja Zeelandi. Siia hakkasid kogunema emigrandid, kes varemalt olid põgenenud Madalmailt Saksa-, Prantsus- ja Inglismaale.

Siia tulid kõik, kes vihkasid hispaanlasi ja olid valmis oma elu ohverdama kodumaa vabastamiseks. Siia saabus ka Oranje Wilhelm. Ta tunnistati Hollandi ja Zeelandi asehalduriks. Wilhelm organiseeris palgasõdurite väeosad ja saatis need võitlema hispaanlaste vastu.

Suur hulk käsitöölisi, töölisi ja madruseid ühines meregöösidega.

Alba sattus raskesse seisundisse. Vägede ülalpidamine läks kalliks, konfiskeeritud rikkused olid kulutatud, vastupanu maal aga kasvas iga päevaga. Haarlemi piiramine vältas 8 kuud, kusjuures Alba kaotas 12 000 sõdurit surnuina ja haavatuina.

Kaks korda piirasid Hispaania väed oma asukoha poolest tähtsat Leideni linna. Linnas hakkas toidutagavara otsa lõppema. Hollandi staadid tegid siis korralduse purustada tammid ja avada lüüsid, mis kaitsesid maad üleujutuse eest. Göösid laevastik tõi piiratuile toidumoona. Hispaania sõjavägi oli sunnitud põgenedes end uputuse eest päästma.

Ärritunud ebaõnnestumisist, kutsus kuningas Alba Madalmailt ära (1573).

Antverpeni rüüstamine. Albale järgnenud asehaldurid juhtisid Philipp II tähelepanu sellele, et madalmaalastele tuleb teha järeleandmisi, kuid kuningas jäi oma arvamuse juurde ja oleks seetõttu kaotanud peaaegu kõik Madalmaad. Raha riigikassas polnud ja palga maksmine sõjaväele tuli katkestada. Hispaania sõdurid hakkasid maad rüüstama. Aastal 1576 tormasid nad rikka Antverpeni kallale, tapsid maha umbes 7000 elanikku ja rüüstasid linna niivõrd, et ta hiljem enam ei suutnudki kosuda.

Genti leppimus. Hispaania sõdurite märatsemine ja rüüstamised kutsusid esile vastuhaku kogu Madalmail. Hispaanlaste poolt laostatavad lõunaprovintsid otsustasid ühineda põhjaprovintsidega. Mõlemate poolte esindajad kogunesid Genti ja moodustasid siin ülemadalmaalise liidu (1576). Siin vastuvõetud Genti leppimuses otsustati nõuda ketserite-vastaste käskkirjade kaotamist, põhjaprovintsidele õigust protestantismi säilitamiseks, amnestiat kõigile ülestõusust osavõtnuile, Hispaania vägede äraviimist Madalmailt ja generaalstaatide regulaarset kokkukutsumist.

Utrechti unioon. See liit aga ei püsinud kaua. Lõunaprovintsides oli oma päritolult aadellik-katoliiklik vaimulik seisus tugev ja aadlikud kartsid, et kalvinismi levimisega võivad nad oma maad ja tulud kaotada. Lisaks sellele algas a. 1577 Lõuna-Madalmaade linnades demokraatlik liikumine. Brüsselis, Gentis, Arras's ja teistes linnades haarasid käsitöölised ja töölised võimu endi kätte, linnu hakkasid valitsema nende poolt valitud komiteed ja rikastelt kodanikelt hakati sõjalisteks ja muudeks otstarveteks kõrgeid makse võtma.

„Vaimulik seisus," kirjutab üks kaasaeglasist, „oli meele-

heitele viidud, aadlikud värisesid hirmust ja rikkad linlased tundsid endid ebakindlatena oma isiklikes majades."

Rahvaliikumisest heidutatud lõunaprovintside rikas kodanlus liitus nüüd vaimulike ja aadliga. Aadlike väesalgad hakkasid linnadest välja kihutama demokraatlikke komiteesid ja taastama endist aadlike ja kaupmeeste võimu. Lõunaprovintside aadel, vaimulikud ja kodanlus avaldasid valmisolekut alistuda Hispaania kuningale, et aga vabaneda hirmust alamrahva revolutsiooni ees.

Vastuseks sellele sõlmisid seitse põhjaprovintsi a. 1579 liidu, kirjutades alla nn. Utrechti unioonile. Nad tõotasid „igaveseks ühineda, nagu moodustaksid nad ühe provintsi", ja ühiselt võidelda hispaanlaste vastu. Varsti pärast seda kuulutasid nad Philipp II troonilt tagandatuks. „Jumal pole loonud alamaid," öeldakse selles ürikus, „mitte riigivalitsejate jaoks, vaid — ümberpöördult — on loonud riigivalitsejad alamate huvides. Kui riigivalitseja hülgab oma alamate huvid, ei ole ta enam valitseja, vaid türann, kelle käsku ei tarvitse täita." Põhjaprovintside rikkal kodanlusel polnud midagi selle vastu, et uue riigi etteotsa astuks kuningas, ja ta arvas selleks sobivaima kandidaadi olevat Oranje Wilhelmi.

Kuid a. 1584 hukkus Wilhelm palgatud mõrvari käe läbi. Valitsuse etteotsa sai rahvusnõukogu, mis koosnes rikka kodanluse ja kõrgaadli esindajaist.

Edaspidine võitlus Hispaaniaga. Uut riiki hakati kutsuma Ühendatud Madalmaade vabariigiks ehk lihtsalt ka Hollandi vabariigiks — kõige rahvarohkema ja rikkama provintsi (Hollandi) nime järgi seitsme provintsi hulgast, mis moodustasid liidu. Vabariigil tuli veel kaua Hispaaniaga võidelda oma sõltumatuse kaitsmiseks.

Aastal 1580 liidendas Hispaania Portugali kõigi ta koloniatega. Hispaania kuninga valduses olid nüüd mitte ainult

asumaad Ameerikas, vaid ka Portugalile kuulunud valdused Indias.

Inglismaa, kes oli Hispaania tugevnemise tagajärjel rahutuks muutunud, hakkas avalikult Madalmaid abistama. Philipp II tahtis seetõttu otsustavalt lüüa oma peavaenlast Inglismaad, kes rüüstas Hispaania kolooniaid ja laevu. Cadizis formeeriti võitmatu armaada, määratu suur sõjalaevastik kallaletungiks Inglismaale.

Armaada koosnes 130 suurest kohmakast ja raskesti relvastatud sõjalaevast ning 30 transportlaevast. Kuid torm purustas Hispaania laevastiku. Osa sellest hävitati Inglise laevastiku poolt. Ainult võitmatu armaada tähtsuseta jäänused tulid tagasi Hispaaniasse.

Philipp II pidi oma uhkeist kavatsusist loobuma. Aastal 1609 kirjutati alla Hispaania ja Madalmaade vaherahu lepingule, mille järgi Hispaania tunnustas uue riigi iseseisvust.

Nii lõppes Madalmaade revolutsioon — esimene võidukas kodanlik revolutsioon Euroopas. See lõppes Hispaania feodaalse absolutismi lüüasaamisega ja Madalmaade kodanluse võiduga. Selles ongi selle muudatuse oluline progressiivne tähendus.

Kodanlus võis võita ainult rahvamasside aktiivse osavõtu tõttu revolutsioonist, kuid selle võidu vilja maitses ainuüksi kodanlus.

§ 3. Madalmaad XVII sajandil.

Majanduslik õitseng. XVI sajandi revolutsioon muutis Madalmaad Euroopa tugevaimaks mere- ja kaubariigiks. Marxi sõnade järgi kujunesid Madalmaad XVII sajandil eeskujulikuks kapitalistlikuks maaks.

Madalmail hakati ehitama suuri laevu, millede vee-välja-

surve ulatus üle 1000 tonni ja mis olid määratud ookeanireisideks. Siin hakati samuti kõige enne laialdaselt tarvitama täpsuskelli (kronomeetreid), teleskoopi, sekstanti (astronoomilist instrumenti, mille abil saab kindlaks määrata laeva asukohta ulgumerel) ja viimisteldud, kaardivõrguga varustatud kaarte.

Kolooniad. 1615. a. purustasid hollandlased Hispaania laevastiku Malaka poolsaare lähedal ja vallutasid rea toetuspunkte India rannikmail. Nad astusid kaubanduslikku suhtlemisse Hiina ja Jaapaniga. Kõige rohkem kindlustasid endid hollandlased Sunda ja Moluki saartel. Nende kätte läksid vürtside (pipar, nelk, kaneel, muskaatpähklid) tootmise tähtsamad alad. Jaava saarele rajati suured kohviistandused. Hiinast hakkasid madalmaalased enne kõiki Euroopasse vedama teed, mis varsti leidis siin laialdast tarvitamist.

Asumaid omandati ka läänes, s. o. Ameerikas. Siin vallutati hollandlaste poolt mitu Antilli saart, kuhu rajati suured suhkrupilliroo-istandused.

Koloniaalkaubanduse alal teotsesid suured kaubaühingud. Kõige tähtsam neist oli 1602. a. asutatud Ida-India kaubaselts, kes monopolina enda kätte keskendas kaubavahetuse Indiaga. Ida-India kaubaselts omas suurt iseseisvust. Ta müntis oma raha, tal oli oma sõjavägi, ta ehitas linnu ja kindlusi, nimetas ametnikke ja kohtunikke ning tal oli koguni õigus sõda kuulutada ja rahulepinguid sõlmida. See kaubaselts pani aluse Madalmaade asumaalisele vägevusele. Suurt tähtsust omas Madalmaade kaubandus Balti mere maade ja Venemaaga. Hollandi kaupmeestel oli Venes igasuguseid soodustusi ja nad vedasid siit Lääne-Euroopasse vilja, kanepit, tõrva, mastipuid, karusnahku ja muid kaupu.

Madalmaade majanduselu keskuseks oli Amsterdam. XVII sajandi alguses oli selles linnas 100 000 elanikku. Ams-

terdami tähtsus ei piirdunud ainult kaubanduse ja tööstusega, vaid siin asusid ka kõige rikkamad ja oma operatsioonidelt suurimad pangakontorid Euroopas.

Madalmaade riigikord. Kuskil ei omanud kodanlus sellist võimu kui Madalmail. Kogu poliitiline elu oli keskendatud linnadesse. Iga linna eesotsas seisis nõukogu, mis oli moodustatud rikkaimate kaupmeeste esindajaist. Linnade saadikud moodustasid provintsistaadid, kes omakorda läkitasid esindajad *generaalstaatidesse*, kes pidasid oma istungeid Haagis. *Generaalstaadid* juhtisid välispoliitikat, sõja-, mere- ja rahaasjandust ning nimetasid kõige kõrgemaid ametnikke. Generaalstaatide täidesaatvaks organiks oli riiginõukogu, kelle eesotsas seisis *asehaldur*. Ta oli ühtlasi sõjajõudude juhatajaks.

Peaaegu alati olid asehaldurid *Oranje* vürstisoost. Neile vaadati kui pärilikele presidentidele.

Klassivastuolud olid Madalamail teravamad kui kuskil mujal Euroopas. Kuskil polnud säärasel suurel arvul proletaarlasi kui Madalmail. Tööpäev oli pikk, aga tööpalk kerjuslik. Tööstusettevõtteis rakendati laialdaselt naiste ja laste tööjõudu, see aga surus tööpalga veel rohkem alla.

Halvenes ühtlasi talupoegade seisund. Revolutsioonist hoolimata püsisid paljudes kohtades, eriti Madalmaade idaosas, pärisorjuse jäänused. Suurkodanlus püüdis neid läänikorra jäänuseid säilitada, sest ta ise hakkas aadlike maid kokku ostma ja oli huvitatud talupoegade allumisest.

„Rahvamassid Madalmail kannatasid juba a. 1648 rohkem üle jõu käiva töö all, olid vaesemad ja kannatasid julmema rõhumise all kui ülejäänud Euroopa rahvamassid," ütleb Marx (Marx ja Engels, „Kogutud teosed", XVII k., lk. 824).

Kodanlik kultuur. Madalmail kehtis *kodanlik-aristokraatlik kord*. Teiste maade kodanlusele, kes elas feodaalsete monarhiate ikke all, tundus Holland eeskujuliku vabaduste-maana.

Põhja-Madalmaad said keskkohaks *raamatutrükkimisele* ja *raamatukauplemisele*, mis koondusid Leideni ja Amsterdami.

Laialdase leviku osaliseks said ka *ajalehed*. Nad mitte üksnes et tõid majanduslikke ja poliitilisi uudiseid kõigist Euroopa osadest, vaid arutasid ka mitmesuguseid poliitilisi küsimusi, mis lugejaid erutasid.

Hiilgava õitsengu saavutas kunst. Suurem osa madalmaade maalikunstnikest kujutas oma žanrimaalidel ja portreedel täissöönud, rahulolevaid, oma võiduvilja maitsevaid, rikastunud kodanlasi. Kunstnikud ülistasid perekonnaelu mugavusi selle kodu miljöös. Tolle aja maalidelt tervitavad vaatlejaid endaga rahulolevate kodanlaste näod.

Kuid madalmaade maalikunstnike hulgas leidus ka teise suuna taotlejaid. Mõned maalikunstnikud säilitasid Madalmaade kodanluse revolutsiooniajastu sõjalist vaimu. Sääraste kunstnike hulgas tõusis kõrgemale kõigist oma kaasaeglasist suurim maalija ja graafik *Rembrandt* (1606—1669), kes põlvnes Leideni möldri perekonnast ja elas suurema osa oma elust Amsterdamis.

Rembrandti pildid on täis sügavaid mõtteid ja dramatismi. Peene meisterlikkusega kujutab ta kogu inimelamuste mitmekesisust: rõõmu, kurbust, viha, kannatust. Eriti head on Rembrandti portreed. Rembrandti tähtsamaks võtteks on valguse — varju kasutamine. Valgustuse abil oskas ta anda kujudele ja nägudele haruldase reljeefsuse.

Ainult oma varajasemal eluperioodil omas Rembrandt menu kaasaeglaste hulgas. Mida tõsisemaks ja sügavamaks ta looming muutus, seda vähem vastas sees Madalmaade kodanlaste maitsele. Rembrandt suri üksildasena ja unustatuna.

XXVII peatükk.

Inglismaa XVI sajandil.

§ 1. Kapitalismi arengu algus Inglismaal.

Manufaktuuride tekkimine. XVI sajandil oli Inglismaa väike riik 2,5—3 miljoni elanikuga. Elanike arvult oli ta kolm korda väiksem Hispaaniast ja viis korda väiksem Prantsusmaast. Kuid nimelt XVI sajand oli algusajaks sellele Inglismaa majanduslikule tõusule, mille tagajärjel ta kolmesaja aasta möödudes sai kogu maailma vabrikuks ja maailma vägevaimaks asumaade-riigiks.

Juba ammusest ajast alates õitses Inglismaal lambakasvatus ja inglise villa veeti suurtes hulkades teistesse maadesse, eriti Flandriasse. XIV sajandist alates hakkas Inglismaal arenema kalevitööstus. Inglismaa lakkas villa välja vedamast ja töötas selle ise ümber. Kalevi tootmisega ei tegelnud mitte üksnes tsunftimeistrid linnades. See levis ka maale, kus meistrid üheaegselt harisid põldu ja tegelesid ketramise ning kudumisega. Et enamikul juhtumeil oli siin tegemist vaeste inimestega, siis varustati neid villa ja tööriistadega kalevi ülesostjate poolt, kes nõudsid, et meistrid müüksid kõik oma valmissaadused ainult neile. XVI sajandist alates hakkasid sellised ülesostjad ise asutama suuri töökodasid, kuhu nad rakendasid tööle ühe osa nendest sõltuvaid meistreid, et parem oleks töötegemise järele valvata. Inglismaal tekib palju manufaktuure kalevitööstuse alal ja hakkab levima kapitalistlik tootmisviis.

Neil muutustel Inglise tööstuses olid arvamatud tagajärjed nii Inglise majanduslikus kui ka ühiskondlikus elus.

Talupoegade maatustumine. Tarastamised. Arenev kapitalistlik tööstus tootis eeskätt väljaveoks, mispärast talle oli tarvis rohkem villa ja rohkem töötavaid käsi kui vanale tsunftitööstusele, mis produtseeris ainult piiratud kohaliku turu jaoks. Lambakasvatus osutus kasulikuks ürituseks. Suured karjad vajasid palju maad, aga enamik maadest, mis oleksid sobinud karjamaadeks, oli talupoegade väikemajapidamiste all. Siis hakkasid inglise suurmaapidajad-lordid talupoegi nende talunditest välja ajama ja nende maid ära võtma. Talunditest väljaaetud, oma varanduse ja elamisvõimalused kaotanud talupojad olid sunnitud kapitalistide juurde töölisteks minema. Talupoegade minemakihutamine nende kohtadelt oli nii siis kasulik lordidele, sest nad said oma karjamaid suurendada, kui ka kapitalistidele, sest nad said odavat tööjõudu. Talupoegi kihutati massiliselt oma põlistest kodudest minema. Tühjenesid terved külad.

Talupoegade hulgas oli ka jõukaid, kellele samuti kasuks tuli talumaade äravõtmine lordide poolt. Need rikkad talunikud rentisid suurmaapidajailt maakohti, kus hakkasid omakorda lambaid kasvatama või seadsid sisse suurmaapidamisi ja külvasid müügi eesmärgiga nisu, kusjuures põldudel töötasid põllutöölised kerjusliku palga eest. Nii suurmaapidajad-lordid, kes kasvatasid lambaid, kui ka nende rentnikud (farmerid) olid kapitalistid, sest nad kasutasid palgatööliste jõudu.

Endi valdusesse võetud maid lordid ja farmerid tarastasid ja eraldasid neid niiviisi talupoegade maast. Seepärast hakati neid maa-anastusi ja talupoegade äraajamisi Inglismaal nimetama tarastamisteks.

Verised seadused hulkurite ja kerjuste vastu. Inglise talupojad ja töölised sattusid raskesse seisundisse. Nende vastu olid nii aadlikud kui ka kodanlased. Talupojad olid jõuetud tarastamiste vastu võitlema. Paljud kohtadelt äraaetud talupojad ei leidnud kuskilt tööd. Inglise maanteedel hulkus massiliselt kerjuseid ja töötuid. Külade tühjenemine inimestest ja kerjuste rohkus moodustasid juba niivõrd silmatorkava pahelise nähtuse, et isegi Inglise valitsus rahutuks muutus. Valitsus kartis samuti, et talupoegkonna vaesumisega ei laeku enam soovitaval määral makse ega saa sõjaväe jaoks küllaldaselt sõdureid. Valitsus pani kehtima seadusi tarastamiste tõkestamiseks. Et aga valitsev klass, s. o. aadlikud, oli tarastamistest huvitatud, siis ei tulnud valitsuse püüetest midagi välja.

Seevastu ei takistanud keegi valitsusel rünnata neid õnnetuid, kes olid kaotanud oma elatumisvõimalused. Valitsus kuulutas töötud „hulkureiks", kes meelega tööst eemale hoiduvad. Ta hakkas töötute ja kerjuste vastu välja andma niivõrd julmi ja ülekohtusi seadusi, et Marx neid seadusi nimetab veristeks. Hulkureid karistati peksuga, orjaks müümisega ja isegi surmaga.

Robert Ket'i ülestõus. Talupojad katsusid tarastamistele ja veristele seadustele vastu panna. Mitmes riigiosas hakkasid puhkema ülestõusud. Neid oli eriti palju maa idaosas, sest seal oli tehtud kõige rohkem tarastamisi.

Suurim neist ülestõusudest tekkis Norfolki krahvkonnas Ida-Inglismaal Robert Ket'i juhatusel (1549). Talupojad nõudsid tarade hävitamist, äravõetud ühismaade tagasiandmist ja suurte veise- ja lambakarjade pidamise keeldu. Vastuhakkajad vallutasid krahvkonna pealinna Norwichi. Valitsus saatis ülestõusust osavõtjate vastu ühes kahurväega suure palgasõdurite väesalga, mis koosnes peamiselt välismaalastest. Ket kaotas lahingu, üle kolme tuhande talupoja langes võitluses, veel rohkem sattus vangi ja hukati. Ket ise poodi Norwichis.

§ 2. Tudorite absolutism. Inglise reformatsioon.

Inglise absolutism. Aadlikele ja kodanlusele oli vajalik tugev võim, mis oleks lubanud neil segamatult ekspluateerida ning koorida talupoegi ja töölisi ja aidanud kaitsta Inglise kaubandust sääraste konkurentide vastu, nagu olid Hispaania, Prantsusmaa ja Madalmaad.

Tugeva kuningavõimu kardetavaiks vastasteks olid suuraadlikud. Enamik neist oli aga Roosidesõja ajal hävinenud.

Uus Tudorite dünastia (1485—1603) omandas aadlik-kodanliku parlamendi igakülgse toetuse tõttu peaaegu piiramatu võimu. Tudorite aega Inglismaal nimetatakse seepärast Inglise absolutismi ajastuks.

Reformatsioon Inglismaal. Esimene Tudori soost kuningas Henry VII (1485—1509) pidas edukat võitlust tõrksate kõrgaadlikega, konfiskeerides nende varandusi ja hävitades nende linnuseid. Tema poeg Henry VIII (1509—1547), julm ja kapriisne türann, seejuures aga osav ja kaugelenägev

poliitik, teostas inglise kiriku lahkulöömise rooma-katoliku kirikust ja kuulutas enda uue, anglikaani kiriku peaks(1534).

Uus kirik oli midagi vahepealset protestantismi ja katolitsismi vahel. Nagu luterlikus kirikus, oli ka siin kirikupeaks kuningas, seevastu aga säilisid anglikaani kirikus tore jumalateenistus, piiskopid ja preestrid, nagu see oli katoliiklastelgi. Munklus hävitati, kloostrite maad ja varandused konfiskeeriti. Et kuningas oli rahahädas, siis laskis ta kloostrite maad müügile. Inglismaal toimus ennekuulmatu spekulatsioon maaga ja suurem osa sellest sattus kaupmeeste ning töösturite kätte. Ostnud maad, muutusid nad aadlikeks; nad kihutasid kloostritalupojad nende maadelt minema või ekspluateerisid neid veel julmemini kui endised isandad. Kirikute ja piiskoppide maid aga ei konfiskeeritud. Anglikaani kirik jäi suurmaapidajaks. Ta sai endist viisi nagu katoliku kirikki kirikuliikmetelt kümnist. Anglikaani kirik sai riigikirikuks. Kõik inglased olid kohustatud selle kiriku liikmeks olema, muidu jälitati neid riiklike roimaritena.

Anglikaani kirik ei rahuldanud kodanlust ega uut aadlit. Kodanlus tahtis, et kirik oleks lihtsam, vähem kulukas, et oleks vähem kirikupühi ja rohkem tööpäevi. Kodanlus tahtis kirikut katoliikluse jäänustest „puhastada". Säärase puhastuse pooldajaid hakati Inglismaal kutsuma puritaanideks (ladina sõnast purus — puhas).

Puritaanid eelistasid kalvinistliku kiriku korda. Rahva keskel levisid teised usundilised õpetused, mis olid igasuguse riigikiriku vastu ja nõudsid koguduste täielikku sõltumatust riigist. Niisuguse õpetuse pooldajaid kutsuti omakorda independentideks, s. o. sõltumatuiks.

§ 3. Inglise kaubandus ja välispoliitika XVI sajandil.

Inglismaa ja Hispaania. Kaubanduse ja tööstuse areng püstitas uusi ülesandeid Inglismaale ta välispoliitikas. Ing-

lismaa tugevamaks vastaseks merel oli Hispaania. Tudorite ajal olid vahekorrad Hispaaniaga tähtsaimaks Inglise välispoliitika küsimuseks. Inglismaa feodaalsed ringkonnad otsisid endile tuge feodaalselt Hispaanialt, püüdes Inglismaad Hispaaniale lähendada. Kaubandus-tööstuslikud ringkonnad ja uusaadel nõudsid aga otsustavat võitlust Hispaania vastu. Et kodanluse ja uusaadli hulgas oli levinud puritaanlus, siis vihkasid nad Hispaaniat ja katoliku kirikut. Ümberpöördult — aadlikud, kes kaldusid liidu poole Hispaaniaga, olid samaaegselt nõus taastama Inglismaal katoliku kirikut. Lühikeseks ajaks neil õnnestuski seda teha pärast Henry VIII surma. Nad sobitasid abielu Henry VIII tütre Mary, kes sai troonile a. 1553, ja Hispaania troonipärija, pärastise kuninga Philipp II vahel. Mary Tudor taastaski katoliku kiriku Inglismaal ja jälitas ketsereid nii julmalt, hukkas neid ja põletas tuleriidal, et teda hakati kutsuma Veriseks.

Kuid edusammud Inglise majanduselus XVI sajandi teisel poolel tugevdasid kodanluse ja uusaadli seisundit ning aitasid neil ülekaalu omandada vana-aadli üle. Uue kuninganna Elisabethi ajal (1558—1603) asus Inglise valitsus otsustavalt kaitsma Inglise kaubandust ja tööstust ning pidama ägedat võitlust Hispaania ja katoliiklusega. Nüüd hakati Inglismaal katoliiklasi armutult hävitama.

Kaubaühingud. Elisabethi ajal soodustas Inglise valitsus mitmesuguste abinõudega tööstust ja kaubandust. Ta võttis kaubaühingud enda kaitse alla ja andis neile monopoliõigusi kauplemises kaugete maadega. Nii loodi Türgi, Levandi ja Aafrika kaubaühingud. Aastal 1552 asusid Inglismaalt kolm laeva teele, et otsida põhjamerede kaudu teed Indiasse. Kaks laeva hukkus jääs, kolmas, mida juhtis Chancellor, jõudis Põhja-Düüna suudmeni. Siit läks Chancellor Holmogori kaudu Moskvasse, külastas tsaar Joann Julma ja sai loa kaubelda Vene riigiga. Aastal 1554 asutati

Inglismaal „Kaubaühing Moskva, Pärsia ja Põhjamaadega kauplemiseks" ehk lühidalt Moskva kaubaselts.

Kuid kõige tähtsam ja rikkam säärastest kaubaühingutest oli a. 1600 asutatud Ida-India kaubaselts, kes sai monopoliõiguse kaubelda kõigi nende maadega, mis asetsevad ida pool Healootuse neeme.

Inglise kaubanduse ja tööstuse tõusu osutajaks oli Londoni börsi asutamine pankur Greshami poolt. Kuninganna Elisabeth võttis isiklikult börsi avamisest osa ja tõstis Greshami rüütliseisusse.

Välispoliitika. Mida suuremaid edusamme tegi Inglise kaubandus, seda möödapääsematumaks sai kokkupõrge Hispaaniaga. Inglise sõja- ja kaubalaevad riisusid Hispaania rannikmaid, tungisid kallale Hispaania laevadele ja rüüstasid Hispaania asumaade rannikualasid Ameerikas. Inglismaal oli seltse, kes spetsiaalselt teotsesid meriröövi korraldamisega ja saagi jagamisega. Kuninganna Elisabeth ise võttis salaja neist seltsidest osa. Elisabeth toetas avalikult Madalmaid, kes olid üles tõusnud Hispaania vastu. Philipp II aitas oma saadikute ja salakuulajate kaudu kaasa vandeseltside korraldamiseks Inglise kuninganna vastu.

1588. a. formeeris Philipp II Inglismaa vastu määratu suure laevastiku, nn. „võitmatu armaada", kuid see hävis osalt tormis, osalt hävitati inglaste poolt.

„Võitmatu armaada" hukkumine oli Hispaaniale raskeks löögiks, millest ta enam ei paranenud. Inglismaa aga tõusis sellest ajast alates üheks tähtsamaks Euroopa mereriigiks.

§ 4. Inglise kultuur XVI sajandil.

Thomas Morus ja ta „Utoopia". XVI sajandil areneb Inglismaal nagu teisteski Euroopa maades uus kodanlik haridus ja levivad humanistlikud õpetused.

Suurim inglise humanist oli Thomas Morus. Ta oli

tähtsal lordkantsleri kohal ja oli kuningas Henry VIII isiklik sõber. See ometi ei takistanud despootlikku kuningat Thomas Morust hukkamast, kui see ei tahtnud tunnustada kuningat kirikupeana (1535).

Thomas Morus kuulus nende inimsoo õilsate esindajate hulka, kes ei võinud rahulduda kehtiva korraga, leppida klassiühiskonna olemasoluga ja vaeste ekspluateerimisega rikaste poolt.



Thomas Morus.

Morus elas kahe ajaloolise perioodi — *lääninduslikku* ja *kapitalistlikku* — piiril. Morus nägi, et suured alamrahva hulgad elasid seni halvasti, ta kartis aga õigustatult, et uutes oludes muutub alamrahva elu veel halvemaks.

Uus aeg oli juba suutnud end näidata talupoegade massilise väljakihutamisega nende maadelt, ennekuulmatu vaesuse ja viletsuse kasvamisega. „Kas see on õige," kirjutas Morus, „et rikas juveliir, liigkasuvõtja midagi tootmata elab mugavat jõude-elu ja raiskab oma aega tühiste toimingutega, samal ajal kui päevatöölised, pakikandjad, käsitöölised ja maaharijad elutsevad viletsuses, jõudes vaevu endile kehva peatoidust hankida? Seejuures töötavad nad nii kaua ja nii visalt, et tööloomgi vaevalt suudaks säärast tööd taluda. Kuid nende töö on nii hädatarvilik, et ükski ühiskond ei saaks mitte ühtegi aastat ilma selleta elada."

Morus väitis, et tarastamiste tagajärjel söövad Inglismaal lambad inimesi välja.

Kust leida väljapääsu sellisest seisundist? Morus ei osa-

nud sellele küsimusele õigesti vastata. Ta katsus pilti maalida ühiskonna ideaalsest seisundist, millist seni veel kuskil ei leidu. Oma teosegi nimetas ta seetõttu „Utoopiaks", mis kreeka keeles tähendab „mitte kuskil". Utoopiaks hakati pärastpoole nimetama iga ideaalse ühiskondliku korra kirjeldust, mis oma aja tingimustes oli vaid fantaasiakujutluseks ega võinud olla teostatav. Thomas Morus oli naguka Campanella üks utopistlikust sotsialismi esindajaid. Alles XIX sajandil panid Marx ja Engels aluse teaduslikule sotsialismile, mis ei ole rajatud fantaasiale, vaid teaduste tulemustele, ja on teostatud meie riigis.

Oma teoses „Utoopia" (kirjutatud a. 1516) kirjeldab Morus elu fantastilisel saarel, mis asetseb kuskil kaugel läänes. Eraomandust seal ei ole. Kõik on kohustatud töötama, logelejaid ootab pagendamine. Elanike peatöö on põlluharimine ja karjakasvatus. Tehakse ka käsitööd, kuid kõige lihtsamat, sest elu saarel on lihtne ja patriarhaalne; tehakse ainult kangru-, sepa- ja puusepatööd. Kõik põllunduse ja käsitöö saadused paigutatakse ühiskonna ladudesse, kust igaüks saab seda, mida vajab. Raskemaid ja mustemaid töid teevad orjad. Orjadeks on sõjavangid ja roimarid.

Sellesse pilti on üksteisega läbi põimitud jooni tulevasest kommunistlikust ühiskonnast ja vanaaegsest patriarhaalsest ühiskondlikust korrast.

Shakespeare. XVI sajand oma tormiliste võitlustega leidis kunstilist väljendust suurima draamakirjaniku William Shakespeare'i (1564—1616) teostes. Ta kirjutas dramatiseeritud ajaloolisi kroonikaid, millede teemasid ta otsis tormilistest Inglise ajaloo perioodidest. Kuid ta kõige tähtsamad teosed on tähelepanuväärsed tragöödiad („Hamlet", „Macbeth", „Kuningas Lear", „Othello" jt.), millede kangelasteks on võimsa mõtte ja tugeva tahtega isikud, kes, haaratud suurtest kirgedest, ei lase endid ühestki hädaohust

pidurdada. Shakespeare'i teostes möödub meist galerii traagilisi ja koomilisi iseloomusid, kelledes lättena keeb elu, alati teravalt silmapaistev ja energiaküllane.

Tolle aja inimesed armastasid draamaetendusi ja teatrietendused olid XVI ja XVII sajandil Euroopas eelistatud lõbustuseks. Londonis oli tähelepanuväärv teater „Globus", asutatud näitleja Burbage'i poolt. Teater oli oma ehituselt ja seadelt väga lihtne. Tal oli ovaalne kuju, keskelt (sealt kohalt, kus meieaegses teatris asetseb parterr) katuseta. Katusega olid kaetud rõdud, kuhu olid asetatud loožid. Parterril seisis publik püsti. Kõige kallimad kohad olid laval, kus vaatlejad käsipõsitasid mattidel. Dekoratsioone polnud üldse; nende asemel püstitati teibad, milledele kinnitati lauatükikesed pealkirjadega: mets, loss, jõgi jne. Niisugustes teatrites kantigi ette Shakespeare'i teosed.

Marx ja Engels hindasid kõrgelt Shakespeare'i kui poeeti ning draamakirjanikku. Nad tsiteerivad sageli Shakespeare'i oma teostes. Geniaalseid Shakespeare'i tragöödiad lavastatakse suure eduga käesoleva ajani.

XXVIII peatükk.

Prantsusmaa XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel.

§ 1. Prantsusmaa XVI sajandi esimesel poolel.

Prantsusmaa majanduslik seisund. XV sajandi lõpul oli Prantsusmaa ühendamine lõpetatud. Prantsusmaa oli oma maa-alalt pisut väiksem kui praegu ja tal oli elanikke 15 miljoni ümber. Elanike arvult oli Prantsusmaa suurim riik Euroopas. Nagu teisteski Lääne-Euroopa maades, arenesid ka Prantsusmaal XVI sajandil tööstus ja kaubandus. Kasvas linase, villase ja siidriide tootmine, samuti pitside, vaipade,

klaas- ja fajanssasjade valmistamine. XV sajandi lõpust alates areneb veel raamatutrükkimine, eriti Lyon'is ja Pariisis.

Tsunftiliselt korraldatud käsitöö kõrval tekib külades kodukäsitöölisi, kes sõltuvad ülesostjaist. Mõnel pool hakatakse rajama manufaktuure.

Tööstuse ja kaubanduse arenemine edeneb Prantsusmaal siiski märgatavalt aeglasemalt kui Inglismaal. Oma põhilaadilt oli Prantsusmaa põllumajanduslik maa. Rohkem kui üheksa kümnendikku tema elanikkonnast asus maal.

XVI sajandi alguses oli enamik prantsuse talupoegi isiklikult vaba ja võis tööle minna, kuhu tahtis. Kuid lunastanud eelmisil sajandeil oma vabaduse, ei olnud talupojad oma maad välja ostnud. Nad jätkasid maa eest oma mõisnikele maksude maksmist, pidid nende majapidamistes teol käima ja kandma rida muid kohustusi, samuti laskma endi üle kohut mõista mõisakohtuis. Sellele kõigele lisandusid riigimaksud, mis vahet pidamata tõusid. Prantsuse talupoja seisund oli ülimal määral raske.

Valitsevaks klassiks Prantsusmaal XVI sajandil oli aadel. Tugev kuningavõim oli aadlikele vajalik, sest kuningavõim kaitses nende juhtivat seisundit ja surus maha talupoegade ülestõusud. Kuid kuningavõim oli niisama tarvilik kodanlusele, et hoida alistuvas seisundis manufaktuuride töölisi ning kodukäsitöölisi ja kaitsta prantsuse kaupmeeste huve. Nii hakkas Prantsusmaal vähehaaval kujunema *piiramatu ehk absolutistlik monarhia*. Kuningas François I (1515—1547) oli oma piiramatus võimus kindel ega kutsunud kordagi kokku generaalstaate. Oma käskkirjadele kirjutas ta: „Nii on minu armulik tahtmine", ja arvas, et sellest on küllalt nende kinnitamiseks uuteks seadusteks.

Säärane absolutistlik monarhia vajas rohkearvuliselt ametnikke. Valitsus hakkas *ametikohti müüma*. Ostjaiks olid peamiselt kodanlased, kes meelsasti vahetasid oma kaupleja- või töösturi-seisundi ametniku-karjääriga.

Sel määral, kuidas kindlustus kuningavõim, suurenesid maksud. Valitsus hakkas nende maksude sissenõudmist renditama. Maksurentnikeks said jällegi rikkad kodanlased. Nad andsid ka sageli valitsusele raha võlgu, saades selle eest suuri protsente. Niiviisi Prantsuse kodanlus — erinevalt Inglise ettevõtlikust kodanlusest — eelistas pigem teotseda ametite ostmisega, maksude rentimisega ja liigkasuvõtmisega kui tööstuse ja kaubanduse alal.

Itaalia-sõjakäigud. Prantsuse aadlikud ei tegelnud ei lambakasvatuse ega põlluharimisega nagu inglise suurmaapidajad, vaid elasid ainult sellest, mida said oma talupoegadelt. Palju kõrgaadli sugukondi oli XV sajandi sõdades ja segadustes hukkunud, ülejäänuid püüdsid kuningad vähehaaval muuta õukondlasteks. Õukonna-aadel sai kuningalt palka (pensione) ja kingitusi ning elas toredat jõude-elu kuninga õukonnas Pariisis. Vähem rikkad aadlikud elasid maal (provintsi-aadel), kuid pidasid tööd endile häbistavaks ja katsusid ohvitseridena kuninga sõjaväkke pääseda. Sõdimist peeti aadlike poolt ainsaks väärikaks ja nende au kohaseks tegevuseks: sõjas võisid nad silma paista, kõrgeid aukraade omandada ja riisuda. Seetõttu oli Prantsuse aadellik monarhia väga sõjakas riik.

Vaevalt oli Prantsusmaa ühinemine Louis XI ajal lõppenud, kui Prantsuse kuningad hakkasid ette võtma suuri vallutussõjakäike, et sõjakale Prantsuse aadlile teotsemist ja saagitsemist võimaldada.

Prantsusmaast lõuna pool asetses rikas, paljudeks riikideks lõhestatud ja seetõttu nõrk Itaalia. Temale suunaski uus Prantsuse monarhia oma esimesed löögid.

François I jätkas oma eelkäijate poolt alatud Itaalia-sõdu. Algul oli ta sõjaretkedel edu, kuid siis põrkas ta Itaalias kokku uue vastasega — Habsburgide soost Hispaania kuninga ning Saksa keisri Karl V-ga. Pavia lahingus a. 1525 sai François I keisri vägede poolt täielikult lüüa ja sattus

koguni vangi. Põhja-Itaalias vallutatud maa-alad läksid kaotsi. Polnud õnnelikud järgnevadki François I sõjad Karl V-ga. Karl V sõjaväed tungisid mitmel korral Prantsusmaale ja kaks korda jõudsid välja peaaegu Pariisini. François I otsis endale kõikjal liitlasi. Ta sobitas sidemeid Türgi sultaniga ja toetas Karl V vastu protestantlikke vürste Saksamaal.

Sõda jätkus veel François I järglase, tema poja Henri II ajal. Aastal 1559, pärast 60 aastat peaaegu ühtejärge peetud sõdu, tehti Câteau-Cambrésis's rahu. Itaalia läks prantslastele jäädavalt kaotsi. Mõlemad pooled ütlesid teineteiselt tehtud vallutusist vastastikku lahti.

Prantsuse renessanss. Protestantism. Itaalia-sõjakäigud tutvustasid prantslasi itaalia renessansiga. Prantslased võtsid algul üle itaalia kultuuri välise külje. Vanade keskaegsete paksude seinte ja kitsaste akendega ning seetõttu nõrgalt valgustatud losside asemele hakkasid Prantsuse kuningad ja aadlikud ehitama ruumikaid ja valguseküllaseid, parkide ja aedadega ümbritsetud paleesid ning kaunistasid neid kuulsate itaalia skulptorite ja maalikunstnike kujude ja piltidega. Tutvumine itaalia rikka kultuuriga ajendas ka prantsuse kultuuri arengut.



Rabelais.

Prantsusmaal hakkas arenema humanism. Tähtsaim prantsuse humanist oli R a b e l a i s, kes kirjutas satiirilise

romaani „Gargantua ja Pantagruel", milles ta teravmeelselt ja sapiselt naeruvääristas vaimulikke ja munki.

Protestantism hakkas Prantsusmaale tungima XVI sajandi 20-ndail aastail. Et François I sõdis Karl V-ga ja sõbrustas Saksa protestantlike vürstidega, vaatas ta protestantismi levikule oma maal läbi sõrmede. Kuid a. 1534 läksid „ketserid" nii julgeks, et kleepisid igale poole, isegi kuninga lossi, üleskutseid hävitada „katoliiklik väärjumalakummardamine". Kuningas nägi selles oma võimu õõnestamist ja hakkas protestante jälitama. François I-se poja Henri II ajal läksid jälitamised veelgi tugevamaks. Asutati nn. „Tulekoda", kes usinasti põletas „ketsereid" tuleriidal.

Kõigi nende abinõude tarvitamisest hoolimata kasvas protestantide arv. 40-ndate aastate lõpust alates levis Prantsusmaal kalvinism. Sel oli algul edu kodanlaste, käsitööliste ja tööliste seas. Kuid Henri II ajal hakkas kalvinism levima ka aadlike hulgas, eriti Prantsusmaa lõunaosas. Henri II oli võimuhimuline ja toores despoot, kes aadlikke kohtles järsult, ja aadlikud said esmakordselt tunda absolutistliku monarhi rasket kätt.

Vahepeal selgunud reformatsiooni tagajärjed Saksamaal — Saksa vürstide rikastumine ja tugevnemine — olid ahvatlevaks eeskujuks. Lõuna-Prantsusmaal oli palju suuraadlikke, kes polnud oma endist sõltumatust veel unustanud. Nad tahtsid saada samasuguseiks iseseisvaiks valitsejaiks, nagu olid Saksa vürstid. Rohkearvulised Lõuna-Prantsusmaa väikeaadlikud, kes olid laostunud ja vaesunud, vaatasid kadedusega katoliku kiriku rikkustele ja nad olid valmis neid endi kätte kiskuma ja omavahel jagama. Nad hakkasid siirduma kalvinistlikku usku, sest see nõudis kirikumaade konfiskeerimist. Kalvinism meelitas aadlikke enda poole ka sellega, et pakkus neile juba valmis organisatsiooni ja koondas neid võitluseks kuninga absolutismi vastu. Kalviniste hakati Prantsusmaal kutsuma hugenottideks.

§ 2. Usundisõjad Prantsusmaal.

Usundisõdade algus. Pärast Henri II surma olid kuningaiks üksteise järel tema nõrgad ja andetud pojad. Kuningavõimu autoriteet hakkas langema. Henri II vanema poja François II ajal haarasid võimu endi kätte hertsogid Guise'id. Nad olid määratu suurte maaomandite, eriti vaimulike läänide valdajad, mispärast neist said katoliku kiriku kaitsjad.

Guise'ide omavoli ja protestantide armutu tagakiusamine tekitasid aadlikes-hugenottides viha. Hugenottide erakonna eesotsas seisid Bourbon'id — kuningliku Valois'de dünastia lähedased sugulased. Vanim Bourbon'idest oli Navarra (väike kuningriigike Pürenee mägedes, Prantsusmaa ja Hispaania piiril) kuningaks.

Pärast François II surma astus troonile Henri II-se teine poeg, kümneaastane Charles IX. Tema ajal oli regendiks ta ema, kaval intrigaan Katariina di Medici. Esialgu ta kartis hugenotte jälitada, sest nad olid väga tugevaks muutunud ja võisid talle ohtlikuks saada. Ta tahtis laveerida katoliiklaste ja hugenottide, Guise'ide ja Bourbon'ide vahel.

Kuid varsti algasid katoliiklaste ja hugenottide vahel verised kokkupõrked.

1562. a. kevadel, kui hertsog Guise sõitis oma saatjaskonnaga läbi Vassy alevi, tungis ta kallale hugenottidele, kes olid kogunenud jumalateenistusele. Kokkupõrkes sai mitukümmend inimest surma ja ligi paarsada haavata. Vassy veresaun viis avalikule sõjale katoliiklaste ja hugenottide vahel.

Kolmekümne aasta jooksul oli kümme sõda, mida peeti vahelduva õnnega kummagi poole kasuks. Nii katoliiklik kui ka hugenotlik aadel kasutas neid sõdu, et riisuda talupoegi ja linlasi.

Hugenotte abistasid Inglismaa ja protestantlikud Saksa vürstid, katoliiklasi toetas Hispaania. Guise'id olid liidus Hispaania kuninga Philipp II-ga ja said talt alatasa raha.

Pärtliöö. Katoliiklased otsustasid ühe hoobiga hugenotid hävitada. 1572. a. suvel oli hugenottide juhi — Navarra kuninga Henri ja kuninga õe Margareta pulmade puhul Pariisi kogunenud palju aadlikke-hugenotte. Katoliiklaste juhid otsustasid neid tappa. Katariina di Medici teadis vandenõust, otsustas aga selle teostamist mitte takistada, lootes sellele, et hugenottide juhid võitluses hukkuvad ja siis ta suudab hugenotid endale alistada. Katoliiklased meelitasid endi nõusse ka Pariisi kodanluse. Pariislased kartsid, et kõrgaadli ja linnade tugevnemisega Lõuna-Prantsusmaal, kus oli eriti palju hugenotte, Pariis kaotab oma tähtsuse riigi keskusena; seepärast olidki pariislased hugenottidele vaenulikud.

Ööl vastu 24. augusti, pärtlipäeva eel, kostis kõigist Pariisi kirikutornidest kurjakuulutav hädakellahelin. Selle märguande peale algas ootamatult magavaina tabatud hugenottide tapmine (Pärtliöö). Tapmine jätkus ka järgmistel päevadel ja kandus provintsidessegi. Kaasaeglased arvasid, et ühtekokku oli tapetud kuni 30 000 inimest.

Rooma paavst ja Hispaania kuningas olid vaimustatud. Paavst käskis võidu puhul ketserite üle Roomas ilutulestiku korraldada ja selle sündmuse auks erilise medali lüüa. Hispaania kuningas laskis Charles IX õnnitella selle eest, et tal on selline ema, ja Katariina di Medicit, et tal on selline poeg.

Hugenottide vabariik ja katoliiklik liiga. Katariina di Medici arvas, et Pärtliöö sündmused hirmutavad hugenotte ja viivad nad alistumisele. Kuid asi kujunes hoopis vastupidiseks. Hugenotid tõusid kuninga vastu üles. Lõuna-Prantsuse aadlikud ja linnad algasid sõda. Mereäärne kindlus La Rochelle, Lõuna-Prantsusmaa protestantide peatugipunkt, tõrjus kuninga armee kümme rünnakut kindlalt tagasi.

1574. a. suri Charles IX ja troonile asus ta vend, kerge-

meelne ning liiderlik Henri III. Tema ajal kaotas kuningavõim igasuguse autoriteedi. Prantsusmaa jagunes osadeks. Kubernerid toimisid oma provintsides sõltumatute valitsejatena ja kogusid makse endi kasuks. Aadlikud omakorda e: alistunud kuberneridele, tungisid üksteisele kallale, rüüstasid ja laostasid talupoegi ja linlasi.

Hugenotlikud aadlikud ja linnad lõid omavahel liidu ja moodustasid midagi iseseisva vabariigi taolist. Prantsuse riigis tekkis eriline hugenottide riik iseseisva valitsuse, sõjaväe, rahamite, kohtu ja usundiga.

Hugenottide eeskujul hakkasid endid organiseerima ka katoliiklased. Nad moodustasid katoliikliku liiga hertsog Guise'iga eesotsas. Lasteta Henri III järglaseks pidi saama Navarra kuningas Henri Bourbon. Katoliiklik liiga ei tahtnud seda „hugenottide juhti" troonipärijaks tunnistada ja seadis üles oma juhi — Henri Guise'i kandidatuuri. Kuid katoliiklikus liigas polnud täielikku üksmeelt.

Pariisi kodanlus oli hugenottidele vaenulik ja hoidus seepärast Guise'ide liiga poole. Kuid ta ei usaldanud ka katoliiklikke kõrgaadlikke. Seepärast hakkas Pariis toimima iseseisvalt.

Pariisis valiti Pariisi linnaosade arvu järgi Kuueteistkümne mehe nõukogu. Värvati ja relvastati linna miilits, mis koosnes käsitöölistest, väikekaupmeestest ja madrustest.

Niiviisi oli Prantsusmaal peale kuningas Henri III veel kolm valitsust: Henri Bourbon hugenottide juhina, Henri Guise — katoliikliku liiga eesotsas, Kuueteistkümne mehe nõukogu — Pariisi valitsusena.

Kuningas Henri III otsustas oma võistlejaist vabaneda. Algul katsus ta võidelda Pariisi valitsusega. Kui aga kuningas oma väed Pariisi kutsus, tõusid linlased üles (1588). Tänavad kattusid barrikaadidega. Kuningal õnnestus vaevu Pariisist põgeneda. Siis otsustas Henri III kõrvaldada Guise'i. Henri III käsul tapeti reetlikult Henri Guise. Kuid

see ainult vihastas katoliiklikku liigat. Katoliku vaimulikud hakkasid rahvast avalikult üles kutsuma kuninga tapmisele.

Igalt poolt vaenlastest ümber piiratud, otsustas kuningas Navarra kuninga Henri'ga ära leppida. Mõlemate Henri'de ühendatud sõjavägi liikus Pariisi poole. Linn valmistus relvastatud vastupanuks; sel ajal (1589) tapeti kuningas laagrisse tunginud munga Jacques Clement'i poolt.

Henri III-ga kustus Prantsusmaal Valois'de dünastia. Troon siirdus hugenottide juhile Henri IV Bourbon'ile, kellega algas B o u r b o n'ide dünastia.

Henri IV. Uuel kuningal tuli riik alles vallutada. Aga Henri IV pooldajate hulk suurenes üha. Pikk kodusõda oli maa ära väsitanud. Puhkesid talupoegade ja linnakehvikute rahutused. Need rahutused olid kõrgemaile klassidele nii ähvardavaks ohuks, et nende puhul vaikisid Guise'ide ja Bourbon'ide, katoliiklaste ja protestantide tülid.

Tähtsamaid katoliiklikke aadlikke Henri IV ostis ära, jagades neile pensione ja tulusaid ametikohti. Pariisi vallutamine Henril aga ei õnnestunud. Seal panid vastu lepitamatud katoliiklased, keda toetasid hispaanlased. Siis Henri otsustas, et „Pariis väärib missat" (katoliiklikku jumalateenistust). Ta läks üle katoliku usku ja Pariisi kodanlus avas talle pealinna väravad.

Henri IV kuningaks saamise ajaks oli Prantsusmaa suurimal määral laostunud. Riigikassa oli tühi, võlad tohutu suured. Tööstus oli langenud, kaubandus oli seismas. Teedel hulkusid röövlijõugud, riisudes talupoegi, linlasi ja kaupmehi.

Aastail 1593—1595 tõusid üles talupojad. Need „croquant'ideks"[1] nimetatud vastuhakkajad olid puuduse ja

[1] Ülestõusust osavõtjate võitlushüüuks oli: „Aux croquants!" (Närijate kallale), s. o. aadlike ja maksukogujate kallale. Seepärast ka mässajaid endid hakati hüüdma „croquant'ideks".

aadlike vägivallategude tagajärjel meeleheitele viidud. Nad ühinesid relvastatud salkadeks, tungisid kallale aadlike mõisadele ja vihatud maksukogujaile.

Ülestõus summutati. Aadlikud karistasid võidetuid julmalt, tappes suure hulga talupoegi.

Nantes'i edikt. Henri IV-l oli veel üks raske ülesanne. Oli vaja rahuldada oma kunagisi liitlasi — hugenotte. Aastal 1598 andis Henri IV Nantes'is edikti, mille järgi kalvinism kuulutati lubatud usundiks. Hugenotid said võrdselt katoliiklastega kõik õigused. Säilitati hugenottide kirikukorraldus ja nende alatised sinodid. Õiguste tagamiseks loovutati hugenottidele rida kindlusi (La Rochelle jt.), milles nad võisid pidada omi garnisone. Neil tingimusil leppisid hugenotid katoliiklasest kuningaga.

Hukates mitmeid tähtsaid kõrgaadlikke ja ostes suurema osa ülejäänud aadlikest ära, õnnestus Henri IV-l viimaks aadlit rahustada, talupoegade rahustamiseks aga alandati pisut makse. Nõnda õnnestus Henri IV-l aegamööda maad rahustada.

Maa rahunemine soodustas tööstuse, kaubanduse ja põllunduse tõusu. Prantsusmaa seisukord paranes tunduvalt. Endise võla asemel kogunes riigikassasse suuri säästsummasid.

Nantes'i edikti väljakuulutamine ja Henri IV ususallivus ärritas innukaid katoliiklasi, eriti jesuiite. Henri IV vastu korraldati mitu atentaati, milledesse olid segatud jesuiidid. Viimaks pistis a. 1610 Henri IV-nda surnuks jesuiitide läkitatud salamõrtsukas.

§ 3. Absolutismi rajamine Prantsusmaal.

Kõrgaadel, kes oli Henri IV ajal taltsaks muutunud, tõstis peale ta surma uuesti pead. „Kuningas on alaealine, olgem siis ise täisealised," ütlesid aadlikud. Alaealise kuninga

Louis XIII asemel oli regendiks tema ema, iseloomutu Maria dei Medici. Seda kasutades sundisid õukondlased asevalitsejannat palvete ja ähvardustega endale andma pensione, kinke ja tulusaid ametikohti. Varsti tühjenes riigikassa. Valitsus otsustas siis kokku kutsuda generaalstaadid (1614). Kuid nende generaalstaatide töötamise ajal selgus veel kord, kuivõrd vaenulikud olid üksteisele seisused. Kolmanda seisuse (kodanluse) esindajad võrdlesid oma kõnedes riiki perekonnaga, millel on kolm poega. Seejuures nad tähendasid, et sageli maja, mille on laostanud kõige vanem poeg (s. t. kõrgeim seisus), ehitab uuesti üles noorim. Aadlikud pidasid seda väljendust solvavaks ja teatasid, et nad ei taha, et „kingseppade pojad hüüavad neid vendadeks". Valitsus saatis generaalstaadid laiali ja neid ei kutsutud enam kokku Prantsuse kodanliku revolutsioonini, s. t 175 aasta kestel.

Richelieu. Aastal 1624 läks võim peaministri, kardinal Richelieu kindlaisse kätesse. Ta oli tark ja energiline riigimees. Louis XIII kuulas kõigis asjus oma peaministri sõna. Et kuninga võimu tugevdada, seadis Richelieu endale eesmärgiks, lammutada hugenottide poliitiline organisatsioon, hävitada aadli omavoli ja kindlustada Prantsusmaa rahvusvahelist seisundit Euroopas.

Kuninga armee vallutas hugenottide kindluse La Rochelle'i. Hugenottidelt võeti ära nende kindlustatud linnad ning linnused ja hävitati jäädavalt nende poliitiline organisatsioon. Kuid nende usuvabaduse jättis Richelieu puutumata.

Kõikvõimas kardinal tagandas kubernere, vangistas, vahel laskis ka hukata kuulsaima nimega aristokraate, kui need toimisid omavoliliselt. Ta andis käsu kõik aadlilinnused maatasa teha, et ilma kindlustatud toetuspunktideta aadlikud oleksid kuningale kuulekad. Richelieu keelas duellid — verised kahevõitlused aadlike vahel. Aadlikud võisid siitpeale oma verd valada ainult kuninga ülesandel.

Keskvalitsuse võimu kindlustamiseks ja aadlike võimu nõrgendamiseks hakkas Richelieu provintsidesse saatma erilisi ametnikke, keda nimetati intendantideks. Nendele ta andis vähehaaval üle kogu võimu provintsides. Neid määrati valitsuse poolt ametisse ja neid võidi igal ajal vallandada. Intendandid said valitsuse tahte kuulekaiks teostajaiks.

Riigikassa sissetulekute suurendamiseks ergutas valitsus tööstust ja kaubandust, toetas laevandust, organiseeris suuri kaubaseltse ja laiendas kolooniaid. Richelieu püüdis Prantsusmaad suurendada nõrgenenud Saksamaa arvel.

Kulutused sõjaväele moodustasid poole kõigist riigikuludest. Richelieu suurendas maksukoorma mitmekordseks. Selle peamine raskus lasus töötavate masside õlgadel. Tõelise aadlimonarhia esindajana oli Richelieu veendunud, et rahvas selleks ongi, et kanda maksude ja muude kohustuste koormat. Vastuseks maksude kasvamisele puhkesid mitmes Prantsusmaa osas ülestõusud, kuid valitsus lämmatas need ega loobunud oma poliitikast.

Mazarin ja fronde. Richelieu (1642) ja Louis XIII surma (1643) järel algasid Prantsusmaal uuesti segadused. Uus kuningas Louis XIV oli alles laps ja võim sattus kavala itaallase kardinal Mazarin'i kätte, kes jätkas Richelieu poolt alatud kuningavõimu kõvendamise poliitikat. Mazarin siiski ei julgenud talitada nii järsult nagu Richelieu ja teotses enam kavaluse ja äraostmise teel.

Mazarin'i ajal tekkis viimane aadlike mäss kuningavõimu vastu. Seda mässu nimetati „fronde'iks", s. o. lingumänguks. Mässavad aadlikud ei taotlenud riigipööret, nad mõtlesid ainult sellele, kuidas riisuda ja kiskuda valitsuselt rohkem raha ning aukohti. Mazarin ostis aristokraatia heldete kinkidega ära ja niiviisi sai ta fronde'i lõpetada.

Prantsuse aadlikud ei astunud enam kuningavõimu vastu välja. Saanud rikkalikke kingitusi ja kartes lihtrahva ülestõusu, toetasid nad nüüd truult absolutismi.

XXIX peatükk.

Kolmekümneaastane sõda.

§ 1. Sõja algus.

Saksamaa killustatus ja langus. Saksa keiser sõlmis vürstidega Augsburgis rahu (1555), kuid sellest hoolimata jätkus võitlus keisri ja vürstide vahel. Vürstid püüdsid saada täiesti sõltumatuiks valitsejaiks. Keiser, olles igast üksikust vürstist eraldi võetuna tugevam, püüdis neid oma võimule alistada. Aga iga kord, kui ta katsus seda teha, sõlmisid vürstid omavahel liidu ja tõrjusid kallaletungi tagasi. Saksamaa jäi edasi killustatuks.

XVI sajandil algas Saksamaal majanduslik langus. Suurte avastuste järel nihkusid tähtsamad kaubateed Atlandi ookeanile. Kaubandus Itaaliaga kuivas kokku, Alpi mäekurud jäid inimestest tühjaks. Käis alla ka Edela-Saksamaa. Madalmaade, inglise ja prantsuse kaupmehed ja töösturid tõrjusid kõikjal vaesuvad saksa kaupmehed välja. Laostusid kuulsad Lõuna-Saksa kaubamajad, näit. Fuggerid. Nende langusele aitas kaasa Hispaania riigikassa halb seisukord. Fuggerid olid andnud palju raha laenuks Philipp II-le, kes aga keeldus neid võlgu maksmast ja seega andis Fuggeritele raske löögi.

Samal ajal kaldus langusele Saksamaa põhjaosas Hansa liit. Tugevad riigid — Inglismaa, Madalmaad — ahistasid Hansa kaubandust. Aastal 1669 tuli viimast korda kokku hansapäev ja lakkas olemast see keskaegne kaubanduslik suurvõim.

Kaubanduse langus nõrgestas sidemeid Saksamaa üksikute osade vahel. Iga vürstkond elas omaette elu ega vajanud suhtlemist teistega.

Katoliiklikud ja protestantlikud vürstkonnad. Keisrid said aru, et protestantism oli vürste tugevdanud, rikastades

neid kirikult äravõetud varandusega ja allutades kiriku nende võimule. Seepärast nägid keisrid katoliikluses enesele tuge. Habsburgidest keisrite pärusmaa — Austria — muutus jesuiitide tegevuse keskuseks.

Austria oli kõige suurem ja tugevam saksa vürstkond. Veel XVI sajandil tugevnes ta selle tõttu, et temaga ühendati Böömi kuningriik ja osa Ungarist. 1526. a. Lõuna-Ungaris Mohácsi lähedal peetud lahingus võitsid türklased hävitavalt Ungari sõjaväe. Ungari lagunes. Türklased vallutasid osa tema maist, teine osa liideti Austriaga. Böömi kuningriik alistus Habsburgidele, et nendelt türklaste vastu kaitset leida.

Keisrid jälitasid oma pärusmail protestantlikke ja hussiitlikke „ketsereid" ning püüdsid kõigi vahenditega ketserluse asemele istutada katoliiklust.

XVII sajandi esimesil aastail jagunesid saksa vürstid lõplikult kaheks leeriks. Protestantlikud vürstid moodustasid uniooni. Selle vastu ühinesid katoliiklikud vürstid liigasse.

Aastal 1618 algas kodusõda, mis kestis 1648. aastani ja läks ajalukku Kolmekümneaastase sõja nime all. Sõjas võitlesid protestantlikud vürstid ühel pool, keiser ja liiga teisel pool. Aja jooksul kisti sõtta enamik Euroopa riike ja see muutus esimeseks suureks üleeuroopaliseks sõjaks. Alguses segas end Taani, hiljem aga ka Prantsusmaa ning Rootsi saksa riikide kodusõjasse ja koos nendega rüüstasid Saksamaad.

§ 2. Sõja käik.

Kolmekümneaastase sõja Tšehhi periood. Sõda algas rahutustega Böömimaal. Usulistest tagakiusamistest ärritatud tšehhi aadlikud, enamikus hussiidid, tõusid üles keisri vastu. Nad viskasid mõned valitsuse liikmed Praha lossi aknast välja. Tšehhide ja keisri vahel algas sõda. Aga aadlike rõhumise all kannatavad tšehhi talupojad ei toetanud aadlikke. Keiser Ferdinand II läkitas tšehhide vastu suure väe, kes purustas Tšehhi sõjaväe Valgemäe juures Praha lähedal (1620). Tšehhe karistati

julmalt. Mõnes riigi osas ei säilinud endisest elanikkonnast mitte üle ühe kolmandiku. Tšehhi aadlikud osalt hukati, osalt aeti jäädavalt Böömimaa piiridest välja. Nende mõisad konfiskeeriti ja anti tasuks Ferdinand II pooldajaile. Böömimaal loodi määratu suured mõisad, mida harisid talupojad-teoorjad. Viimased vabade talupoegade jäänused sattusid pärisorjadena sõltuvusse uutest, enamasti sakslasist mõisahärradest.

Tšehhide maa muudeti Austria provintsiks — Böömimaaks. Siin hakkasid oma heaksarvamist mööda talitama jesuiidid. Nad vaenasid tšehhi kultuuri, põletasid kõik tšehhikeelsed raamatud, tundmata isegi huvi nende sisu vastu.

Kolmekümneaastase sõja Taani periood. Keisri võit tekitas rahutust Inglismaal, Madalmail ja Prantsusmaal. Nad kartsid keisri võimu tugevnemist ja Saksamaa ühendamist tema poolt ning sõlmisid lepingu Taani kuninga Kristian IV-ga, kes soovis laiendada oma valdusi mõningate Läänemere-äärsete Saksa maade arvel. Värvanud liitlaste rahaga suure sõjaväe, alustas Taani a. 1625 sõjategevust.

Keisri seisukord halvenes järsult. Sel raskel silmapilgul tegi jõukas mõisnik Wallenstein, kes oli määratu rikkaks saanud, ostes tšehhi aadlikelt konfiskeeritud mõisu, keisrile ettepaneku organiseerida armee, mis koosneks 15 000 jalaväelasest ja 6000 ratsaväelasest. Ferdinand hakkas sellest ettepanekust meelsasti kinni ja määras Wallensteini värvatavate sõjavägede ülemjuhatajaks. Lühikese ajaga kogus Wallenstein 50 000-mehelise sõjaväe.

Palgasõdureist ei tuntud sel ajal puudust. Maata jäänud talupojad ja tööta käsitöölised hakkasid palgasõdureiks. Sõja ajal seltsisid palgasõduritega laastatud linnade ja külade elanikud, kel ei jäänud muud üle kui teisi riisuda.

1626. a. lõid Wallensteini väed otsustavalt taanlasi ja nende Saksa protestantidest liitlasi. Taani kuningas oli sunnitud rahu sõlmima (1629). Ta kohustus edaspidi mitte enam Saksamaa asjusse segama.

Wallenstein sai tasuks teenete eest Mecklenburgi hertsogkonna ja muutus ise Saksa vürstiks. Ta sai „Balti ja Ookeani mere generalissimuse" tiitli ja hakkas merelaevastikku ehitama. Wallenstein tegi laialdasi kavasid, kuidas restaureerida Hansat, haarata Saksa kätte kogu Läänemere kaubandus ja välja tõrjuda madalmaalased ning inglased. Samal ajal toetas Wallenstein keisri püüdu rajada absolutistlikku võimu. „Ma tahan," ütles Wallenstein, „et Saksa keiser oleks samasugune isand oma riigis kui kuningas Prantsusmaal." Kuid selle vastu polnud ainult protestantlikud, vaid ka katoliiklikud vürstid. Nad nõudsid, et keiser Wallensteini vallandaks.

Keiser andis sel ajal välja „restitutsiooniedikti" (1629). Selle edikti põhjal pidi protestantlikelt vürstidelt ära võetama kõik katoliku kiriku valdused, mis nad olid saanud pärast 1552. aastat. Põhja-Saksa vürstid, kelle huvisid oli kõige enam puudutatud, haarasid relvad.

Kõige enam abistas protestantlikke vürste kardinal Richelieu, sest Prantsusmaale oli tugev Saksamaa kardetav. Katoliiklik Prantsusmaa aitas niiviisi protestante võitluses katoliiklaste vastu. Samuti meelitas Prantsusmaa võitlusse keisri vastu uue tähtsa vastase — Rootsimaa. Rootsi kuningale Gustov Adolfile lubas Prantsusmaa miljon livre'it iga-aastast toetust.

Rootsimaa ja Balti küsimus. XVII sajandil hakkab Rootsimaa Põhja-Euroopas tähtsat osa etendama. Selleks ajaks oli Rootsi muutunud konsolideerunud ja tugevaks aadlimonarhiaks. Hoolimata rauatootmise arengust ja rauatööstuse kasvamisest jäi Rootsi vaeseks maaks. Ta karm loodus ja kehv, visa tööd nõudev mullapind andsid lääniaadlile vähe tulusid. Aga Rootsi aadlile ja valitsusele avanesid uued tulualli-kad. Läänemerel elavnes kauplemine viljaga, mida veeti Poolast, Brandenburgist ja Preisimaalt Inglismaale ja Madalmaile. Rootslased vallutasid Eestimaa, võtsid Venemaalt ära Laadoga piirkonna ja Neeva suudmealad ning Poolalt Liivimaa. Soomemaa olid rootslased vallutanud juba XII sajandil. Sel kombel olid nende käes peaaegu kõik Balti mere maad. Nüüd tahtsid rootslased omandada ka Läänemere lõunaranniku maad, haarata endi kätte kogu Läänemerd ja võtta oma kasuks tollimakse. Läänemere rannikualade vallutamine Wallensteini poolt ähvardas need Rootsi plaanid nurja ajada.

Kolmekümneaastase sõja Rootsi periood. Noor Rootsi kuningas, andekas väejuht Gustav Adolf maabus 1630. a. suvel Pommeris väikese, kuid hästi organiseeritud ja relvastatud sõjaväega. Rootsi armee oli distsiplineeritud ega koosnenud palgasõdureist, vaid talupoegadest, kes olid väeteenistuskohustuse alusel sõjaväkke kutsutud. Gustav Adolf täiustas jalaväe lahingutaktikat; tema sõdurid tulistasid kolm korda aja jooksul, mil vastane tulistas ühe korra. Väga osavalt kasutas Gustav Adolf oma kerget ja liikuvat suurtükiväge. Gustav Adolfi tähtsaimaks löögijõuks olid aga ta ratsaväe hoogsad atakid.

Leipzigi läheduses lõid rootslased otsustavalt Tilly armeed (1631). Järgmise aasta kevadel saavutas Gustav Adolf uue võidu Lechi jõel. Ta tungis Baierisse ja okupeeris Müncheni. Keisririigi pealinn Viin oli hädaohus.

Sel äärmise ohu silmapilgul pöördus keiser teist korda abi otsides Wallensteini poole. Sel korral Wallenstein nõudis õigust talitada oma

heaksarvamist mööda kõigi maadega, mis ta vallutab, ja määratu suurt tasu. Salamahti lootis ta isegi Böömi krooni saavutada. Kogunud suure sõjaväe, kohtas Wallenstein Gustav Adolfi armeed Lützeni juures a. 1632. Selles lahingus langes Gustav Adolf.

Tundes end kuulsuse tipul olevat, asus Wallenstein oma auahneid kavatsusi teostama. Ta hakkas pidama salajasi läbirääkimisi rootslastega, arvestades nende toetust. Aga ta kindralid ja ohvitserid, kes elatusid sõjast, ei soovinud üldse sõjategevuse lõpetamist. Wallensteini ohvitseride seas tekkis vandeselts ja ta tapeti (1634) keisri suureks heameeleks, kes hakkas seda liiga auahnet avantüristi kartma.

Saksamaa laostumine. Rootsi sõjaväed ei tahtnud Saksamaalt lahkuda ja muutusid riisujaiks, kes polnud paremad kui Wallensteini jõugud. Richelieu kasutas soodsat juhust, et Habsburgide võimu lõplikult õõnestada. Saksamaale saadeti Prantsuse väed. Maad laastati hirmsasti. Paljud linnad ja külad põletati maatasa. Mõnedes Saksa maakohtades jäid elanikkonnast järele ainult viletsad riismed.

§ 3. Sõja lõpp.

Saksamaad olid kohutavalt laastanud nii rootslased, prantslased kui ka saksa palgasõdurite jõugud. Aga Saksa vürstid ja aadel said varsti tasu kõigi kaotuste eest. Kuuludes palgasõdurite armeede ohvitseride hulka, said aadlikud lõviosa riisutud saagist. Kirde-Saksamaal aadlikud, kasutades maa laastamist, võtsid ära talupoegade maad ja sundisid neid veel suuremal määral tegu tegema.

Vestfaali rahu. Sõda lõppes Vestfaali rahuga (1648). Prantsusmaa sai osa Elsassi, rootslased osa Pommerit Oderi suudmealaga, samuti Elbe ning Weseri suudmealad. Sel kombel Saksamaa tähtsaimate kaubateede — jõgede väljapääsud merele sattusid rootslaste kätte. Aga sõja kõige tähtsamaks tagajärjeks oli Saksa vürstide täieliku sõltumatuse tunnustamine. Nad said õiguse välisriikidega iseseisvalt liite ja lepinguid sõlmida. Saksamaa lagunes 296 väikeseks riigiks, kui jätta arvestamata nn. riigirüütlite maad (üle 1000), mis faktiliselt olid ka sõltumatud. Vestfaali

rahu tähistas niisiis vürstide täielikku võitu keisri üle. Saksa vürstid muutusid vähehaaval piiramatuiks ainuvalitsejaiks. Matkides Euroopa suurte riikide valitsejaid, ümbritses end igaüks neist kalliksmineva õukonnaga, formeeris oma sõjaväe, kaotas ära linnade iidsed vabadused ja ekspluateeris halastamatult oma alamaid.

XXX peatükk.

Poola-, Rootsi- ja Türgimaa.

§ 1. Poola riik XVI—XVII sajandil.

Poola kuni XVI sajandini. XII ja XIII sajandil lagunes Poola hulgaks sõltumatuiks lääniriikideks. Suuraadlikud (magnaadid) evisid oma valdustes vürstiõigusi. Väikeaadel (šlahta) sõltus magnaatidest, moodustas nende sõjalise saatjaskonna, sai magnaatidelt maid ja elatas end nende õukondades. Mitte kuskil Euroopas ei olnud säärast tormakat ja omavolilist aadlit kui Poolas. Sõjad, pidusöögid, jahid, kallaletungid naabritele — need täitsid magnaatide ja väikeaadlike elu. Järkjärgult magnaadid ja šlahta alistasid endile talupojad ja muutsid nad pärisorjadeks. Poolas oli vähe linnu ja need ei etendanud tema ajaloos säärast osa kui Lääne-Euroopas.

XIV sajandil liitusid Poola maad ühiseks kuningriigiks. Kasimir III (1333—1370) sai kogu Poola kuningaks. Kuid Poola ühinemine oli ainult väline. Kogu võim kuulus endist viisi magnaatidele. Kasimir III ajal vallutas Poola Ukraina maad — Galitši vürstkonna ja osa Volõõniast. Neis mais anti suured valdused Poola magnaatidele.

Poolal tuli läbi teha ohtlik võitlus tatarlastega, kes tungisid tema aladele kagust, ja Saksa orduga, kes ründas Poolat põhjast; Saksa orduga ja tatarlastega võitles samuti Leedu. See viis mõlema riigi ühinemisele. 1386. a. sundisid magnaadid Poola kuningannat Jadwigat mehele minema Leedu vürstile Jagailole (ehk Jagiellole). Poola ja Leedu ühendati Jagelloonide dünastia võimu alla.

Poola ja Leedu ühendus oli ainult personaal-unioon, s. t. neil oli ainult ühine kuningas. Muidu säilitas Leedu iseseisva valitsemiskorra. Leedu riik ei hõlmanud sel ajal mitte ainult leedulastega asustatud maid, vaid ka rida Suur-Vene, Ukraina ja Valge-Vene maakondi.

Poola ja Leedu ühendatud jõududel õnnestus Smolenski (Vene) väeosade abiga purustada Saksa ordu jõude Tannenbergi (Grünwaldi) lahingus (1410). See lüüasaamine oli ordule kohutavaks hoobiks. Ta oli sunnitud tunnustama enda vasallsõltuvust Poolast ja loovutama Poolale rea maid, nende hulgas Danzigi ja Lääne-Preisimaa (1466). Poola sai väljapääsu Läänemerele.

Talupoegade seisund XVI—XVII sajandil. Poola magnaadid ja väikeaadlikud alustasid nüüd suureulatuslikku kaubandust põllumajandussaadustega, mida vajas Lääne-Euroopa. Läänemaist hakkasid kaupmehed Poolasse sõitma, et kokku osta vilja, lina, kariloomi, nahku ja metsa. Aadlile lubati vilja tollivaba väljavedu. Vilja väljavedu Danzigi kaudu kasvas XV sajandi lõpust XVII sajandi keskpaigani 10-kordseks.

Kõik see avaldas tugevat mõju Poola talupoegade seisukorrale. Soovides saada võimalikult rohkesti põllumajandussaadusi müügiks, hakkasid magnaadid ja väikeaadlikud oma majapidamist talumaade arvel laiendama, kõvendasid talupoegkonna pärisorjuslikku ekspluateerimist ja suurendasid teokoormist. Sageli olid talupojad kohustatud mõisniku kasuks (oma hobuste või härgadega) töötama 5 päeva nädalas. Talupoegade seisukord halvenes kogu XVI sajandi jooksul. XVII sajandil muutus poola „hlop" (talupoeg) mõisniku omandiks. „Bõdlo", s. o. tööloom, — nõnda nimetasid talupoegi põlastavalt poola aadlikud. Paljud pärisorjad-talupojad hakkasid ära kargama hõredalt asustatud steppidesse kagus, nn. metsikuile väljadele.

Aadlikule kuulusid tavaliselt kõrts ja külapood. Poes ostis hlop endale kalli hinna eest hädavajalisi saadusi, kõrtsis jõi maha selle, mida mõisnik ei jõudnud temalt teiste vahenditega ära võtta. Otsustati, et mõisu tohivad omada ainult aadlikud ja vaimulikud. Neile kuuluvad maad olid maksuvabad.

Poola riigikord. Poola tõelisteks peremeesteks olid suuraadlikud — magnaadid, kellede valduses oli kümneid linnu ja sadu külasid. Igaüks neist võis võitlusse saata terve armee ja pidas ülal õukonda, mis ei jäänud maha kuninga omast. Magnaatidele oli keskvalitsuse nõrkus kasulik. Selles nõrkuses nad nägid aadli „kuldset vabadust". Ainult magnaate määrati kõrgemaile ametikohtadele (hetmaniteks, vojevoodideks), neile loovutati riigimõisu. Kuningas ei tohtinud seimi nõusolekuta ühtegi uut seadust anda. Seim koosnes senatist, kus istusid tähtsamad magnaadid ning kõrgem vaimulikkond, ja saadikutekojast, kuhu kogunesid seimikute — väikeaadli kohalike maapäevade esindajad.

Tormakas ja distsiplineerimatu šlahta oli asjalikuks tööks kõlbmatu. Tema koosolekuil valitsevat korralagedust iseloomustab poola vanasõna: „Palju kära nagu seimikul." Seimi otsus pidi tehtama ühel häälel. XVII sajandi keskpaigast alates kujunes reegliks, et kui isegi üksainus saadik-aadlik hüüab „ma ei luba" ja lahkub seimi istungilt, siis kõik seimi otsused tunnistatakse kehtetuks ja seim saadetakse laiali. See põhimõte tõi seimi tegevusse täieliku korralageduse.

Šlahta ei olnud kuningaile kuulekas. Juhtus, et sõjakäigu ajal aadlikud äkki kuningale teatasid, et nad ei soovi enam sõda jätkata.

Kui Jagelloonide dünastia lõppes, muutusid kuningad Poolas valitavaiks (1572). Kuninga valis aadli üldkoosolek, kuhu kogunes mitukümmend tuhat magnaati ja väikeaadlikku. Valitud kuningas pidi alla kirjutama lubadusele mitte rikkuda aadli eesõigusi. Juhul, kui kuningas rikkus seda lubadust, vabanes šlahta kuulekusest kuningale ja tal oli õigus alata tema vastu mässu (rokoš). Nii magnaadid kui ka šlahta ei lasknud keskvõimul tugevneda, kartes, et see võiks nende omavoli piirata.

Poola jäi feodaalselt killustatud riigiks, milles valitses piiramatult aadlike omavoli. Faktiliselt oli kogu võim riigis käputäie magnaatide käes, kelledest sõltus rohkearvuline šlahta.

Rahvuslik rõhumine. 1569. a. Lublini seimil saavutas Poola aadel Leedu ja Poola täieliku ühendamise. Mõlemal riigil ei pidanud edaspidi olema mitte ainult ühine kuningas, vaid ka ühine seim ja rahasüsteem. Sealjuures läksid Leedule kuulunud Ukraina alad Poola võimu alla. Poola aadlikud hakkasid ukrainlaste maid anastama, talupoegi pärisorjastama ja linnu laastama. Ukrainas kujunesid Potockite, Wiśniowieckite ja teiste magnaatide määratu suured valdused.

Poola magnaatide ja šlahta võimu all elasid poolakad, ukrainlased, valgevenelased, leedulased, juudid, sakslased, tatarid. „Rzeczpospolita" (s. o. vabariik), nagu Poola šlahta oma riiki nimetas, koosnes omavahel nõrgalt seotud, mitmest rahvusest elanikkonnaga maadest.

Poolas valitses rahvuslik ja usuline rõhumine. Ukrainlaste ja valgevenelaste poolastamiseks püüdis poola aadel neid katoliku usku pöörata. Aastal 1596 kuulutati Brestis välja unioon, s. o. Poolas asuva õigeusu kiriku allutamine Rooma paavstile. Ukrainlased ja valgevenelased panid uniooni teostamisele energiliselt vastu. Võitlus õigeusu eest muutus nende rahvusliku võitluse loosungiks Poola rõhumise vastu. Uniooni läbiviimise ja poolastamise poliitikat teostasid visalt ning julmalt jesuiidid, kellel oli Poolas määratu suur mõju.

Poola interventsioon Vene riigis. XVI sajandi teisel poolel tekkis Poolal kokkupõrge Vene riigiga, kes otsis väljapääsu Läänemerele. Poola magnaadid hakkasid sepitsema kogu Vene riigi vallutamise kavasid. Julgemata Vene riigile avalikult kallale tungida, lükkasid nad algul esile isehakanud Vale-Dimitri. Paavst ja jesuiidid toetasid seda jultunud avantüristi. Ta kogus laostunud väikeaadlikest sõjaväe. Vale-Dimitri lubas Poolale loovutada Smolenski ja Severski alad ja kaasa aidata katoliikluse istutamisele Vene riiki. Tal õnnestus Vene troonile pääseda, kuid Poola vägivald Moskvas kutsus välja ülestõusu, mille ajal ta tapeti. Äpardus ka poola aadlike katse üles upitada teist isehakanud tsaari.

Siis läks Poola üle avalikule interventsioonile. Kuningas Sigismund III kuulutas Venemaale sõja. Poola hetmanil Žolkiewskil õnnestus vallutada Moskva. Aga siis tõusis vene rahvuslik liikumine. Rahva maakaitsevägi Minini ja Požarski juhtimisel vabastas Moskva poolakaist ja ajas nad Venemaalt välja.

Ukraina võitlus Poola ikke vastu. Poola aadlike ja katoliku preestrite poolt rõhutud ukrainlased tõusid mitu korda Poola valitsuse vastu üles. Aga Poola aadel summutas need ülestõusud ja karistas vastuhakkajaid julmalt. Viimaks ühines Poola aadli vastu kogu ukraina rahvas. Ülestõusu juhtis Bogdan Chmielnicki (1648). Võitluses poola rõhujate vastu pöördus ukraina rahvas abi paludes suurvene vennasrahva poole ja a. 1654 ühendati Ukraina Vene riigiga. Moskva riigi ja Poola vahel algas sõda, mis lõppes a. 1667 Andrussovo rahuga, mille järgi Venemaa sai Ukraina Dnepri vasakul kaldal ja Kiievi.

Klassivõitluse ja rahvuslike vastuolude ning aadlike omavoli tõttu lõhestatud, lakkamatuist ülestõusudest vapustatud ja ümbritsetuna tugevaist naabreist, läks aadellik Poola kiiresti vastu langusele.

§ 2. Rootsi XVII—XVIII sajandil.

Kolmekümneaastase sõja tulemusena tugevnes Rootsi tunduvalt. Ta sai oma valdusesse Saksa jõgede suudmealad ja suurema osa Läänemere rannikualadest. Saksamaal riisutud saak rikastas aadlikke. Rootsis arenes kiiresti metallurgia ja mäekaevandus, saeveskites kasutati laialdaselt veejõudu. Väliskaubandus kasvas ja laienes. Rootsi merelaevastikus oli üle 1000 laeva.

Luues alatise hästi korraldatud armee, jätkas Rootsi visalt oma võimu kindlustamist Läänemere rannikuil. Ta sõdis edukalt Poola, Vene ja Taaniga. Saanud taanlastelt õiguse tollita läbisõiduks väinadest, hakkasid rootslased otseselt osa võtma maailmakaubandusest.

Karl XII ajal (1697—1718) alustasid rootslased uuesti laialdast vallutamispoliitikat. Aastal 1700 algas Suur Põhjasõda, millest osa võtsid ühelt poolt Rootsi ja teiselt poolt Vene, Poola ning Taani. Sõda algas andeka väejuhi Karl XII hiilgavate võitudega. Aga Rootsi ei suutnud vastu panna kestvas ja visas võitluses tugevneva Venemaaga, mille Peeter I reformid olid muutnud suurimaks sõjariigiks. 1709. a. lõid Vene väed Poltava all Karli. Pärast seda jätkus sõda veel 12 aastat ja lõppes sellega, et Rootsi kaotas Eestimaa, Liivimaa, osa Soomet ja valdusi Saksamaal. Pärast neid kaotusi Rootsi enam ei toibunud. Temas valitses aadlioligarhia, kes avalikult müüs maa huve tugevaile välisriikidele. Rootsi kaotas suurriigi seisukoha.

§ 3. Türgi XVI—XVII sajandil.

Türgi riigi kasvamine XV—XVI sajandil. Võitnud a. 1453 Konstantinoopoli, teostasid türklased laialdast vallutuspoliitikat. Nad alistasid rea veel sõltumatuid maid Balkani poolsaarel ja Väike-Aasias, allutasid endile Krimmi khaaniriigi, ühes Krimmi tatarlastega purustasid genualaste kolooniad Krimmis ja müüsid nende elanikud orjadeks. Türklased vallutasid Süüria, Palestiina, Egiptuse, alistasid Araabia ühes islami pühade linnade — Meka ja Mediinaga. Idas ulatusid türklaste vallutused Kaukasuseni ja Mesopotaamiani. Hiljem võttis Türgi sultan endale kõigi islamiusuliste vaimuliku juhi — kaliifi tiitli. Oma võimu tipu saavutas Türgi suurriik sultan Suleiman II (1520—1566) ajal, keda eurooplased hüüdsid Toredaks.

Suleimanil oli oma aja kohta ülisuur sõjavägi, kuhu kuulusid enam kui 250 000 meest, parim suurtükivägi maailmas, milles oli 300 kahurit, ja sõjalaevastik enam kui 300 laevaga. Mohácsi lahingus a. 1526 lõi Suleiman raskesti tšehhide ja ungarlaste ühendatud vägesid ja vallutas suure osa Ungarist. Varsti pärast seda rüüstas sultani armee Austriat ja piiras Viini. Niisama edukas oli türklaste tegevus merel. Türgi sõjalaevad hoidsid hirmu all Itaalia ja Hispaania rannikualasid. XVI sajandi jooksul vallutasid türklased peaaegu kogu Põhja-Aafrika. Haaranud endi kätte tähtsad kaubateed, koormasid türklased kaubandust kõrgete tollimaksudega, mis rikastasid sultani kassat.

Türgi kiireid edusamme ei suuda seletada ainult ta sõjaline ülekaal. Euroopa riikide omavaheline võistlus aitas väga suurel määral türklasi vallutamistel. Just siis, kui Suleiman Toreda Euroopa-sõjakäigud võtsid suure hoo, sõlmis Prantsuse kuningas François I, kes, nagu kõik Prantsuse kuningad, kandis „kõige kristlikuma kuninga" tiitlit, islami-

usuliste peaga — sultaniga liidu keiser Karl V vastu (1535). Türgi valitsus sai Prantsuse kuningalt loa kasutada Prantsuse sadamat Toulon'i. Prantsuse laevastik võitles Karl V laevastiku vastu koos Türgi laevadega.

Vallutatud rahvaste enamik ei tahtnud vabatahtlikult Türgi võimule alistuda. Et neid alistuma sundida, kasutas Türgi aristokraatia kõige julmemaid vahendeid. Iga Türgi sõjaretkega kaasusid linnade ja külade laastamine, kümnete ja sadade tuhandete inimeste hukkamine või orjusesse viimine.

Türgi languse algus. Määratu suures ja võimsas Türgi riigis peitusid languse eod. Vallutused tõid loendamatuid rikkusi sultanile ja türgi aristokraatiale. Kuid enamik türklasi ühes alistatud maade elanikkonnaga moodustas ekspluateeritavate talupoegade kihi. Türgi ülemkihil kadus täiesti endine elulihtsus. Türgi suurnikud võistlesid üksteisega losside ja parkide toreduses ja õukonna hiilguses. Sultani õukonnas oli kuni 15 000 kodakondset. See toredus nõudis määratu suuri ressursse, mida hangiti maksustamise teel. Maksud lasusid üha raskemini töötava rahvastiku õlgadel. Juba Suleiman Toreda valitsusajal algasid talupoegade ja linnakehvikute rahutused.

Türgis võimutses sõjaline despotism. Türgi riigipeaks oli sultankaliif. Tema võim oli piiramatu. Kõiki, alates tähtsamaist võimukandjaist ja lõpetades kehvikutega, loeti „sultani orjadeks". Iga alama elu ja varandus sõltus sultani tujust. Isegi tähtsaimad suurnikud olid sultani juures ebasoosingusse sattumise ja selle tagajärjel vaia otsa ajamise ohus. Kuid sultanid ise sattusid sõltuvusse oma kaardiväest — janitšaridest. Janitšarid said sultaneilt rikkalikke kinke ja nende pealikud rikastusid kiiresti. Janitšarid hakkasid endile perekondi soetama ja muutusid sultani pärilikuks ihukaitseväeks. Sageli nad tõstsid sultaneid troonile ja kukutasid neid oma soovi järgi.

Türgi riigi sõjalise jõu moodustasid peamiselt suurnikud, kes said maid, kohustusega ilmuda sultani kutsel sõtta ja tuua endaga kaasa teatud arv sõdureid. Need suurmaapidajad said oma maade pärilikeks valdajaiks, muutusid mõisnikeks ja ekspluateerisid julmalt oma talupoegi. Üha vastumeelsemalt ilmusid nad sultani kutse peale sõjaväkke, hoidudes igal võimalikul viisil sõjaväeteenistusest kõrvale. Liiga suured tollimäärad õõnestasid Türgi kaubandust. Kaubandus langes ka seepärast, et Ameerika ja India meretee avastamine asetas tähtsamad kaubateed Vahemerelt Atlandi ookeanile. Ka Türgi tööstus langes. Manufaktuuride kiire kasvamine Lääne-Euroopas XVI ja XVII sajandil

viis selleni, et odavad euroopa kaubad hakkasid Türgis turgudelt välja tõrjuma kohapeal toodetud kaupu. Terved käsitööharud Türgis käisid alla.

1571. a. sai Türgi laevastik Lepanto lahingus ühendatud Hispaania-Veneetsia laevastikult raskesti lüüa (sellest lahingust võttis sõdurina osa „Don Quijote" autor Cervantes, kes kaotas lahingus käe). Lüüasaamine Lepanto juures oli türklaste esimene suur äpardus, mis kaotas nende võitmatuse kuulsuse.

XVI sajandi lõpuks lakkasid türklaste vallutussõjad. Koos sellega katkes saagi juurdevool, mis oli rikastanud sultanit ja Türgi aristokraatiat. Oma toreda eluviisi jätkamiseks asusid nad makse suurendama ja töötavaid alamkihte tugevamini ekspluateerima. Despootlik haldus ja maksude kogumine nõudsid tervet ametnike armeed, kes altkäemaksu võtmise ja väljapressimistega veelgi suurendasid laiadel rahvakihtidel lasuvat survet. Kõik see õõnestas järk-järgult Türgi riigi vägevuse alused.

Sel ajal kui Türgi hakkas vähehaaval langema, kasvasid tema põhjapiiril tugevad Euroopa riigid — Austria ja Vene riik, mis Peeter I ajal muutus vägevaks Vene keisririigiks. Alates XVII sajandi lõpust hakkas Türgi ükshaaval kaotama oma valdusi, mida vallutasid Venemaa ja Austria.

XXXI peatükk.

Euroopa teaduse ja tehnika areng XVI—XVII sajandil.

Tehnika tõus. Tööstuse ja transpordi areng XVI—XVII sajandil oli seoses tehnika kiire tõusuga. Tolle ajani oli tehnika arenenud väga aeglaselt. Metallide tootmise ja töötlemise alal tehti suuri edusamme. Juba XV sajandi lõpust alates hakati tootma malmi, sulatades rauamaaki kõrgahjudes puusöe abil. Alles XVIII sajandi alguses hakati selleks kasutama kivisütt. Masinaid keskajal peaaegu ei rakendatud. Ainsaiks masinaiks olid veskid (vesi- ja tuuleveskid). Kellade tootmise oskuse omandasid eurooplased araablastelt XI sajandil. Aga need olid kohmakad ühe osutiga tornikellad. Taskukellad leiutati XVI sajandi alguses.

Aurumasinat hakati esmakordselt kasutama XVII sajandi lõpul vee väljapumpamiseks kaevandustest. See oli puudulik ja kohmakas masin, mis nõudis palju kütteainet.

Loendamatud sõjad põhjustasid sõjatehnika kiire tõusu. Püssirohtu ja suurtükke hakati Euroopas kasutama XIV sajandil. XV sajandil leiutati rasked püssid, milledest tulistati, püssi asetsedes erilisel hargil. Algul süüdati püssirohi püssides süütenööriga, siis ilmusid tulekivi-lukuga püssid. Püss muutus kergemaks ja hõlpsamini käsitsetavaks. XVII sajandil hakati püsside külge kinnitama tääke.

Suuri edusamme tegi põllumajandus, eriti Inglismaal ja Madalmail. Juba XVI sajandil hakkasid mõisnikud ja farmerid-kapitalistid, kes oma maad tarastamise teel külakonna omast eraldasid, üle minema kolmepõllusüsteemilt mitmepõllusüsteemile. XVII sajandil nad parandasid koduloomade, eriti lammaste tõuge, alustasid põlluheina kasvatamist ja täiendasid põllutööriistu. Kõik see suurendas põllunduse tulusid. Kuid kõigist neist parandustest oli kasu ainult mõisnikel ja kapitalistidel-farmeritel. Laostuvaile talupoegadele ei olnud need uuendused jõukohased.

Uute kaubateede avastamine ja kolooniate vallutused tingisid laevaehituse täienemist. Hakati ehitama suuremaid ja kiiremaid laevu ning täiendati purjestikku.

Leiutused ja avastused tehnika alal on lahutamatult seotud *ühiskondliku arengu* nõuete ja tarvetega. Tol ajal veel progressiivsete kapitalistlike tootmissuhete kasvamine kutsus ellu rea väärtuslikke leiutusi.

Leiutused ja avastused tehnika alal on lahutamatult seotud teaduste arenguga. Tehnika vajadused virgutavad teadust ja aitavad kaasa tema arengule. Edu tehnika alal omakorda on võimatu teadmiste kogumiseta ja läbitöötamiseta. Engelsi sõnade järgi — kui tootmine on teaduse tänuvõlglane, siis teadus on lõpmatult suuremal määral tootmise tänuvõlglane.

Tööstuse arendamiseks vajas kodanlus teadust, mis oleks uurinud loodusjõude.

Kuni tolle ajani oli teadus kiriku suhtes ainult kuulekas ümmardaja, kes ei tohtinud üle astuda usu poolt püstitatud piiridest. Nüüd algas kodanlik teadus kiriku vastu mässu.

Geograafiliste teadmiste avardumine. Suurte avastuste sajand avardas erakordselt eurooplaste geograafilist silmapiiri. Maailm otsekui paisus neile oma piirides. Uute maade ja saarte avastamised järgnesid üksteisele muinasjutulise kiirusega.

Rea julgeid uute kolooniate otsinguid võtsid ette Madalmaade meremehed. Aastail 1594—1597 teostas hollandlane Barents kolm polaarreisi piki Euroopa põhjarannikuid, püüdes leida põhjapoolset mereteed Hiinasse. Ta uuris Novaja Zemlja'd, Karusaart ja Teravmägede saari. Kolmanda reisi ajal ta hukkus. Oma nime pärandas ta Barentsi merele.

XVII sajandi keskpaiku uuris Madalmaade meremees T a s m a n Austraalia rannikuid ja avastas Tasmaania, Uus-Meremaa, Tonga ja Fidži saared. Samal ajal avastasid julged vene reisijad uurimata maid Ida-Siberis ja Aasia põhjarannikul. Vahva kasakas Dežnev purjetas juba XVII sajandi keskpaiku Aasiast Ameerikasse üle väina, mida hiljem nimetati Beringi väinaks selle ekspeditsiooni juhi nime järgi, kelle Peeter I oli läkitanud selgitama küsimust, kas Aasia on maa-alaliselt Ameerikaga seotud. Bering läks üle selle väina 80 aastat pärast Dežnevi.

Kõrvuti uute avastustega parandati ja täpsustati ka andmeid varemtuntud maade kohta. Tekkis geograafia kui teadus.

Kopernikus, Giordano Bruno, Kepler ja Galilei. Kolumbuse ja Magalhãesi reisid tõestasid tegelikult Maa kerakujulisust. Tähtsaimaks küsimuseks, mille nüüd teadus pidi lahendama, oli Maa, Päikese ja planeetide omavaheline

suhe. XVI sajandini valitses Ptolemaiose süsteem, mille järgi Maa on liikumatu keskus, mille ümber tiirlevad Päike, kinnistähed ja planeedid.

Aastal 1543 ilmus raamat „Taevakehade tiirlemisest". Selle autoriks oli poola õpetlane Nikolaus Kopernikus (1473—1543). Ta tõestas selles raamatus, et Maa tiirleb oma telje ümber ja koos teiste planeetidega ümber Päikese.

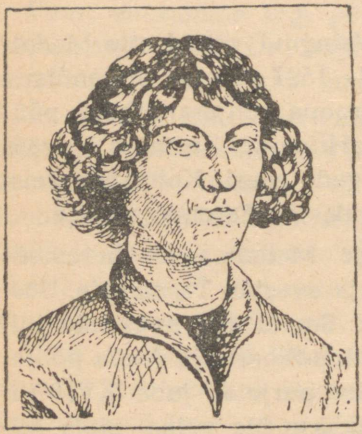

Nikolaus Kopernikus.



Giordano Bruno

Kopernikuse teooria tõestas, et Maa on vaid üks taevakeha teiste hulgas. See süsteem pani vankuma pappide õpetuse, et Maa on maailma keskus. Engelsi väljenduse järgi Kopernikuse õpetus „erustas usuteaduse". „Sellest ajast peale," ütleb Engels, „läks teaduse areng edasi hiiglasammudega."

Kopernikuse raamatu keelustas hiljem katoliku kirik. Hakati vaenama kõiki teoseid, mis tõestasid maakera liikumist.

Aja jooksul Kopernikuse õpetust täpsustati ja süvendati. Filosoofilised järeldused tegi sellest itaalia mõtleja Giordano Bruno (1548—1600). Need järeldused käisid risti vastu kiriku õpetusele. Bruno õpetas, et maailmaruum on lõpmatu. Päike ei ole universumi, vaid ainult meie planeetide-süsteemi keskus. Viimane on ainult üks loendamatuist maailmasüsteemidest. Kogu universum allub ühtedele ning samadele igavestele seadustele.

Kogu oma eluaja pidi Bruno taluma kiriku vaenamisi. Paavstliku inkvisitsiooni poolt kinni võetud, istus ta 7 aastat vanglais Veneetsias ja Roomas.

Sellest hoolimata ei taganenud Bruno oma vaateist. 17. veebruaril 1600 põletati Bruno Roomas ja ta tuhk visati Tiberisse.

Kopernikus oletas, et Maa ja teiste planeetide tiirlemine toimub ühtlase kiirusega ringikujulistel orbiitidel. Selle ebatäpsuse parandas suur astronoom Kepler (1571—1630). Kepler avastas, et planeetide liikumine ei ole ühtlane (vaid on seda kiirem, mida lähemal on planeet Päikesele) ja toimub ellipseid, mitte ringe mööda.

Suurimat tähtsust evis geniaalse itaalia õpetlase Galilei (1564—1642) tegevus. Uurides kehade liikumise seadusi, rajas Galilei teadusliku mehaanika.

1607. a. leiutati Madalmail pikksilm. Sellest kirjelduste kaudu teada saades ehitas Galilei iseseisvalt 30 korda suurendava pikksilma. Taevas avanes Galilei silmile uuel, senitundmatul kujul. Kui ta esitas mõningaid oma vaatlustulemusi raamatus „Tähesaadik", siis ütlesid üllatatud kaasaeglased: „Nagu Kolumbus avastas uue mandri, nõnda Galilei avastas uue universumi."

Galilei toetas, kuigi mitte avalikult, Kopernikuse õpetust. Inkvisitsioonile piisas sellest, et seitsmekümneaastane suur õpetlane kinni võtta ja vanglasse heita. Ainult avalik, põl-

vitades toimunud lahtiütlemine oma „eksitustest" ja kohustus alatiselt „pattu kahetseda" andsid Galileile tagasi kaugeltki mitte täieliku vabaduse.

Uus maailmavaade. Bacon. Papid püüdsid kõigest jõust noore progressiivse teaduse ja filosoofia võrseid lämmatada. Kuid kodanluse tugevnemine, mis õõnestas feodalismiaegsed tootmissuhted, rajas teed uuele maailmavaatele. Selle iseloomustavaks esindajaks oli inglise filosoof Francis Bacon (1561—1626), materialismi tõeline algataja. Bacon tõestas, et kogu teaduslik tunnetus peab rajanema materiaalse maailma, looduse tundmaõppimisele.



Isaac Newton.

Vesalius. Harvey. XVI — XVII sajandil saavutas suuri edusamme inimese anatoomia ja füsioloogia uurimine. Teadusliku anatoomia rajajaks oli madalmaalane Andreas Vesalius (1514—1564).

Teaduslikule füsioloogiale pani aluse inglise arst Harvey (1578—1657). Harvey avastas esimesena vereringe ja uuris seda. Harvey rõhutas, et ta sellele avastusele jõudis „mitte teiste poolt kirjutatud raamatute lugemisega, vaid arvukate lahkamiste abil, toetudes faktidele".

Descartes. Leibniz. Newton. Kiiresti arenev tehnika vajas enda põhjendamiseks mehaanika ja füüsika arendamist. Need viimased koos astronoomia ja geograafiaga nõudsid matemaatilisi teadmisi. Sellele osutas juba geniaalne Leonardo da Vinci. Leonardo püstitas rea tähtsaid mehaanika

ja optika juhtlauseid. XVII sajandi esimesel poolel rikastas matemaatikat analüütilise geomeetria looja prantsuse filosoof ja õpetlane René Descartes (1596—1650).

XVII ja XVIII sajandi vahetusel jõudsid füüsikalis-matemaatilised teadused uue suure sammu võrra edasi. Need edusammud olid seotud Saksamaal Leibnizi ja Inglismaal Newtoni tegevusega.

Õpetlane ja filosoof Leibniz üllatab oma annete ja harrastuste erandliku mitmekesisusega. Ta on nii filosoof kui ka ajaloolane, diplomaat, pedagoog, õigusteadlane, looduseuurija, insener ja keeleteadlane. Geoloogia alal andis Leibniz ülevaate maakera varajasema arengu üle ja rea teisi väärtuslikke uurimusi. Seejuures sidus ta geoloogiat mäetööstuse praktikaga. Ta leiutas arvutusmasina ja arendas allveelaeva ideed.

Üks tähtsam Leibnizi teaduslik saavutus matemaatikas oli õpetus lõpmatult vähenevaist suurustest, diferentsiaal- ja integraalarvutus. See õpetus on üks praegusaegse kõrgema matemaatika aluseid.

Diferentsiaal- ja integraalarvutuse avastamise au pärast võistles Leibniziga suur inglise matemaatik ja füüsik Isaac Newton (1642—1727).

Selles vaidluses oli õigus mõlemal poolel: lõpmatuseni vähenevate suuruste analüüsi leiutasid mõlemad õpetlased peaaegu ühel ajal ja teineteisest sõltumatult. Kuid Newtoni tegevuse tähtsus ületab kaugelt selle leiutise piirid.

1687. a. ilmus Newtoni tähtis teos „Loodusfilosoofia matemaatilised printsiibid". Selles teoses põhjendas Newton kehade liikumise tähtsamad seadused, pannes seega aluse teaduslikule mehaanikale. Ta viis lõpule uurimused, mida oli üldjoontes visandanud Leonardo da Vinci ja alustanud Galilei.

Ka Kepleri avastuse viis ta lõpule. Kepler püstitas planeetide liikumise seaduse. Aga milline jõud paneb liikuma taevakehad? Sellele küsimusele vastas Newton, avastades gravitatsiooni-jõu. Gravitatsiooni-seadus seletas ja ühendas ühtseks harmooniliseks süsteemiks terve ülikeerulise taeva mehaanika.

Uue teaduse võitlus kiriku ja skolastikaga. Kirjeldatud ajastul oli kirik endiselt teaduse arenemise võimsaks pidurdajaks. Pappide obskurantism võitles veel kaua ja ägedalt uue, katsele ja mõistusele tugineva teaduse vastu. Kuid see ei suutnud teaduse arengut peatada.

Kiriku ja teaduse võitlus peegeldas oma aja äraelanud feodalismi ja progressiivse kodanluse vahelist klassivõitlust. Võidu järel astus aga kodanlus ise usundiga liitu, et petta ekspluateeritavaid rahvamasse ja hoida neid alistumises.

Neljas jagu.

UUSAJA ALGUS.

XXXII peatükk.

Inglise revolutsioon.

Kodanliku revolutsiooniga Inglismaal (1640—1660) algab uus periood inimkonna ajaloos — uusaeg. See ajajärk ulatub kuni 1917. a. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini. Keskajast erinevalt valitseb uusajal mitte feodaalne, vaid kapitalistlik kord, mis põhineb palgatööliste ekspluateerimisel. Selline kord kujunes kõige enne Madalmail ja Inglismaal. Kuid XVII—XVIII sajandil oli Euroopas veel palju maid, kus säilis feodaalne kord (Prantsusmaa, Austria, Preisimaa jt.).

Kapitalistlik kord kindlustub Lääne-Euroopas lõplikult XVIII sajandi lõpul Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajast alates.

§ 1. Inglismaa revolutsiooni eel.

Kuningavõim ja parlament. XVI sajandi lõpuks olid Inglise kodanlus ja uusaadel niivõrd rikastunud ja tugevnenud, et nad enam ei vajanud hooldamist tugeva kuningavõimu poolt. Inglise kuningad aga mõtlesid samal ajal, et nad võivad edaspidigi piiramatu võimuga valitseda, nagu Prantsuse

ja Hispaania kuningad. Kuid Inglise kuningaid takistas selles parlament. Selles esindatud kodanlus ja uusaadel tahtsid omamoodi maad valitseda ja välispoliitikat juhtida. Nad tahtsid, et kuningas alluks parlamendile. Seepärast algaski kuninga ja parlamendi vahel võitlus võimu pärast.

Kokkupõrked parlamendi ja kuningavõimu vahel algasid juba kuninganna Elisabethi ajal, eriti teravaks muutusid need aga tema järglaste ajal.

Stuardid. Elisabethi surmaga lõppes Tudorite dünastia aeg. Inglise troonile astus Šoti kuningas James I Stuart (1603—1625).

Rumalavõitu ja lobiseja James Stuart armastas kõnelda kuningavõimu piiramatusest ja kadestas Euroopa ainuvalitsejaid. Ta kõvendas puritaanide tagakiusamist, sest need olid piiramatu kuningavõimu vastased. Paljud alamkoja liikmed olid puritaanid ja astusid välja valitsuse kirikupoliitika vastu.

Iga aastaga halvenesid parlamendi ja kuninga vahelised suhted. Parlamendi erilise rahulolematuse kutsus esile kuningliku valitsuse finantspoliitika. Parlament keeldus uusi makse kinnitamast.

James'i järglase kuningas Charles I (1625—1649) ajal saavutas võitlus parlamendi ja kuninga vahel äärmise teravnemise. Terve rea kokkupõrgete järel saatis kuningas a. 1629 parlamendi laiali ja valitses 11 aastat piiramatu võimuga.

Parlamendita valitsemise aeg. Kuninga lähimaks nõunikuks sai krahv Strafford. Strafford soovitas igasuguse vastupanu murda ja halastamatult jälitada kuninga poliitilisi vastaseid. Straffordi mõttekaaslaseks oli Canterbury peapiiskop Laud. Tema ajal täitusid vanglad puritaanidega, neid karistati piitsutamisega, häbimärgistati tulise rauaga, neil kisti ninasõõrmed lõhki ja lõigati kõrvad ära.

Valitsus seadis sisse parlamenti kokku kutsumata aina uusi makse. Rahvas hakkas nurisema.

1637. a. puhkes ülestõus Šotimaal. See oli vaene ja hõredalt asustatud maa. Šoti põhjapoolsete mägimaakondade elanikud elatasid endid karjandusest ja jahipidamisest. Mägedes säilis sugukondlik kord. Suured laialdased sugukonnad, nõndanimetatud k l a n n i d, keda valitsesid sugukonnavanemad, püsisid riigist sõltumatuina. Lõunas, Šoti lausikmaal, olid laialdased ja paremini haritud põllud, rahvastik tihedam ja linnu leidus sagedamini.

Šotimaal teostati juba XVI sajandil reformatsioon ja riigiusuks sai presbüterlus (kalvinism).

Stuardid olid ühteaegu Inglise ja Šoti kuningad. Charles I hakkas Šotimaal Inglise eeskujul teostama absolutismi ja seadis sisse anglikaani kiriku korra. Šotimaal algas ülestõus. Šotlastel oli hea sõjavägi, sest paljud šoti mägielanikud teenisid teiste maade palgasõjavägedes ja olid saanud hea sõjalise väljaõppe. Šoti sõjavägi vallutas Põhja-Inglismaa. Charles'il ei olnud raha ja ta oli sunnitud parlamendi kokku kutsuma.

§ 2. Revolutsiooni algus.

Pikk parlament. Parlament tuli kokku 3. novembril 1640. Kasutades šotlaste võite ja kuninga väljapääsematut seisukorda, esitas parlament energiliselt oma nõudmisi, mida toetas ka Londoni elanikkond. Majaseintele ilmusid revolutsioonilised üleskutsed. Valitsus oli üsna heidutatud.

Kuningas kartis parlamenti laiali ajada ja oli sunnitud järele andma. See parlament, mida nimetatakse pikaks parlamendiks, oli koos üle 12 aasta.

Tundes oma jõudu saavutas pikk parlament Straffordi vangistamise, süüdistades teda riigireetmises. Ülemkoda ja kuningas hoidusid Straffordi poole. Kuid asjasse segas end rahvas, kes nägi Straffordis kõigi oma hädade peasüüdlast. Rahvas märatses parlamendihoone ja kuningapalee juures.

Parlament kuulutas Straffordi reeturiks ja kuningas oli sunnitud oma soosiku surmaotsuse kinnitama.

Hukati ka teine kuninga lähim nõuandja — peapiiskop Laud.

Parlament otsustas, et ilma tema nõusolekuta ei tohi kehtima panna ega sisse nõuda ühtegi maksu. Otsustati, et praeguse parlamendi võib laiali saata ainult tema enda otsusel.

Vahepeal algasid maal talupoegade rahutused. Talupojad hävitasid tarasid ja keeldusid mõisnikele renti maksmast. Parlamendis tekkis lõhenemine. Rahva hulgas vallandunud rahutustest hirmutatud, püüdsid paljud saadikud valitsusega lepitust sobitada, kuid parlamendi enamus arvas, et kuningalt on vaja enne seda saavutada täpselt kindlaksmääratud järeleandmisi. Kuningas tahtis lahkhelisid parlamendis ära kasutada. Õukonnas valmistuti teostama kontrrevolutsioonilist pööret. Provintsist sõitsid kokku aadlikud — kuninga poolehoidjad. Meeleolu Londonis oli ärev. Tänavail ja väljakuil, parlamendi ja kuninga lossi ümbruses leidsid aset kokkupõrked ohvitseride ja rahva, k a v a l e r i d e, nagu hakati kutsuma kuninga poolehoidjaid, ja ü m a r p e a d e vahel — nii hüüti puritaane, seepärast et nad lõikasid juuksed lühikeseks.

Kuningas hakkas otsustavalt teotsema. Ta nõudis alamkojalt opositsiooni juhtide väljaandmist. Alamkoda keeldus. Siis ilmus kuningas parlamenti relvastatud väesalgaga, kuid opositsiooni liidrid jõudsid endid ära peita City'sse (Londoni keskne osa, kus asetsesid kauba- ja pangakontorid). Londonis valitses suur ärevus. Ärritatud rahvahulk täitis tänavaid, paljud tulid välja relvastatult.

Siis siirdus kuningas Londonist põhja poole, kus feodaalne kord oli veel küllalt tugev ja kus tal oli palju poolehoidjaid. Ka parlament hakkas võitlusele valmistuma ja sõjaväge organiseerima.

Augustis 1642 kuulutas kuningas parlamendile sõja.

§ 3. Kodusõda.

Maa jagunes kahte vaenulikku leeri — kuninga poolehoidjad ja parlamendi poolehoidjad. Kuningat toetasid peaasjalikult mahajäänud põlisaadel ja samuti anglikaani vaimulikud. Sõja alguses õnnestus kuningal oma võimule allutada üle poole riigist. Kogu Põhja-Inglismaa, suurem osa läänekrahvkondi ja mõned Kesk-Inglismaa krahvkonnad olid kuninga võimu all.

Kuid need olid suuremalt osalt mahajäänud ja vaesed riigiosad. Rikas, tihedalt asustatud Kagu-Inglismaa, samuti põhja tööstusrajoonid ja osa Kesk-Inglismaast hoidusid parlamendi poole.

Teda toetasid ka kõik sadamalinnad ja kaubandus-tööstuskeskused. Eriti tähtis oli Londoni toetus. Pankurid, rikkad kaupmehed ja Londoni City hoidusid parlamendi poole ja olid valmis teda rahadega aitama.

Kuid parlamendi pooldajate hulgas polnud üksmeelt. Juhtivat tähtsust omas parlamendis presbüterlaste (kalvinistide) partei. Selle koosseisu kuulusid rikkad kaupmehed, pankurid, suurmaaomanikud uusaadli hulgast. Nad kartsid rahvamasse ja tahtsid ainult kindlustada parlamendile õigusi, mis parlament oli kätte võitnud juba esimesil revolutsiooni aastail. Neil tingimustel nad olid nõus kuningaga kokkulepet sõlmima. Parlamendi poolel olid aga samuti independendid. Nende peajõud koosnesid kodanluse keskkihist ja uuest kesk- ja väikeaadlist. Independentidega ühinesid ka jõukad talupojad, väikekaupmehed, käsitöölised. Parlament leidis algul tuge talupoegade, õpipoiste ja sellide, madruste, maa- ja linnaproletariaadi hulgast. Need olid kõige revolutsioonilisemad rühmitused, nemad tõid liikumisse revolutsioonilist vaimu ja otsustavust.

Parlamendi käsutuses oli palju rohkem jõudu kui kuningal. Kuid parlamendis võimutsev presbüterlik par-

tei, uue suuraadli ja suurkodanluse erakond, juhtis sõda loiult ja püüdis salaja kuningaga kokkuleppele jõuda, et siis selle järel tõusvat revolutsioonilist liikumist maha suruda. Parlamendi vägede ülemjuhataja lord Essex, rikkamaid Inglise maaomanikke, juhtis sõda nii, et parlamendi armee ei saavutaks otsustavat ülekaalu.

Niisugustel tingimustel oli raske edu saavutamist loota. Parlamendi armee kaotas mitmes lahingus. Ainult merel saavutas parlament algusest peale ülekaalu kuninga üle. Madrused läksid otsekohe parlamendi poole üle ja sundisid kaasa minema ka ohvitsere.

Parlamendi tegevus. Parlament ruttas läbi viima otsuseid, mis olid kasulikud kodanluse kõrgemaile kihtidele ja uusaadlile. Ta konfiskeeris kuninga ja piiskoppide maad ning samuti kuninga pooldajate aadlike maad ja hakkas neid müüma. Neid ostsid peamiselt rikkad kaupmehed ja pankurid. Eesõigus anti suurostjaile ja niiviisi ei saanud talupojad neid maid omandada. Klassipoliitika ilmnes ka maksude määramises: massikaupadele pandi uued maksud — aktsiisid, mis langesid raske koormana töötavale rahvale.

Oliver Cromwell. Parlamendi kõhklev poliitika kuninga suhtes ja parlamendi armee kaotused kutsusid varsti välja rahulolematuse Inglise ühiskonna laialdastes ringides. Rahulolematud koondusid independentide partei ümber. Üheks selle partei juhiks oli tähtsam Inglise revolutsiooni tegelane Oliver Cromwell.

Cromwell sündis aastal 1599 aadliku-väikemõisniku perekonnas. 1640. a. ta valiti parlamenti. Cromwell hakkas silma paistma sõjaväe organiseerijana. Tema poolt organiseeritud ratsaväesalgas kujunes välja kõva revolutsiooniline distsipliin. Cromwell värbas oma sõdurid talupoegade ja käsitööliste hulgast. „Raudkülgsed" — nii kutsuti Cromwelli sõdureid — saavutasid 1644. a. juulis lahingus Marston Moori juures esimese võidu kavaleride üle.



Cromwelli sõdurid sõjaretkel.

Selle edu järel muutus Cromwelli nimi laialt tuntuks. 1644. a. lõpul nõudis Cromwell tungivalt täielikku sõjaväereformi.

1645. a. sõjaväereform. Jaanuaris 1645 sai sõjaväe juhatajaks noor kindral lord Fairfax ja tema asetäitjaks Cromwell.

Reformeeritud armeed nimetati „uue vormi" armeeks. Talupojad ja käsitöölised moodustasid tema sõdurkonna peamassi. Alama juhtkonna koosseisu kuulus ka palju talupoegi ja käsitöölisi. Paljud neist tõusid kõrgematele ametikohtadele. Kuid kõrgema juhtkonna koosseis põlvnes enamikus kesk- ja väikeaadlist ja kodanluse keskkihtidest.

Uue armee juhtimine oli tsentraliseeritud. Talle makseti regulaarselt palka ja tema varustust täiustati. Armees seati sisse raudne distsipliin. Armee tõusis revolutsiooni kandvaks jõuks riigis. Cromwelli sõdurid olid enamikus veendumuskindlad ja karmid mehed, kes sügavalt uskusid oma asja õiglusesse ja olid veendunud võidus. „Looda jumala peale ja hoia oma püssirohi kuiv," — sai Cromwelli armee juhtlauseks.

Muudatused armees andsid otsekohe hiilgavaid tulemusi. Juulis 1645 purustas Cromwell Naseby juures täielikult kuninga armee. Saagiks saadi 5000 vangi, kogu kahurvägi, palju sõjamoona. Peale Naseby lahingut kujunes kuninga seisund väga halvaks. Saanud veel mitmes lahingus lüüa, põgenes ta Šotimaale. 1647. a. jaanuaris andsid šotlased kuninga 400 000 naelsterlingi eest inglastele välja.

§ 4. Levellerid ja „grandid". Teine kodusõda.

Levellerid. Presbüterlik partei ja tema poolt juhitav parlament lugesid revolutsiooni lõpetatuks: kuninglik absolutism on murtud, võim on parlamendi käes, vaja ainult vangistatud kuningaga kokku leppida.

Kuid rahvamassid mõistsid revolutsiooni teisiti. Nad ootasid oma majandusliku olukorra parandamist, taotlesid oma poliitiliste õiguste laiendamist ja suuremat usuvabadust. Selles suhtes ei kavatsenud parlament midagi ette võtta. Seepärast hakkas rahvahulkades kasvama revolutsiooniline meeleolu. Nad jäid kuulatama, mida rääkisid nõndanimetatud levellerid (sõnasõnaline tõlge — ühetasastajad). Levelleride kõige andekam juht oli John Lilburne (1618—1657), julge agitaator ja poliitiline võitleja, kes oli mitu korda oma veendumuste pärast vangis olnud.



John Lilburne.

Uus, levelleride, erakond koosnes peamiselt talupoegadest ja käsitöölistest. Levellerid taotlesid üldist valimisõigust, kuningavõimu kaotamist ja tarastatud maade tagasiandmist talupoegadele.

Revolutsiooniline liikumine sõjaväes ja sõjaväe kihitumine. Ka Cromwelli armee sõdurid hakkasid levelleride poole hoiduma ja armee muutus revolutsioonilise propaganda koldeks. Siis otsustas presbüterlik parlament sõjaväe laiali saata, ettekäändel, et sõda on lõpetatud. See otsus kutsus sõjaväes välja määratu pahameele. Rügemendid valisid oma esindajaid — agitaatoreid, kes moodustasid sõdurite esindajate nõukogud. Armee ei tahtnud

laiali minna ja nõudis „grandidelt" (nõnda nimetasid sõdurid pilkavalt armee independentlikku juhtkonda) otsustavaid samme.

Et mitte ülemvõimu sõjaväes sõdurite kätte anda, seadis Cromwell sisse sõdurite esindajate nõukogude asemele ü l e a r m e e l i s e n õ u k o g u, mille koosseisu kuulusid kõrgem juhtkond ja ohvitseride ning sõdurite esindajad (kumbagi kaks igast rügemendist). Sel viisil võeti sõdurite organisatsioon grandide järelevalve alla. Seejärel okupeeris armee Londoni ja võttis riikliku võimu tegelikult üle.

Nüüd seisis armee ees ülesanne anda Inglismaale uus riigikord. Sõjavägi jagunes kahte leeri: ohvitserid-independendid ja sõdurid, kes olid levelleride ideede pooldajad. Need kaks gruppi said revolutsiooni eesmärkidest erinevalt aru.

Novembris 1647 tuli ühes Londoni eeslinnas Putney's kokku ülearmeeline nõukogu, kus kohtusid grandid ja levellerid. Nõukogu ei jõudnud lõplikele otsustele. Levellerid nõudsid üldist valimisõigust, kuid ka nemad kui väikekodanlased pidasid võimalikuks töölisi ja teenijaid valimisõigustest ilma jätta. Grandid nõudsid parlamendi valimistest osavõtjaile varandusliku tsensuse sisseseadmist. Nad kartsid üldist valimisõigust. „Varanduseta inimesed," ütles üks kolonel, „hakkavad valima varandusetuid. Nad saavutavad enamuse. Nad võivad seaduslikul teel eraomanduse hävitada, andes välja dekreedi varanduse võrdsustamise kohta." Grandid ja levellerid ei jõudnud kokkuleppele. Siis algasid rügementides sõdurite-levelleride vastuhakud. Cromwell summutas need ülestõusud. Ülearmeeline nõukogu saadeti laiali ja tema asemele astus ohvitseride nõukogu.

Teine kodusõda ja vabariigi maksmapanemine. Neid kokkupõrkeid armees kasutas varsti ära kontrrevolutsioon. Presbüterlased ühinesid rojalistidega (kuninga pooldajatega). 1648. a. kevadel astusid kontrrevolutsionäärid avali-

kult välja. Mässu organiseerimisest võttis osa vahi alt põgenenud kuningas. Tal õnnestus kokkuleppele jõuda Šotimaaga. Mitmes maakonnas puhkesid rojalistlikud vastuhakud. Šoti armee tungis jälle üle Inglise piiri, kuid sel korral juba mitte kuninga vastu, vaid tema kaitseks. Kuid kontrrevolutsioonilise liikumise algus sundis armeed uuesti oma ridu koondama. Cromwelli sõjavägi võitis otsustavalt šotlased ja surus rojalistide mässud maha. Kuningas areteeriti. Armee okupeeris teiskordselt Londoni. Parlamendihoone piirati sõjaväe poolt ümber. Seda väesalka komandeeris kolonel Pride. Tema käes oli presbüterlike alamkoja liikmete nimekiri. Üle 100 presbüterlasest rahvasaadiku aeti tema poolt parlamendist minema.

Pärast parlamendi puhastamist Pride'i poolt jäid sinna ainult independentidest rahvasaadikud, kes olid kõiges kuulekad armee juhtkonnale.

Inglise rahvamassides valitses pahameel kontrrevolutsionääride mässu ja selle osa üle, mida temas etendas kuningas. Parlamenti saabusid arvukad petitsioonid, milledes nõuti viivitamatut kohut pearoimari — kuninga üle. Alamkoda kutsus ellu kõrgeima kohtu. Selle kohtu otsuse kohaselt hukati kuningas, keda süüdistati riigireetmises, 30. jaanuaril 1649.

Inglismaa kuulutati vabariigiks, mida valitsevad parlament ja tema poolt määratud ministrid „ilma kuningata ja lordide kojata".

§ 5. Vabariik ja protektoraat.

Inglise vabariik. Kodusõda laostas Inglise majanduselu. Ikaldusaastad tekitasid nälja. Puhkesid epideemiad. Elukallidus tõusis tugevasti, kuid töötasu mitte. Samal ajal suurendas valitsus süstemaatiliselt maksukoormat. Veel hiljuti õitsev tööstus laostus turustamisvõimaluste vähenemise

tõttu. Siseturg oli kodusõja pärast halvatud ja välisturg peaaegu täiesti suletud: suurem osa Euroopa riikidest keeldus Inglise vabariiki tunnustamast.

Veel ohtlikum oli seisund Šoti- ja Iirimaal. Šotimaa oli kogu aja presbüterluse kantsiks. Pärast seda, kui presbüterlased avalikult kuninga poole üle läksid, organiseerus Šotimaal rojalistliku kontrrevolutsiooni peastaap. Peale Charles I hukkamist tunnistati Šoti kuningaks hukatu poeg Charles II. Šotimaal korraldati sõjaväge Inglismaale tungimiseks. Iirimaa, kus juba 1641. a. algas ülestõus, lõi nüüd täiesti Inglismaast lahku.

Diggerid. Majanduse laostumine, vaesus, nälg ja taudid teravdasid masside rahulolematust. Maa- ja linnakehvikud ei leppinud nüüd levelleride programmiga, kes Putney nõukogus olid valmis töölisi hääleõigusest ilma jätma.

Levelleride erakonnas algas lõhenemine. Nende seast eraldus äärmisem vool, „tõelised levellerid" ehk „diggerid" (kaevajad). Diggerid pidasid õigeks, et töötav rahvas hariks ühismaid renti maksmata. Mõnes külas võtsid diggerid omavoliliselt harimata jäänud maad ja kaevasid need vilja külvamiseks üles. Nad aeti minema. Seejuures nad ei püüdnud mingit vastupanu avaldada. Nad tunnustasid ainult rahulikke võitlusviise ja lootsid rohkem veenmisjõule. Oma üleskutseis rõhutasid diggerid alatasa, et nende eesmärgid on rahulikud ja et nad ei kavatse võimudele vastu hakata. Diggerid ei olnud mitte igasuguse maa-eraomanduse vastu; nad deklareerisid, et nad tahavad üldsuse hüveks harida ainult saraskonna ühismaid ega taha puudutada väikemaapidajate omandit.

Diggerite vaateid väljendas W i n s t a n l e y. Oma teoses „Vabaduse seadus" (1652) esitas ta laiahaardelise ühiskonna ümberkorraldamise kava. Winstanley pidas peapaheks eraomandust ja sellest tekkivat varanduslikku eba-

võrdsust. Ta arvas, et kõik peavad ühteviisi maad ja tema saadusi kasutama.

Winstanley kinnitas, et revolutsioon pole veel lõppenud ja et ta pole õieti midagi andnud lihtinimestele, kuigi ta oli teostunud just nende abil. Winstanley sai aru religiooni reaktsioonilisest osast. Tema järgi on religioon vale, vargus, riisumine; see on inimliku ahnuse ja vägivalla üle laotatud kate, vaeste petmine kavalate rikaste poolt. Winstanley kommunism oli samuti utopistlik nagu Moruse ja Campanella kommunism. Tema maa ja selle hüviste võrdsustava jaotamise kaval on vähe ühist selle kommunismiga, mida ehitatakse praegu meie N. Liidus.

Iiri- ja Šotimaa alistamine. 1649. a. algas Cromwell Iirimaa rahustamist. Karistusekspeditsioon, mille etteotsa ta astus isiklikult, talitas erakordse julmusega. Võidetud linnades hävitati kõik elanikud. Põletati loendamatu hulk külasid, terved maakonnad muutusid inimtühjadeks kõrbedeks. Iirlased võitlesid kangelaslikult ja „rohelise saare" (nõnda nimetatakse sageli Iirimaad) lõplik alistamine teostus alles a. 1653.

Võitjad võtsid iirlastelt maa, viisid neid osalt halvemaile ja väiksemaile maatükkidele. Äravõetud maad kavatseti jagada sõdureile, kuid sõdurid suuremalt osalt müüsid oma tasumaad ära. Neid tasumaid kokkuostnud ohvitserid ja kodanlased muutusid suurmaapidajaiks, kes ei mõelnud nüüd enam revolutsiooni jätkamisele, vaid sellele, kuidas seda rutem lõpetada. Inglise mõisnikud, kes olid rikastunud maade kokkuostu tõttu Iirimaal, muutusid Inglismaal kõige reaktsioonilisema poliitika kantsiks. Riisutud ja tagakiusatud iiri rahvas hakkas inglasi vihkama kui oma orjastajaid. Iirimaa riisumine pani aluse rahvuslikule vaenule iirlaste ja inglaste vahel.

Iirimaa järel tuli kord Šotimaa kätte. Cromwell purustas

mitmes lahingus Charles II väed. Kuningas pääses põgenema. Cromwell käskis Šoti kuningliku krooni võlla tõmmata. 1654. a. anti välja seadus Inglise-, Šoti- ja Iirimaa ühendamise kohta ühiseks riigiks.

Vabariigi välis- ja sisepoliitika. Cromwelli edusammud kindlustasid vabariigi autoriteeti. Välisriigid uuendasid diplomaatilist ja kaubanduslikku suhtlemist Inglismaaga. Inglismaa pidas võistlevate riikidega energilist võitlust. 1651. a. pandi kehtima navigatsiooniakt (laevasõiduseadus). See lubas välismaa kaupade sissevedu Inglismaale ainult Inglise laevadel või nende maade laevadel, kes olid toodnud sisseveetavad kaubad. Navigatsiooniakt oli sihitud esijoones Inglise peavõistleja Madalmaade vastu, sest see kauples peamiselt võõraste kaupadega. Talle keelati ka kauplemine Inglise asumaadega Ameerikas. Madalmaad keeldusid navigatsiooniakti tunnustamast. Inglismaa ja Madalmaade vahel puhkes sõda. See kestis kaks aastat ja lõppes a. 1654 Inglismaa täieliku võiduga. Madalmaad tunnustasid navigatsiooniakti ja pidid kontributsiooni maksma. Inglismaa uuendas kaubavahetust oma kolooniate ja teiste maadega. Inglise tööstus hakkas kiiresti tõusma ja ületas varsti ennerevolutsiooniaegse taseme.

Edu välispoliitikas, revolutsioonilise liikumise mahasurumine, majandusliku kriisi likvideerimine — kõik selle omistasid uusaadel ja kodanlus Cromwellile. Iga samm Cromwelli võimu kõvendamiseks võeti heatahtlikult vastu niihästi kodanluse kui ka valdava osa mõisnike poolt, kelledest paljud said maaomanikeks ainult revolutsiooni tõttu. Cromwell näis neile kaitset pakkuvat nii rahvaliikumiste kui ka rojalistide katsete vastu taastada vana kord.

Cromwelli diktatuur. 16. detsembril 1653 määrati Cromwell Inglise vabariigi eluaegseks lord-protektoriks. Cromwell surus levelleride liikumise halastamatult

maha. Seati sisse kõige valjem tsensuur. Vanglad täitusid poliitiliste vangidega. Cromwell ei halastanud ka rojalistidele. Rojalistlikud vastuhakukatsed summutati ja nende juhid saadeti tapalavale. Maa jaotati 10 sõjaliseks ringkonnaks, millede etteotsa seati kindralmajorid väga ulatusliku politseilise võimuga.

Cromwelli välispoliitika oli edukas. Võitnud Madalmaad, pöördus ta Hispaania vastu. Lääne-Indias õnnestus inglastel vallutada Hispaanialt Jamaika saar. Inglased hävitasid Tenerife juures Hispaania laevastiku ja said saagiks kulla- ja hõbedalaadungi, mida see vedas Ameerikast. Võidule merel järgnesid võidud maal. Inglise sõjaväesalk vallutas Dunkerque'i (Hispaania Madalmail). Cromwelli „punakuuemehed" omandasid kiiresti Euroopa parimate sõdurite kuulsuse.

1658. a. suri Cromwell, olles oma kuulsuse tipul.

Cromwell oli geniaalne väejuht ja poliitik. Ta väljus võitjana kõige raskemaist olukorrist. Oma revolutsioonivõitlusis karastunud armeega saavutas ta rea hiilgavaid võite ega kaotanud ainustki korda. Inglise kodanlus võlgneb oma võidu tema vankumatule tahtele ja organisaatorlikele annetele: ta surus maha feodaalse reaktsiooni, kindlustas kodanluse võimu ja tõstis Inglismaa rahvusvahelise mõju enneolematule kõrgusele.

Peale Cromwelli surma jäi võim kõrgemate ohvitseride kätte. Kodanlusele ja uusaadlile oli vaja kõva võimu, kes kindlustaks neile kõike seda, mis nad olid võitnud revolutsiooni ajal, ja samal ajal suruks maha igasuguse rahvaliikumise. Kodanlus ja aadel ei näinud muud väljapääsu kui kuningriigi taastamine.

Siis meenutati hukatud kuninga poega — Šotimaalt põgenenud Charles II Stuartit. 1660. a. otsustas parlament, et „võim peab kuuluma kuningale, lordidele ja alamkojale". Vana konstitutsioon taastati. Charles II kuulutati Inglise

kuningaks. Seda kuningavõimu taastamist nimetatakse restauratsiooniks.

Inglise kodanlik revolutsioon oli lõppenud. Inglismaal nagu Madalmailgi kandsid revolutsiooni oma õlgadel töötavad massid — talupojad, käsitöölised, töölised. Kuid revolutsiooni saavutusi said kasutada ainult kodanlus ja uusaadel.

XXXIII peatükk.

Absolutistlik monarhia Prantsusmaal.

§ 1. Louis XIV absolutism.

Louis XIV. Peale kardinal Mazarin'i surma (1661) hakkas Louis XIV ise riiki valitsema. Tema pikk valitsusaeg (kuni 1715. a.) oli absolutistliku monarhia kõrgeimaks õitseajaks Prantsusmaal, kuid ühtlasi ka tema languse alguseks.

Louis XIV ei kahelnud selles, et tema võim on talle jumalast antud ega sõltu kellestki. Ta oli keskmiste vaimuannetega inimene, iseteadlik, külm ja kalk egoist. Ta arvas, et mitte tema ei eksisteeri riigi jaoks, vaid riik tema jaoks. „Jumala tahtmine," kirjutas ta ükskord, „seisneb selles, et igaüks, kes on alamaks sündinud, alluks ilma arutlemata." Louis XIV-le omistati ka ütlus: „Riik — see olen mina". Meelitajad nimetasid teda Päikesekuningaks.

Louis XIV õukond oli Prantsusmaa keskuseks ja riigi tegelikuks valitsuseks. Siin tegi kuningas, ümbritsetud õukondlastest priileivasööjate toredast saatjaskonnast, oma tähtsaimad otsused, mis pärastpoole said seadusteks.

Mitte rahuldudes oma eelkäijate poolt ehitatud lossidega, ehitas Louis XIV endale uue suurepärase lossi Versailles's, 18 kilomeetri kaugusel Pariisist. Versailles' lossi, tema häm-

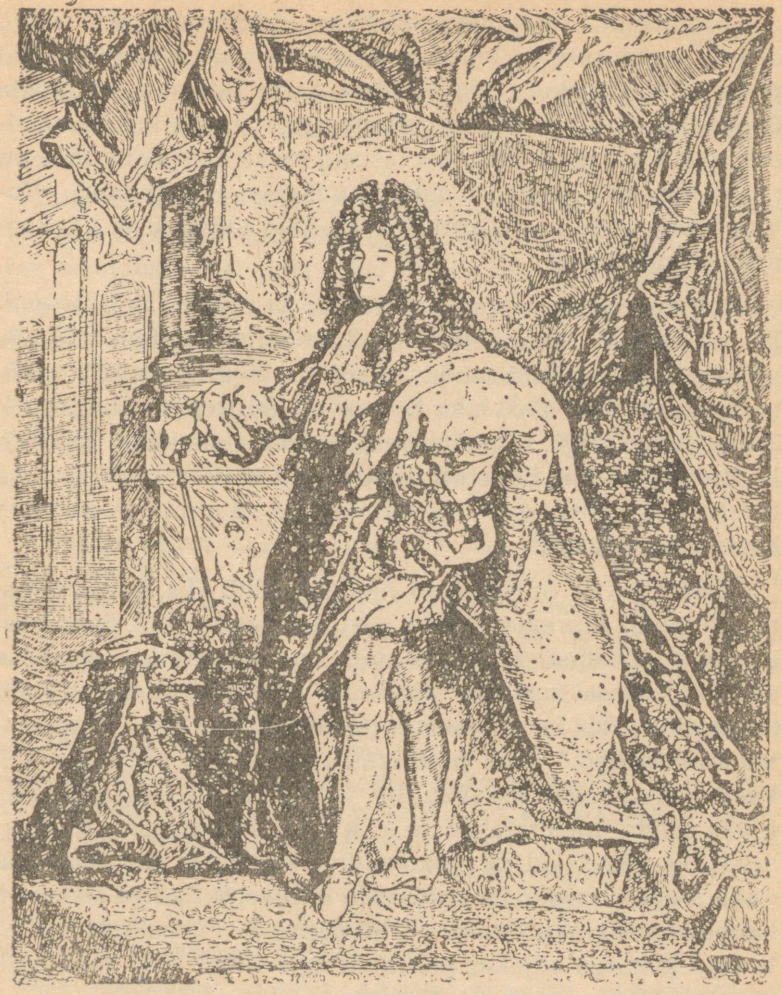

Louis XIV.

mastavate aedade, parkide ja purskkaevude ehitamisel töötas aastakümnete jooksul kümneid tuhandeid töölisi. Sellele ehitisele kulutati kolossaalseid summasid.

Absolutismi majanduspoliitika. Merkantilism. Kogu sellele toredusele ja kuninga kuulsuse ning suuruse nimel peetavaile sõdadele, mis nõudsid palju raha, ja kinkidele õueaadlile kulutati ülisuuri summasid. Nende kokkusaamiseks tuli tõsta maksusid, mis lasusid raske koormana töötava rahva õlgadel. Kuid ka neist vahendeist ei jätkunud. Kuningavõim otsis uusi sissetulekuallikaid tööstuse ja kaubanduse arendamisest.

Seal, kus on arenenud kaubandus ja tööstus, kus kodanlus on rikkam, võib temalt aadlimonarhia kulude katteks rohkem sissetulekuid saada. Aadlikuninga Louis XIV paremaks käeks oli Colbert, kes oli päritolult kodanlane. Tema juhtis riigi rahamiasjandust (oli finantside kindralkontrolör). Tema kätte oli usaldatud hoolitsemine Prantsuse tööstuse ja kaubanduse arengu eest, et suurendada kuninga kassa sissetulekuid.

Colbert arvas, et riik saab rikkaks ainult siis, kui ta välismaale müüb suurema summa eest, kui sealt ostab. Seepärast toetas ta tööstust, hoolitses uute manufaktuuride rajamise eest, kutsus ja meelitas välismaalt Prantsusmaale osavaid meistreid, andis kaupmeestele ja töösturitele laene ning asutas kaubaseltse. Seda poliitikat, mis taotleb väljaveo ülekaalu saavutamist sisseveo üle, selleks et suurendada kulla hulka riigis, nimetatakse merkantilismiks. Colbert arvas, et võistlejad kaubanduslikul alal tuleb hävitada relvade jõuga. Ta püüdis purustada tolleaegset kõige rikkamat kaubandusriiki Euroopas — Madalmaid. Seepärast toetas ta oma kuninga sõjakat poliitikat ega olnud kitsi raha andmisega sõjaväe organiseerimiseks.

Prantsuse armees oli kuni pool miljonit sõdurit, see oli suurim armee Euroopas. Louis XIV muutus Euroopa kõige vägevamaks valitsejaks. Kasutades Saksamaa nõrkust ja lagunemist, vallutas ja ühendas ta Prantsusmaaga piirimaid

ja a. 1681 okupeeris ilma ühegi põhjuseta Strassburgi linna. Ta vallutas samuti Hispaaniale kuuluva Franche-Comté, kuid tema katsed vallutada Madalmaid lõppesid tagajärjetult. Sõjad maksid tohutu palju raha ja laostasid Prantsusmaa.

Colbert omistas suurt tähtsust kolooniaile. Neist saadi tooraineid, samuti olid nad turuks tööstuse toodangule. Peale rea asunduste Kanadas (Uus Prantsusmaa) püüdsid prantslased koloniseerida maid Mississipi jõe alamjooksul. Seda maad nimetati Louisianaks. XVIII sajandi keskpaiku oli Ameerikas umbes 80 000 prantsuse asunikku. Kauplemiseks Indiaga, Aafrikaga ja Levandiga anti Prantsuse kaubaseltsidele määratu suuri toetusi ja privileege. Kuid Madalmaade ja Inglismaa võistlus takistas nende kaubaseltside edukat tegevust.

Prantsuse kultuur Louis XIV ajal. Et anda oma valitsemisele suuremat sära, soosis Louis XIV kunsti, kirjandust ja teadust. Maalikunstnikud, kirjanikud ja õpetlased pidid ülistama tema vägevust. Hiilgav ja keerunditerikas arhitektuur, losside tore ja ülikallis sisustus hämmastasid välismaalasi. Euroopa suured ja väikesed valitsejad püüdsid seda neile kättesaamatut suurepärast eeskuju jäljendada.

Louis XIV õukond oli aadlikultuuri keskuseks. Selle ajastu suured näitekirjanikud Corneille (1606—1684) ja Racine (1639—1699) ülistasid oma tragöödiais kohusetäitmise ülevust ja sangarite vaprust, kes isiklikud huvid asetavad tahapoole ühiskondlikest. Tragöödiate kangelasteks olid vahvad ja õilsad kuningad ning suurnikud ja autundele andunud rüütlid. Kodanlus oli veel eeskätt pilkeobjektiks. Selle ajastu suur satiirik oli Molière (1622—1673), kes seadis endale eesmärgiks süveneda inimloomuse naeruväärsesse külge ja näitelaval naljakalt kujutada seltskonna pahesid.

Oma komöödiais paljastab Molière vaimulike silmakirjalikkust („Tartuffe" ehk „Petis"), aristokraatide kommetelõtvust ja egoismi („Don Juan"), aga naeruvääristab samuti ka kodanlaste aplust ning ihnsust („Ihnus") ja rikaste tõusikute püüet järele aimata aadlike välist lihvi („Kodanlane-aadlik").

Molière'i pilge tekitas talle palju vaenlasi. Vaimulikud isegi keeldusid teda kalmistule matmast.

§ 2. Prantsusmaa langus.

Aastal 1683 suri Colbert. Sel ajal võis juba märgata Prantsusmaa languse algust.

Nantes'i edikti tühistamine. Prantsusmaa jõutagavarad vähenesid töötava rahva takistamatu kurnamise ja lakkamatute sõdade tõttu. Langust kiirendas veel hugenottide pillutamine. Selleks ajaks oli aadel hugenottide hulgast lahkunud. Enamik hugenotte tegeles tööstuse ja kaubandusega. Nende seas oli palju üliosavaid meistreid. Kuid hugenotlik kodanlus paistis absolutismile ohtlik olevat. „Üks jumal, üks usk, üks seadus, üks kuningas", selline oli jesuiitide loosung, kes Louis XIV õukonnas omandasid üha suureneva tähtsuse. Nende pealekäimisel kaotati a. 1685 Richelieu poolt juba pooleldi tühistatud Nantes'i edikt lõplikult. Hugenotid pidid üle minema katoliku usku või kodumaalt lahkuma.

Nantes'i edikti tühistamise tagajärjeks oli massiline hugenottide väljarändamine. Kuni XVIII sajandi keskpaigani rändas Prantsusmaalt välja umbes 400 000 protestanti, kes viisid riigist välja (tolle aja kohta) ülisuuri kapitale. Samuti kaotas Prantsusmaa palju osavaid meistreid.

Talurahva vaesumine. Prantsusmaal ei olnud suuri mõisamajapidamisi nagu Inglismaal. Maad harisid väikemaapidajad-talunikud, ja nimelt nendel lasusid kogu raskusega riigi väljaminekud; õukonna kolossaalsed kulutused ja kalliksminevad lakkamatud sõjad. Peale selle olid talupojad kohustatud tasuma andameid oma mõisahärradele ja kümnist kirikule. Tähtsamaks maksuks oli otsene riigimaks — *taille*. Seda kõrgendati alatasa. Seati sisse rida uusi makse. Maksude kogumisel saadi harva läbi ilma sõjalise jõu tarvitamiseta. Seda ei põhjustanud ainult maksude raskus, vaid ka täielik omavoli nende kogu-

misel. Kodanlus ja jõukad talunikud saavutasid pistisega maksude alandamist. Aadel ja vaimulikud olid *taille*'st vabastatud.

Kaudsete, s. o. igasuguseilt tarbeaineilt võetavate maksude hulk ja määrad kasvasid järjekindlalt. Eriti koormav oli kõrge aktsiisimaks soolalt. Soola hind oli nii kõrge, et vaesed oleksid eelistanud soolamata toitu, kuid sedagi neile ei lubatud, sest oli olemas seadus, mille järgi iga inimene, kes oli üle 7 aasta vana, oli kohustatud ostma aastas vähemalt 3 kg „poti ja soolatoosi" soola (toidu valmistamiseks). Sissesoolamiseks oli rahvas kohustatud soola ostma veel eraldi.

Iga nende määruste rikkumist karistati raske kriminaalkuriteona.

Kaudsete maksude võtmine renditi. Maksurentnik tasus riigikassale ette kindlaksmääratud summa, saades selle eest õiguse enda kasuks makse koguda. Maksurentnike ja nende agentide kuritarvitused suurendasid veel enam maksukoorma raskust.

Hispaania pärilussõda. Louis XIV valitsemisaeg lõppes Prantsusmaal ebaõnnestunud Hispaania pärilussõjaga. Hispaanias oli järeltulijateta suremas kuninga Karl II. Tema pärandile, s. o. Hispaaniale kõigi tema valdustega, pretendeerisid Louis XIV pojapoeg Philippe ja Austria ertshertsog Karl. Karl II suri a. 1700, pärandades testamendis kogu oma riigi Philippe'ile. Louis XIV pojapoeg kuulutati Philippe V nime all Hispaania kuningaks.

Inglismaale ja Madalmaile tähendas Hispaania allutamine Prantsusmaale nende kaubanduse kadu Hispaanias, ähvardust nende Vahemere-kaubandusele ja hädaohtu nende koloniaalvaldustele Indias ja Ameerikas.

Aastal 1702 kuulutasid Inglismaa, Madalmaad ja Austria Prantsusmaale sõja. Prantsusmaa jõud olid selleks ajaks

juba nõrgestatud. XVII sajandi 90-ndail aastail kirjutas üks kaasaeglane: „Rahvas sureb nälga; põlde ei harita peaaegu üldse; linnad ja külad on muutunud inimtühjaks. Kogu Prantsusmaa kujutab endast vaid hiiglasuurt hooletusse jäetud haiglat, milles puuduvad elatusvahendid."

Sõda kestis 1713. aastani. Algul peeti seda vahelduva eduga. Kuid a. 1704 alates pidi Prantsusmaa taluma ühe raske kaotuse teise järel. Prantslased olid sunnitud okupeeritud maadest lahkuma. Kui vaenlaste sõjaväed Prantsusmaale tungisid, ei osutanud elanikkond kohtadel neile vastupanu. Talle oli ükskõik riigi saatus, mis tõi talle ainult häda.

Kamisaaride ülestõus. Hispaania pärilussõja algusaastal üritasid tagakiusatud hugenotid Cevennides (Lõuna-Prantsusmaal) ülestõusu. Talupoegade ja linnakehvikute hulka ilmusid jutlustajad, kes õhutasid ülestõusu korraldamist ja organiseerisid sõjasalku. Üised ootamatud kallaletungid, pappide ja maksukogujate mõrvamised asendusid suuremate operatsioonidega, kui ülestõusust osavõtjate etteotsa asus andekas juht Jean Cavalier. Valgetesse särkidesse riietatud vastuhakkajaid hüüti kamisaarideks (sõnasõnalt „särgimehed"). Maksude ja feodaalkoormiste alandamine muutus töötava rahva üldiseks nõudeks. Kamisaaride vastu saadetud väed said lüüa. Ülestõusu mahasurumiseks toodi kohale suuri sõjalisi jõude. Enam kui 400 küla tehti maatasa. 1704.—1705. a. jooksul summutati ülestõus. Suur hulk kamisaare rändas maalt välja. Cevennide maa-ala muutus suitsvaks varemeks.

1709. a. talvel oli Prantsusmaa hukkumise äärel. Karmide külmade tõttu hävisid taliviljaorased, viinapuuistandused ja õlipuud. Algas nälg. Kõikjal vedelesid surnud inimeste ja lõppenud loomade laibad. Kerjuste hulgad piirasid Versailles'd, nõudes leiba. Sõjavägi oli kaltsudes; näljast kurnatud sõdurid tegelesid riisumise ja salakaubandusega.

Utrechti rahu. Kuid ka Prantsusmaa vastased olid pikast sõjast kurnatud. 1713. a. aprillis kirjutati Utrechtis alla rahulepingule. Kõige enam kannatas Hispaania. Tema valdused Itaalias ja Madalmail läksid Austria Habsburgidele. Bourbon'ide valitsemist Hispaanias tunnustati lõplikult, kuid kohustusega mitte iial seda riiki ühendada Prantsusmaaga. Peale mõningate väikeste territoriaalsete kaotuste Euroopas kaotas Prantsusmaa rea asumaid Põhja-Ameerikas.

Kõige enam kasu sai Utrechti rahust Inglismaa. Ta sai Hispaanialt Gibraltari, asumaid, rea tähtsaid kaubanduslikke privileege ja nurjatu asiento — õiguse varustada Hispaania asumaid Ameerikas neegerorjadega.

Prantsusmaa siseolud Päikesekuninga valitsuse lõpul olid kurvad. Absolutismi surve ja laostavad sõjad olid teinud oma töö. Tuntud insener marssal Vauban kirjutas, et ühe kümnendiku Prantsusmaa elanikkonnast moodustavad kerjused, viis kümnendikku „seisavad viletsuse lävel", kolm kümnendikku tulevad kuidagiviisi läbi ja ainult üks kümnendik elab jõukuses ja külluses. Rahvastik oli vähenenud umbes 1 miljoni inimese võrra.

Määratu suur, varjamatu rõõm haaras rahvast, kui saabus teade kuninga surmast. Inimesed õnnitlesid üksteist selle meeldiva uudisega. Sel hetkel oli riigikassa tühi, võlg aga ulatus 2,5 miljardi livre'ini. See oli võrdne riigi 18 aasta tuludega.

§ 3. Prantsusmaa XVIII sajandi esimesel poolel.

Aastal 1715 siirdus Prantsuse troon Louis XIV poja pojapojale Louis XV-le (1715—1774), kes oli ainult 5 aastat vana. Regendiks nimetati Orléans'i hertsog Philippe.

John Law. Riigil olid suured võlad. Riigikassas ei olnud raha ja katsed seda saada ei andnud tulemusi.

Sel ajal (1716) ilmus Pariisi šoti pankur ja spekulant John Law. Ta soovitas Prantsuse valitsusele uut vahendit rahvalt raha väljapum-

pamiseks. Regent võttis tema projekti rõõmuga vastu. Law avas panga ja valitsuse loaga hakkas välja andma paberist rahatähti, mis käibisid samaväärtuslikena metallrahaga. Law lubas nõudmise korral need paberrahad metallmüntide vastu vahetada. Et selleks raha saada, organiseeris Law terve rea ettevõtteid, muu seas kaubaseltsi Ameerikaga kauplemiseks. Ta laskis müügile aktsiad, s. o. väärtpaberid, mis andsid õiguse nende ettevõtete kasudest osa saada. Law tõotas aktsiate ostjaile muinasjutulisi kasusid. Kõik ruttasid aktsiaid ostma. Aktsia hind tõusis kiiresti 500 livre'ilt 20 tuhande livre'ini.

Kuid kasulootused ei täitunud. Usaldus Law vastu lõi kõikuma ja kõik tormasid paanikas aktsiaid müüma ning Law poolt väljalastud paberraha kulla vastu ümber vahetama. Kuid selgus, et pangas pole raha. Paberraha ja aktsiad kaotasid igasuguse väärtuse. Palju inimesi laostus. Law pages välismaale.

Kuid valitsus oli juba jõudnud kõigile oma võlausaldajaile tasuda Law väärtpaberitega ja oli võlgadest vabanenud.

Law lugu on näide börsispekulatsioonist, mida valitsus oli petislikult ära kasutanud. XVIII sajandi algusest peale hakkavad suurel hulgal tekkima aktsiaseltsid, mis lubavad aktsiate ostjaile erakordseid tulusid. Paljud neist ettevõtteist osutusid petislikeks ja laostasid kergeusklikke inimesi. Kapitalismi areng viis börsispekulatsiooni tekkimisele, mille tagajärjel paljud laostusid, osavad kelmid aga rikastusid.

Aastal 1723 sai Louis XV täisealiseks ja hakkas valitsema iseseisvalt. Louis XV oli tühine, ainult oma mõnudele mõtlev inimene. Kord ta ütles: „Pärast meid tulgu kas või veeuputus," — ja see fraas iseloomustas hästi meeleolu õueseltskonnas, kes nagu kuningaski veetis aega pidusöökide ning lõbustustega ja kooris riigikassat.

Nii kodanlus kui ka kaugemale nägevad inimesed õueaadli ja kõrgemate ametnike hulgast mõistsid, et nii see ei või edasi kesta. Nad soovitasid tühistada aadli eesõigused, millega see vabastati maksudest, ära kaotada maksude renditamise süsteem, mille najal rikastusid rahandustegelased ja maksurentnikud, ning teostada maksukoormise ühtlasemat jaotust.

Aastal 1750 katsus minister Machaut neid reforme teostada. Ta pani kehtima maksu, mida tuli tasuda kõigil, muu hulgas ka aadlikel. Reform tekitas rahulolematust aadlike ja vaimulike hulgas ning nad astusid ministri vastu välja. Maks kaotati, ministril aga tuli erru minna.

Rahulolematuse kasvamine kodanluse ja talurahva hulgas. Välispoliitikas tabas Prantsusmaad üks äpardus teise järel. Valitsus tõmbas Prantsusmaa reasse sõdadesse (1741—1763) põhjustel, milledest Prantsusmaa üldse ei olnud otseselt huvitatud. Inglismaa vallutas Prantsusmaalt rea asumaid Ameerikas, tõrjus Prantsusmaa välja Indiast. Inglased õõnestasid Prantsuse kaubandust.

Talupoegkond — prantsuse rahvastiku põhiosa — elas äärmiselt raskeis tingimusis. Ta maksis riigile koormavaid makse ja kandis ikka veel oma mõisnike kasuks igasuguste feodaalsete maksude ja kohustuste koormat, samuti tasus ta kümnist katoliku kirikule. See kolmekordne rõhumine neelas suurema osa sellest, mis talupoeg tootis. XVIII sajandil halvenes talupoegade seisukord veelgi. Mõisnikud püüdsid talupoegi, kes valdasid maid pärimuse alusel, muuta rentnikeks, keda võib igal ajal ära ajada. Aadlikud hakkasid taastama mitmesuguseid ammu juba unustatud ja mõnikord sajandite jooksul nõudmata jäänud talupoegade kohustusi. See aadlike püüe muutus XVIII sajandi teisel poolel peaaegu ülemaaliseks ja sai feodaalse reaktsiooni nimetuse.

Talupoegkond ei olnud sel ajal enam ühtlane. Maal kujunes jõukate talunike kiht, kes ekspluateeris kehvikuid, rentis endile senjöraalsete andamite ja kohustuste sissenõudmist ning kasutas aadlike toetust oma külakaaslaste kurnamiseks. Maal kasvas rahulolematus. Prantsuse talupoeg tahtis feodaalkoormistest vabaneda ja unistas sellest, kuidas saada oma maa täielikuks omanikuks.

Kehtiva korraga ei olnud rahul ka kodanlus. Piiramatu ainuvalitsuse surve rõhus tedagi. Pillav õukond ja ilmaaegseid sõdu pidav ning arvurikkaid ametnikke ülalpidav riik ei lasunud mitte ainult töötava rahva, vaid ka kodanluse õlgadel. Need kitsendasid kaubandust ja tööstust. Kodanlus tahtis piirata aadli ja vaimulikkonna aplust, kaotada nende eesõigused maksude alal, asetada nad teiste kodanikega võrdsesse seisukorda. Ta mõistis, et ta võib seda kõike saavutada ainult otseselt maa valitsemisest osa võttes.

Nii hakkas Prantsusmaal juba XVIII sajandi keskpaiku ilmnema, et ühiskond on lõhestunud kahte ossa, kes on valmis teineteisega võitlust alustama. Ühel poolel seisid lihtrahvas ja kodanlus, teisel — kuningas ja vana feodaalse ühiskonna eesõigustatud kihid: vaimulik seisus ja aadel. Feodalism ja absoluutne monarhia elasid oma viimseid päevi.

XXXIV peatükk.

Saksamaa XVII—XVIII sajandil.

§ 1. Austria.

Austria ja Preisimaa — Saksamaa idapoolsed piirimaad. Saksamaa üldise languse ja killustumise ajal XVII sajandil hakkasid tõusma ja tugevnema kaks suurt riiki — Austria ja Preisimaa.

Mõlemad olid suurteks riikideks kasvanud Saksamaa idapoolseil piirimail. Alates XVI sajandist, kui Atlandi ookeani rannikuil asetsevais riikides hakkas arenema kapitalistlik majandus, kasvasid tugevasti linnad ja suurenes nõudmine vilja järele, muutusid need Saksamaa idapoolsed piirimaad Lääne-Euroopa peavarustajaiks viljaga.

Selle kasuliku kaubandusega hakkasid tegelema arvukad aadlikud-mõisnikud. Nad püüdsid oma mõisapõldude külvipinda suurendada, kihutasid selleks talupojad nende maadelt

minema, anastasid need maad, talupoegi endid muutsid pärisorjadeks ja sundisid tegu tegema.

Niiviisi osutusid Austria ja Preisimaa tõelisteks pärishärrade-aadlike riikideks. Varsti astusid need riigid võimu pärast Saksamaal teineteisega võitlusse.

Austria pärast Kolmekümneaastast sõda. Pärast Kolmekümneaastast sõda ja Saksamaa lõplikku lagunemist hüüti Habsburge edasi saksa rahvuse Püha Rooma riigi keisriteks, kuigi nad tegelikult säilitasid võimu ainult oma pärusmaades. Pärusmaade elanikkond kuulus mitmesse rahvusesse ja kõneles mitut erinevat keelt.

Pärusmaade keskuse moodustas saksa rahvastikuga Austria hertsogkond. Tema järgi nimetati ka kogu riiki Austriaks. Selle riigi koosseisu kuulusid samuti slaavi maad: Böömi ja Kroaatia, pooleldi itaallaste poolt asustatud Tirool, madjaritega asustatud Ungari (teine osa Ungarist kuulus Türgile) ja rida muid territooriume.

Austrias pääses kehtima pärisorjus kõige rängemal kujul. Mõisnik kauples põllumajandussaadustega ja nõudis seepärast talupoegadelt võimalikult rohkem tegu. Meelevaldselt mõistis ta talupoegade üle kohut, karistas neid ja paigutas ühelt maakrundilt teisele.

Enamikus Austria mais olid mõisnikud, kes slaavlastest talupoegi rõhusid, rahvuselt sakslased ja madjarid. Seepärast oli klassivõitlus läbi põimitud rahvusliku vaenuga.

Talupoegade keskel oli rahutusi. Nad püüdsid keisri poole pöörduda, kuid nende saadikud pandi vangi. Talupoegade ülestõusudele vastati karistusekspeditsioonide ja hukkamistega.

Austria välispoliitika; võitlus Türgiga. Austria sõdis ühtelugu türklastega, kes talle idast kallale tungisid. Pärast Konstantinoopoli äravõtmist (1453) vallutasid türklased kiiresti rea maid ja moodustasid hiigelriigi, mis hõlmas Balkani poolsaart, Väike-Aasiat, Süüriat, Palestiinat, Araabiat ja

Egiptust. Türklaste vallutused ulatusid kuni Mesopotaamia ja Kaukasuseni. Türklased alistasid Krimmi. Nad vallutasid osa Ungarist ja muutusid ohtlikeks naabreiks Austriale. Mitmel korral kimbutasid nad Austriat oma pealetungidega. Aastal 1683 ülisuur Türgi armee, okupeerides Austria kaguosa, tungis Viinini. Piiratud pealinn kaitses end mehiselt. Ometi oli seisukord meeleheitlik. Ainult Türgi vägede äärmine aeglus ja enam riisumisele kui sõjapidamisele mõtleva vesiiri Kara Mustafa ahnus võimaldasid Austriale sõjajõudude kogumist. Viinile tulid appi Poola väed kuningas Jan Sobieskiga eesotsas. Türgi armee, mis kaotas Viini all 10 000 meest tapetuina, purustati ja löödi põgenema. Võitjad omandasid 300 kahurit ja rikkalikult muud saaki.

Lahing Viini all oli pöördepunktiks võitluses Türgiga. Järgnevail aastail said türklased uute lüüasaamiste osaliseks ja kaotasid palju nende poolt vallutatud maid ja linnu. Põhja poolt hakkas türklasi ahistama Vene riik. Aastal 1699 sõlmiti Türgi ja Austria vahel rahu (Karlowitz'is). Selle rahu järgi sai Austria peaaegu kogu türklastele kuulunud Ungari.

Austria võttis osa ka Hispaania pärilussõjast. Utrechti rahu (1713) põhjal omandas ta osa endisi Hispaania valdusi — lõunapoolsed Madalmaad ja rida vürstkondi Itaalias. Nendest maadest sai Austria riigikassa suuri sissetulekuid.

XVIII sajandi teisel poolel hakkasid Austrias arenema tööstus ja manufaktuurid. Saksa kodanlus, kellele manufaktuurid kuulusid, oli huvitatud maa ühtsusest ja tugeva keskvõimu olemasolust, mis toetaks tööstust.

Maria Theresia. Joseph II. Nende ringkondade huvides otsustas keisrinna Maria Theresia (1740—1780) tugevamini ühendada oma mitme rahvusega asustatud riigi üksikud osad. Ta rajas kõigi maade jaoks ühise riiginõukogu ja ühised ministeeriumid. Kogu pärusmaade territoorium jagati ringkondadeks ja neisse saadeti sakslastest valitsusametnikud.

Uus tööstus vajas vaba palgatööd, samal ajal aga elas talupoegade enamik pärisorjuses. Lakkamatuid sõdu pidav riik vajas sõdureid ja raha, nii ühte kui teist andsid peamiselt needsamad talupojad. Seepärast võttis valitsus päevakorda talupoegade pärisorjusest vabastamise küsimuse, kuid Maria Theresia valitsus ei läinud kaugemale argadest katsetest piirata tegu. Isegi need katsed kutsusid aadlike-pärishärrade hulgas esile äärmise ärevuse.

Resoluutsemalt asus reformide teele Maria Theresia poeg Joseph II (1780—1790). Ta andis mõningais riigiosades talupoegadele isikliku priiuse ja õiguse vabalt vahetada oma elu- ja töökohta. Selle järel otsustas ta maksustada mõisnikud ühel alusel kõigi teiste seisustega. Joseph II asuski selle reformi teostamisele, kuid leidis aadlike poolt visa vastupanu. Oma teiste reformidega tegi ta endale vaenulikuks katoliku kiriku. Joseph II oli usundi suhtes ükskõikne. Ta sulges enam kui 1000 kloostrit ja kasutas nende varanduse heategevaks otstarbeks, vähendas piiskoppide sissetulekuid ja sulges jesuiitide koolid.

Joseph II korraldused kihutasid tema vastu üles aadlikud ja vaimulikud. Joseph II seisukord muutus raskeks eriti selle tõttu, et tal tuli taluda ebaõnnestumisi välispoliitikas.

Joseph II koostas koos Vene keisrinna Katariina II-ga Türgimaa jagamise projekti. Türgi valduste läänepoolne, Aadria mere äärne osa pidi siirduma Austriale, teine, Musta mere poolne osa aga Venemaale. Algas sõda türklastega, kes aga ei osutunud nii nõrgaks, kui liitlased olid kujutelnud. Joseph II üritus nurjus. Riigis algas rahulolematus. Mõisnikud hakkasid ette valmistama mässu. Kõigist neist sündmusist vapustatud, suri Joseph II. Tema järglane tuli aadli ja katoliku vaimulike nõudmistele vastu ning tühistas Joseph II reformid. Austria jäi aadellik-pärisorjuslikuks riigiks.

§ 2. Preisimaa.

Preisi riik kujunes mitmest laialipillatud osast. XV sajandi alguses sai Hohenzollernite vürstisuguvõsa oma valdusesse Brandenburgi ja kuurvürstitiitli. Järgmise sajandi alguses sama perekonna teise haru esindaja Albrecht valiti Saksa ordu kõrgmeistriks. Aastal 1525 teostas Albrecht, hoolimata keisri ja paavsti protestist, ordu maadel reformatsiooni ja muutis vürstkonna pärilikuks Preisi hertsogkonnaks. XVII sajandi alguses ühendati Brandenburg ja Preisimaa Brandenburgi Hohenzollernite kätte ja nad moodustasid riigi, mis hiljem sai Preisi kuningriigiks.

Kolmekümneaastase sõja tagajärjel muutusid Brandenburgis terved ringkonnad kõrveks. Selle eest laiendas kuurvürst Friedrich Wilhelm (1640—1688) Vestfaali rahu järgi tugevasti oma väheviljakaid maid, mida kutsuti „Saksa-Rooma keisririigi liivakastiks".

Kuurvürst Friedrich Wilhelm ja absolutismi tugevnemine. Kuurvürst Friedrich Wilhelm harrastas kiskjalikku vallutuspoliitikat. Kord intriigidega, kord sõjalise jõuga vallutas Preisimaa oma naabreilt tükk tüki järel maid. Vestfaali rahu järgi omandas Friedrich Wilhelm suured valdused Taga-Pommeris ja rea muid maid. Friedrich Wilhelmi valitsusaja lõpuks olid tema valdused suurenenud enam kui kolmekordseks.

Friedrich Wilhelmi peamine hool oli pühendatud sõjaväele. Selle koosseis tõusis 27 000 meheni 72 kahuri ja väikese sõjalaevastikuga. Sõjavägede ülalpidamiseks suurendas Friedrich Wilhelm makse.

Friedrich Wilhelmi ajal muutus absolutism Preisi sõjalis-pärisorjuslikus riigis aina kindlamaks. Ainuvalitsuse toeks olid aadlikud-pärishärrad (junkrud, nagu neid hüüti). Keskvõimule osutatud toetuse eest nad omasid mitmesuguseid eesõigusi, milledest tähtsaim oli õigus ekspluateerida pärisorjadest talupoegi.

Preisi junkrud arendasid elavat kaubandust oma põllundus- ja karjandussaadustega. Preisi vilja veeti eesrindlikesse Lääne-Euroopa maadesse: Inglismaale, Madalmaile ja Prantsusmaale. See aina süvendas talupoegade julma ekspluateerimist.

Maal valitses pärisorjuslik majapidamine. Teoorjuse määrad olid mõnikord nii suured, et omadel maadel pidid talupojad töötama öösiti, kasutades kuuvalgust. Mõisnikud-junkrud suurendasid omavoliliselt pärisorjade kohustusi ja anastasid nende maid.

Kolmekümneaastasele sõjale järgnenud vaesumine aitas veel enam kaasa talupoegade orjuse tugevnemiseks.

Friedrich Wilhelm soodustas tööstuse arendamist. Pärast Nantes'i edikti tühistamist 1685. a. ta andis oma riigis varju Prantsusmaalt väljaaetud hugenottidele. Brandenburgi asus elama umbes 20 000 hugenotti, eeskätt käsitöölisi, manufakturiste ja kaupmehi. Nad tõid riiki oma kapitalid ja oma tehnilised teadmised. Kuid siiski oli Preisimaa tööstuse arengult Lääne-Euroopast taga. Tööstuse areng Preisimaal toimus aeglaselt. Linnad olid nõrgalt rahvastatud. XVII sajandi lõpul oli riigi pealinnas Berliinis 24 000 elanikku.

Preisi kuningriik. Kuurvürst Friedrich Wilhelmi poja Friedrich I ajal sai Preisi-Brandenburgi kuurvürstkond keisrilt kuningriigi nimetuse (1701). Tema järglane Friedrich Wilhelm I (1713—1740) jätkas oma kuurvürstist vanaisa poliitikat.

„Kuningas-ihnuskoi" vähendas järsult väljaminekuid ja kaotas õuehiilguse, mida oli harrastanud tema isa. Preisi kuningas vajas eelkõige sõdureid, aga selleks oli vaja omada palju raha.

Välispoliitikas muutus Preisimaa ühe kaasaeglase iseloomustuse järgi lõplikult „röövliriigiks". Kord ühte, kord teist oma liitlastest reetes laiendas Preisimaa oma valdusi.

XVII sajandil polnud Preisimaal rohkem kui 2 miljonit elanikku, s. o. kolm kuni neli korda vähem kui Austrias. Nende maade sõjaväed olid aga sõdurite arvult peaaegu võrdsed. Üle kolmveerandi kõigist riigi väljaminekuist kulus sõjaväele. Kõigile kõrgemaile ohvitserikohtadele pääsesid ainult aadlikud. Kujunes välja preisi ohvitseri tüüp, kes ei huvitu mingist asjast peale kasarmu ning drilli ja on veendunud oma kuninga „jumalikus loomuses". Ohvitser kohtles sõdureid niisama karmilt kui mõisnik pärisorje.

Värvatud sõdurite teenistusaeg kestis 25 aastat, aga mõnikord ka kogu eluaja. Distsipliin oli karm ja seda hoiti julmade kehaliste karistuste abil. Kepp kuulus ametlikult allohvitseride vormiriietuse juurde. Tunduva osa sõjaväest moodustasid välismaalased-palgasõdurid. Eriti kandis Friedrich Wilhelm hoolt oma sõjavägede välimuse ja paraadsammu väljaõppe eest. Üks kaardiväe üksus koosnes terveni hiiglastest. Hästidrillitud sõjaväega oli kokkukõlas väljakoolitatud bürokraatia. Ka siin kehtis kõige karmim distsipliin. Kuid see distsipliin polnud teadlik, niisama kui sõjaväeski. „Mitte arutada", oli põhiline loosung. Ametnikelt nõuti pimedat sõnakuulmist ja vormilist käsutäitmist. Kuningas ei häbenenud isegi oma ministreid sõimamast ja mõnikord koguni peksmast. Ta kõndis Berliini tänavaid mööda ja peksis oma kepiga igaühte, kes talle näis jõude jalutavat.

Friedrich II. Täielikule õitsengule jõudis see drill ja peksusüsteem kuningas Friedrich II (1740—1786) ajal. Ta oli despoot, kes vaatas inimestele põlastavalt ülevalt alla, nõudis sõnakuulmist ega talunud vastuväiteid. Friedrich II juhtis kõiki valitsusasju ise, kasvatades oma alamaid ja abilisi pimedale käsutäitmisele. Ta ei osanud neist kasvatada organisaatoreid, komandöre, südikaid, leidlikke ning otsustavaid inimesi.

Talupoegade „kaitseseadused". Friedrich II oli ehtsaks peameheks preisi junkur-mõisnikele, kes halastamatult ekspluateerisid oma teoorje-talupoegi. Kuid ta mõistis, et pärisorjus kutsub talupoegade hulgas välja vihavaenu mitte ainult mõisniku-orjastaja, vaid ka pärushärrusliku riigi vastu. XVIII sajandi keskpaiku hakkasid edenenumad mõisnikud veendumusele jõudma, et pärisorja tööle ei saa ehitada kõrgema tehnilise tasemega majapidamist ja et pärisorja töö ei ole kasuks mõisnikele enestele. Kuid junkrute enamik pooldas vankumatult vana korda ja jätkas talupoegade väljaajamist talunditest, ühendades nende maad oma majapidamisega. See asjaolu tegi valitsuse rahutuks, sest talupojad olid peamised maksumaksjad ja andsid sõjaväele sõdureid. Friedrich II keelas seepärast kuninga mõisades talupoegade äraajamise kohtadelt ja andis neile talude kohta päritava valdamisõiguse. Friedrich II püüdis välja astuda ka eramõisade talupoegade eest, andes mõned korraldused talupoegade kaitseks. Ta keelas talumaade ühendamise mõisamaaga. Kuid talupoegadel puudus õigus mõisniku peale kaevata ja viimasel oli küllalt vahendeid kuninga käskudest möödahiilimiseks. Sel viisil jäi isegi see vilets „reform" paberile.

Friedrich II välispoliitika. Sõjalis-pärisorjusliku Preisi riigi anneksionistlik poliitika ei avaldunud kunagi nii jultunud kujul kui Friedrich II ajal. Kuningal oli ülisuur, 200 000-meheline armee. Juba esimesel valitsemisaastal (1740) vallutas Friedrich II Austrialt tööstusprovintsi Sileesia. Varsti õnnestus Austrial luua Friedrich II vastu liit Prantsusmaa, Venemaa, Rootsi ja Saksiga.

Algas S e i t s m e a a s t a n e s õ d a (1756—1763). Preisimaa piirati igast küljest ümber. Seisukord muutus peagi väljapääsematuks.

Aastal 1759 lõid Vene väed krahv Saltõkovi juhatusel Friedrichi otsustavalt Kunersdorfi lahingus. Aastal 1760 okupeeris Vene korpus Berliini.

Friedrichi päästis ainult see, et Vene keisrinna Jelizaveta Petrovna surma järel uus keiser Peeter III, kes oli ise päritolult sakslane ja suur Preisi kuninga austaja, sõlmis temaga rahu. Friedrich II sundis Austriat lõplikult loovutama Preisile Sileesia.

Talupoegkonna halastamatu ekspluateerimine, junkrute vägivald, peksule toetuv distsipliin, anneksionistlik poliitika — need on Preisi riigi iseloomustavad jooned.

Esimene Poola jagamine. XVIII sajandil oli aadellik Poola täielikus laostumises. Pärisorjad-talupojad, samuti ka mitte-poola päritoluga alamad (ukrainlased, valgevenelased, juudid) kannatasid hirmsa rõhumise all. Poolat valitses tormakas ja distsiplineerimatu šlahta (aadel), kes iial ei suutnud kokkuleppele jõuda ja riigi hukutas. Kuningavõim oli täiesti jõuetu. Seepärast muutus Poola kergeks saagiks oma tugevaile naabreile. Friedrich II sõlmis lepingu Austria ja Venemaaga ning kallutas neid Poola jagamisele (1772). Sel jagamisel sai Venemaa osa Valge-Venemaast, Austria sai Galiitsia, Preisimaa aga Poola Läänemere-äärse ala (Lääne-Preisimaa), mis ühendas Ida-Preisimaad Brandenburgiga. Tänu Friedrich II vallutustele kasvas tema riigi rahvastik 2 miljonilt 5 miljonini. Poola lakkas olemast iseseisva riigina kahe järgmise aastakümne jooksul teostatud teise ja kolmanda jagamise tagajärjel.

XXXV peatükk.

Kodanlik kord Inglismaal.

Charles II. Charles II Stuart naasis Inglismaale rojalistide rõõmuhõisete saatel. Siiski ei taastatud vana korda. Charles II oli sunnitud lubama amnestiat kõigile kodusõjast osavõtnuile ja kinnitama valdamisõigused revolutsiooniajal konfiskeeritud maade kohta. Ta pidi nõustuma ka sellega, et riigi rahanduse ja maksuasjanduse valitsemine toimub ainult parlamendi juhtnööride kohaselt. Charles II-le ei antud isegi tagasi kuninglikke mõisu, vaid selle asemel mää-

ras parlament talle palga. Lõpuks võeti temalt õigus pidada alatist sõjaväge. Järelikult ei olnud maa peremeheks kuningas, vaid parlament või õigemini öeldud need klassid, kes saatsid parlamenti oma esindajad: suurmaapidajad ja kapitalistid.

Kuid need klassid kartsid revolutsiooni, toetasid kuningat ja sulgesid silmad kuningaga koos tagasitulnud aristokraatide-emigrantide reaktsiooniliste väljaastumiste puhul. Hoolimata lubatud amnestiast hakati jälitama „kuningatapjaid", kellede all mõisteti kuningriigi restaureerimise vastaseid — vabariiklasi. Cromwelli ja teiste silmapaistvate revolutsioonitegelaste laibad toodi haudadest välja ja riputati võlla. Pärast seda seati nende maharaiutud pead teivaste otsas parlamendihoone vastas üles. Kuningas lootis, et vähehaaval taastub jälle vana kord. Kuid ta eksis.

Kõigis majandusharudes arenesid edasi kapitalistlikud tootmissuhted. Talumaade tarastamine ja talupoegade maatustamine arenesid kiires tempos. Tööstus tegi suuri edusamme.

Koolooniaist riisuti kokku hiigelrikkusi. Kaubandus Ida-Indiaga üksi andis aastas kuni 600 000 naelsterlingit puhastulu. Orjadega kauplemine võttis suure ulatuse. Hispaanlastelt vallutatud Jamaika saar kujunes maailma orjaturuks, kuhu veeti orje kokku edasimüümiseks teistele Lääne-India saartele ja Ameerikasse. Orje ekspluateeriti ka Jamaika saarel laialdastes suhkrurooistandustes. 1661. a. asutati kuninglik Aafrika kaubaselts eriliselt neegerorjade väljaveo arendamiseks Antilli saartele. Sajandi lõpul hakkas tänu orjakaubandusele silma paistma Liverpooli linn. See häbistav kaubandus tõstis tema rikkamate Inglise linnade hulka.

Ometi võttis Charles II vähe arvesse kodanluse huve. Ta koondas oma õukonda reaktsioonilist kõrgaadlit. Kodusõja ajal ja protektoraadi valju režiimi all oli see aadel kao-

tanud oma mõisad ja ruttas nüüd oma kaotust tasa tegema. Õukond võimaldas paljude uute kiire rikastumise allikate tekkimist, nagu näit. altkäemaksu võtmised, sõjaväe varustamine. Kodanluse hulgas kasvas rahulolematus kuninga ja õueaadli poliitikaga.

Välispoliitika. Eriti kutsus rahulolematust välja Charles II välispoliitika. Charles II naasis Inglismaale pärast 14-aastast eksirändamist mööda Madalmaid ja Prantsusmaad, kus tal tuli nuiata armuande välismaistelt valitsustelt. Juba tol ajal ta hakkas saama abirahasid Prantsusmaalt. Inglise kuningana ta jätkas Prantsuse poliitika sabas sörkimist. Sel ajal oli aga Prantsusmaa seoses Hispaania langusega tõusnud Euroopa võimsaimaks riigiks. Charles II sai Louis XIV-lt suure pistise ja nõustus Prantsuse turu sulgemisega Inglise kaupadele. Seejärel ta müüs Prantsusmaale Madalmaade võtme — Dunkerque'i, mille Cromwell oli võitnud Hispaanialt. Stuartid müüsid — Marxi ütluse järgi — endi ja õueaadli huvides Prantsuse valitsusele kogu Inglise tööstuse ühes kaubandusega.

Parlamendi opositsioon. Parlament ja Londoni City tahtsid oma raha eest omada kuulekat kuningat. Kuid Stuartid ei täitnud nendele pandud lootusi. Nende pillav õukonnaelu, püüe taastada ennerevolutsioonilist absolutismi ja nende välispoliitika kutsusid esile tugeva rahulolematuse. Parlamendis tekkis tugev opositsioon.

Enese kindlustamiseks kuningliku valitsuse omavoli suhtes võttis parlament a. 1679 vastu erilise seaduse Inglise kodanike isikuvabaduse kohta — *Habeas corpus act*'i. Uue seaduse järgi oli areteeritul õigus nõuda oma asja viivitamatut arutusele võtmist kohtus või vabastamist kautsjoni või käenduse vastu. See seadus piiras valitsuse omavoli. Kuid parlament võis, eriti võitluses revolutsiooniliste liikumiste vastu, selle seaduse kehtivuse ajutiselt seisma panna.

Charles'i ja parlamendi vahelises võitluses kujunesid kaks poliitilist erakonda — tory'd ja whig'id. Tory'd olid maaomanikud, kes pooldasid kuninga absolutismi säilitamist. Tory'de seisukohti pooldasid ka inglise vaimulikud, kes olid allutatud kuningale kui anglikaani kiriku peale. Whig'id olid kodanluse ning uue suurmaapidajate kihi esindajad. Nemad taotlesid parlamendi võimu suurendamist ja kuninga võimu piiramist.

1688. a. riigipööre. Peale Charles II surma (1685) astus troonile tema vend James II, kitsarinnaline, nürimeelne inimene ja fanaatiline katoliiklane. Ta asus sirgjooneliselt restaureerima Inglismaal isevalitsust ja katoliiklust. See tegi isegi tory'd rahutuks. Anglikaani piiskopid ja preestrid lõid oma kohtade ja sissetulekute pärast kartma. Aadlikud kartsid, et taastatakse katoliku kloostrid ja antakse munkadele tagasi Henry VIII poolt konfiskeeritud maad. 1688. a. juunis otsustasid tory'd ja whig'id troonile tõsta sobivama kuninga. Valik langes Madalmaade asehaldurile Oranje Wilhelmile (Madalmaade revolutsiooni tegelase järeltulijale). Tema poole pöörduti relvastatud vahelesegamise palvega. Novembris maabus Wilhelm Inglismaal, leidmata vastupanu. Sõjavägi jättis James'i maha ja see põgenes Prantsusmaale.

Oranje Wilhelmi (William III) troonileastumisel sunniti teda kinnitama Õiguste deklaratsiooni. See deklaratsioon kinnitas veel kord kategooriliselt parlamendi ainuõigust makse määrata, kuulutas välja sõnavabaduse parlamendi liikmeile ja kodanikele vaba palvekirjade esitamise õiguse parlamendile. Sõjaväe värbamine ja ülalpidamine oli lubatud ainult parlamendi nõusolekul.

Veidi hiljem (1701) võeti vastu Troonipärimise akt. See akt nägi ette, et Inglise troon peab minema väikese saksa vürstkonna — Hannoveri tähtsuseta valitsejale, kellega Stuartite dünastia oli kauges suguluses.

Nõnda siis kindlustasid 1688. a. sündmused Inglismaal kodanlik-parlamentaarse korra.

Parlamendi ülemvõim. 1688. a. riigipöörde järel allus kuningas parlamendile ega saanud ajada iseseisvat poliitikat. Eriti tugevnes parlamendi võim pärast seda, kui Troonipärimise akti tagajärjel troon läks Hannoveri dünastia kätte (alates 1714. a.). Väikese tähtsusega saksa vürstidena, ilma ühegi sidemeta Inglismaal, tundsid need endid võõrastena riigis, kus neil tuli hakata kuningaks. Esimene kuningas Hannoveri dünastiast, George I, ei mõistnud isegi inglise keelt ja sai oma ministritega kõnelda ainult tõlgi abil. Kogu võim läks parlamendi kätte.

Parlamendis oli ülekaalus whig'ide erakond. Väikeste vaheaegadega omasid nad parlamendis enamust kuni 1760. a.

Whig'ide erakonda kuulusid Inglise rikkamad maaomanikud, tähtsaimad kaupmehed ja pankurid. Nende rahalised vahendid ja mõju olid tohutu suured. Kõike seda kasutasid whig'id parlamentliku oligarhia kehtimapanemiseks. Selleks nad kasutasid kõigepealt ära parlamendi valimiste süsteemi. Inglismaal valitses vananenud valimiskord: parlamenti saadeti kaks saadikut igast krahvkonnast ja igast linnast, mis oli saanud selle õiguse kuningalt. Paljud linnad kasutasid juba ammusest ajast peale seda õigust. Mõned neist olid alla käinud. Ühes linnakeses oli säilinud ainult 5 maja, kuid ta saatis ikka veel kaks saadikut parlamenti. Samal ajal uutel suurtel tööstuskeskustel, nagu näiteks Manchesteril, polnud üldse õigust parlamenti esindajaid valida. Väikesed linnad sõltusid täiesti suurmaapidajaist, kelle maal nad asusid. Vähene arv rikkaid whig'ide perekondi käsutas enamiku selliste pehkinud kohakeste üle.

Whig'id tegelesid avalikult valijate äraostmisega. Valimistel oli kasulikum hääletada whig'ide poolt, sest nad olid rikkamad. Valimiste ajal jagasid parlamendi liik-

me kandidaadid raha ja lubadusi, vedasid valijaid omal kulul valimiskohale ja kostitasid neid joogikohtades.

Äraostmise süsteem oli läbi viidud isegi parlamendis endas. Ministrid ostsid ära parlamendi liikmeid, jagades neile pensione ja tulusaid ametikohti, kus oli võimalik mitte midagi teha ja kõrget palka saada. Ministrid ise said omakorda suuri altkäemakse kaupmeestelt ja pankuritelt ning asumaade- ja kaubaseltsidelt.

XVIII sajandi algusest peale hakkab kehtima tava, mille järgi kuningas nimetab ministrid selle erakonna liikmete hulgast, kellel on parlamendis enamus. Nõnda kujuneb ministrite kabinet ühe erakonna liikmeist. Kabineti ja eriti tema juhi, peaministri kätte koondub hiiglasuur võim.

Parlament pani visalt vastu katseile muuta valimissüsteemi, millel põhjenes kogu parlamentlik oligarhia. Ta pani kehtima alamkoja volituste seitsmeaastase tähtaja, mille järgi valimisi korraldati ainult 7 aasta tagant. Viidi läbi seadus, mis määras parlamendi liikme kandidaadile kõrge varanduslikú tsensuse (vähemalt 600 naelsterlingi suurune aastasissetulek). Parlament kasutas oma õigusi, et häbemata kombel rikastada suurmaapidajaid, kaupmehi ja pankureid töötava rahva arvel.

Asumaadepoliitika. Kaubandusringkondade huvides aeti energiliselt välispoliitikat. Ajaviitmata algas pärast 1688. a. riigipööret rida sõdasid Prantsusmaa vastu, kes oli Inglismaa peavõistleja kaubanduse ja koloniaalpoliitika alal. Inglismaa võttis tegelikult osa kõigist riikide liitudest, mis olid suunatud Prantsusmaa vastu. Suuri edusamme saavutas Inglismaa Hispaania pärilussõjas.

Prantsusmaaga sõlmitud Utrechti rahu (1713) põhjal sai Inglismaa Gibraltari ja ühes sellega vaba läbikäigu Vahemerre, suured valdused Ameerikas Hudsoni lahe ääres, kauplemisõiguse Hispaania asumaadega ja *asiento*-õiguse.

Seitsmeaastase sõja ajal (1756—1763) uuendas Inglismaa võitlust Prantsusmaaga Põhja-Ameerikas ning võttis temalt ära Kanada ja Hispaanialt Florida.

Indiast tõrjus Inglismaa Prantsusmaa peaaegu täiesti välja. Sel viisil omandas Inglismaa XVIII sajandi keskpaigaks ülekaalu Prantsusmaa üle ja kujunes lõplikult kõige tugevamaks riigiks asumaade poolest.

Inglased otsisid uusi, eurooplastele seni tundmata maid, et ühendada neid oma koloniaalvaldustega. Eriti kuulsaks sai oma avastustega inglise meresõitja James Cook (1728—1779). Ta põlvnes vaesest talupoja-perekonnast ja algas teenistust laevapoisina kaubalaeval. Oma andekuse tõttu jõudis Cook ruttu edasi ja 1768. a. määrati ta juba sõjalaeva kapteniks. Talle anti ülesandeks uurida Vaikse ookeani saari. 10 aasta jooksul sooritas Cook kolm reisi, mille kestel ta uuris läbi Vaikse ookeani lõunast põhjani. Ta avastas sadu eurooplastele seni tundmata saari, uuris Austraalia randu ja kuulutas selle mandri Inglismaa valduseks. Aastal 1779 sai Cook kokkupõrkes Havai saarte elanikega surma.

Pangad. Hiiglasuuri kasusid said pankurid. Nemad toetasid 1688. a. riigipöörde läbiviimist, andes uuele valitsusele suure laenu. Pankade peaülesandeks kujuneb nüüd valitsusele laenu andmine. Riigivõlad suurenevad järjest. Riigile laenutatud summade eest said pankurid kõrgeid protsente, mida pidid tasuma maksude maksjad. Sel viisil maksude suurendamise teel saadud summad läksid pankurite rikastamiseks. Pankadest oli kõige tähtsam a. 1694 asutatud Inglise Pank.

Suurmaaomanikud, kaupmehed, töösturid ja pankurid rikastusid asumaade riisumise ja töörahva julma ekspluateerimise teel. Sõjad tõid kaasa maksude suurenemise ja riigivõla kiire kasvamise, selle võla kõrgete protsentide maks-

mine aga suurendas veelgi maksukoormist. Töötava rahva olukord läks üha raskemaks.

Talupoegkonna häving. XVII sajandi lõpul veel küllalt arvukas inglise talupoegkond laostub ja hävib lõplikult XVIII sajandi vältel. Parlament aitas tarastamise seaduste väljaandmisega talupoegkonna vaesumisele ja maatustumisele tugevasti kaasa. Nende seaduste nõudel tuli teatud küla piirides teostada kõigi maade üldine väljamõõtmine ja tarastamine. Üksikute ribade asemel külakonna mitmesugustel väljadel pidi iga talupoeg saama eraldi, kindlate piiridega maatüki. Kuid neid parlamendi poolt määratud tarastamisi teostati mõisnike ja vaimulike huvide kohaselt, kes said oma maadele suuri juurdelõikeid. Talupoegi peteti igati, neile anti halvimad maad, nende peale pandi kõik tarastamise kulud. Kõige väiksemate kohtade pidajailt võeti lihtsalt maa ära. Talupojad laostusid ja muutusid maata proletaarlasteks. Laostusid ka väikekäsitöölised, sest suurtööstuslik manufaktuur tõrjus nad välja.

Asumaade riisumise, orjakauplemise, riigivõla kasvamise ja tööliste ekspluateerimisega manufaktuurides kuhjusid Inglismaal hiiglasuured kapitalid. Sellega ühel ajal toimus talupoegade ja käsitööliste riisumine ja laostumine ning nende muutmine proletaarlasteks. Kapitali kasvu ja proletariaadi moodustamise protsessi nimetas Marx esialgseks kapitali kuhjumiseks. Esialgne kapitali kuhjumine, mis sai alguse XVI sajandil, arenes kõige kiiremini Inglismaal, kuid see toimus ka teistes Euroopa riikides.

India ja Hiina XVI—XVIII sajandil.

XVI—XVIII sajandil jõudis Euroopa teaduse ja tehnika arengult Idamaist ette. Euroopa muutus nüüd maailma eesrindlikumaks mandriks. Euroopa riigid kasutasid oma tehnilist ülekaalu, et riisuda ja vallutada uusi maid ning muuta neid oma koloonialeks. Kõige ahvatlevamaks saagiks näis eurooplastele olevat India.

Portugallased, hollandlased, inglased ja prantslased röövisid Indiat, riisusid sealset elanikkonda, haarasid toetuspunkte edasiseks röövimiseks. Koloniaalsed röövriigid pidasid endi vahel kõige ägedamat võitlust India pärast, kuni viimaks XVIII sajandil võitjaks osutusid inglased.

Kaug-Ida riigid (Hiina, Jaapan, Korea) ajasid Euroopa kaupmeeste ja misjonäride röövimisiha, pettuse ja spionaaži vastu võideldes eurooplased minema ja sulgesid neile oma piirid.

§ 1. India XVI—XVIII sajandil.

India kaubandus XV—XVI sajandil. Timurlenk'i vallutussõjakäik (1398—1399) purustas hirmsasti Põhja-Indiat. Palju linnu oli varemeis. Parimad käsitöölised olid ära viidud Samarkandi. Niisutusseadised olid purustatud, põllumajanduses ja kaubanduses valitses langus. Paremas seisukorras oli maa lõunaosa, kuhu Timurlenk'i vägede retked ei ulatunud. India ja araabia kaupmehed eksportisid merd kaudu vürtse ja peeni puuvillriideid Egiptusse, kust Veneetsia kaupmehed neid edasi toimetasid Euroopasse. Lõuna-India oli vahetalitajaks Läänemaade ja Kaug-Ida kaubavahetuses. Indiasse tulid siidi ja portselaniga laaditud Hiina laevad ja malailaste merepaadid vürtsidega Indoneesiast.

Raske löögi sellele kauplemisele andis India meretee avastamine ümber Aafrika (1498) portugallaste poolt. Portugallased olid liiga nõrgad India vallutamiseks. Nad haarasid endile ainult üksikud punktid India rannikuil ja rajasid siia oma kindlustatud toetuspunktid. Neist röövlipesadest lähtudes pidasid Portugali meriröövlid jahti India ja

Araabia laevadele. Nad anastasid rikkaid kaubalaadungeid, uputasid laevad ühes meeskondadega või lasksid vangid lahti, lõigates neil ära nina ja kõrvad. Need õnnetud pidid levitama kogu Idamaal teateid sellest, mis ähvardab igaühte, kes julgeb rikkuda Portugali monopoli India ja Euroopa vahelises merekaubanduses. XVII sajandi alguses pidid portugallased oma monopolist loobuma. Neid hakkasid välja tõrjuma teised vallutajad — inglased ja madalmaalased.

Suurmoguli riik. 1526. aastal tungis Afganistani mäestikukurusid mööda Kesk-Aasiast Indiasse vürst Babur. Teda saatis võitlustes karastatud 20 000-meheline sõjavägi. India vürstid ei taibanud ühineda, et Baburi pealetungi tõkestada, ja ta vallutas lühikese ajaga suurema osa Põhja-Indiast. Babur oli osav ja ettenägelik valitseja. Ta tegi lõpu feodaalseile vaenustele, mille all India kannatas kõige rohkem, ja soodustas kaubandust. Tema poolt rajatud riiki kutsusid eurooplased suurmoguli keisririigiks („mogul" tähendab sama mis „mongol"). Babur pidas end mongoli suurkuningate Džingis-khaani ja Timurlenk'i järglaseks.

Baburi järglaste ajal laiendas suurmoguli riik vahetpidamata oma piire. XVII sajandi lõpuks hõlmas ta Ida-Afganistani ja peaaegu kogu Indiat peale poolsaare kõige lõunapoolsema tipuosa.

Akbar. Suurimale õitsengule jõudis suurmoguli riik Akbari valitsuse ajal (1555—1605). Akbar püüdis enda poole meelitada India põliselanikke — hindusid. Ta kutsus valitsemisest osa võtma vallutajatemoslemite kõrval India läänivürste ja kaotas täiesti hindude usundilise vaenamise. Eriti hoolitses ta India põllunduse seisukohalt ülitähtsa niisutusvõrgu korrashoidmise eest.

India ühendamine suurmogulite võimu alla tõi kaasa kaubanduse ja tööstuse kasvamise. India riiet eksporditi Euroopasse. India riidenimetused (musliin, kalingur, taft) püsivad tänapäevani elavaina euroopa keeltes. Euroopa pealinnade õuedaamid uhkeldasid india peenimast musliinist riietes. Suurmogulite ajal kaunistati Indiat suurepäraste ehitistega, millede püstitamise tööks aeti kokku kümneid tuhandeid talupoegi ja käsitöölisi.

Kuid India ühendamine suurmogulite poolt oli ainult väline. Üksikud külakogukonnad olid üksteisega vähe seotud. Suurmogulid jagasid India maakondi haldamiseks oma asevalitsejaile, kes mõtlesid ainult endi rikastamisele ja sellele, kuidas kindlustada saadud maakondi endile ja oma järglastele. Suurmogulite ja nende asevalitsejate pimestavat toredust pidas ülal India talurahva ja käsitööliste üle jõu käiv töö. Ule poole talupoja saagist kulus maksudeks, peale selle riisusid maksuko-

gujad talupoegi halastamatult. Talupojad kandsid raskeid koormisi ehitiste püstitamisel, teede tegemisel ja niisutuskanalite korrashoidmisel.

Akbar hakkas nõudma, et makse tasutaks rahas, mitte majapidamissaadustes nagu varem. Talupoegade seisund muutus seetõttu veel raskemaks. Et neil polnud raha maksude tasumiseks, pidid nad liigkasuvõtjailt laenu tegema ja muutusid nende igavesteks võlglasteks. Talupojad hakkasid küladest põgenema. India viljarikkad maa-alad muutusid džungliteks. Teedel teotsesid röövlid. Puhkesid talupoegade vastuhakud. Suurmogulite sissetulekud vähenesid. Asevalitsejad ei tahtnud enam nendega sissetulekuid jagada. Nad püüdsid keisririigist lahku lüüa ja isevalitsejaiks saada.

Aurangzeb. Viimase katse tugevdada suurmoguli riiki tegi keiser Aurangzeb (1658—1707). Vastandina Akbarile toetus Aurangzeb muhamediusulistele suurnikele ja vaenas hindusid. Ta täitis riigikassat rikaste hindu templite riisumisega ja neile templitele kuuluva maa andis muhameedlastele. Ta lubas muhamediusulisel ülimuskihil oma võlad hindudele tasumata jätta. Julmade vahenditega püüdis ta talupoegi sundida makse maksma. Maksu mittetasujat tabas julm hukkamine keha läbisaagimise teel puust saega. Muhamediusuliste suurnike huvides ajas Aurangzeb ulatuslikku vallutuspoliitikat. Kestvate sõdade järel õnnestus tal alistada Lõuna-India. Kuid need sõjad nõudsid hiiglasuuri summasid ja aitasid ainult suurmoguli keiserriigi laostumist lõpule viia.

Mogulite vastu tõusid marattide suguharud Lääne-Dekhanis. Marati talupojad ja väikemõisnikud kuulutasid suurmogulite ja muhamediusulise aadli vastu välja hindude usundisõja. Nende julge ja andekas juht Sivadži formeeris partisanisalkadest tugeva armee, kes võidukalt sõdis Aurangzebi vägedega. Keisri asevalitsejad arvestasid ikka vähem suurmoguli võimu ja hoolitsesid ainult oma valduste eest. Aurangzebi viimaseil valitsusaastail oli tema riik lagunemas.

Pärast tema surma lakkas Baburi rajatud suurmoguli keisririik eksisteerimast, kuigi Delhi valitsejad säilitasid suurmoguli kõlava tiitli.

Inglased ja prantslased Indias. India, mis oli jagunenud paljudeks feodaalseteks valdusteks ja mida vapustasid suurmaapidajate ning talupoegade vahelised võitlused, langes kergesti. Võidetud saagina Euroopa suurriikide — Prantsusmaa ja Inglismaa kätte. Prantsuse ja Inglise Ida-India kaubaseltsidel olid omad sõjaväed ning kindlused ja nad omasid õigust raha müntida, sõda kuulutada ja lepinguid sõlmida. Nad vallutasid Indias toetuspunkte, kiskusid kaubanduse endi kätte ning segasid India läänivürstide vahelistesse tülidesse, et neid sel teel alistada. Ing-

lise India-valduste keskuseks oli Madras, Prantsuse valdustel Pondichéry.

Inglismaa ja Prantsusmaa pidasid lakkamatut sõda India pärast. Ukskvahe õnnestus prantslastel ülekaalu saavutada ja vallutada isegi Madras (1744). Kuid varsti läks ülekaal tugevama ning rikkama Inglismaa kätte. Seitsmeaastases sõjas (1756—1763) kaotasid prantslased suurema osa oma India-valdustest. Hävitanud oma peavõistleja, jätkas Inglise Ida-India kaubaselts killustatud ning nõrgestatud India alistamist.

§ 2. Hiina XVI—XVIII sajandil.

Hiina-Euroopa esimesed suhtlemised. Suured maadeavastused panid aluse Euroopa korrapärasele suhtlemisele Hiinaga. Esimestena ilmusid Hiina rannikuile portugallased. Pärast mitmeid ebaõnnestunud katseid maabusid portugallased esimest korda Hiinas a. 1516. Selle järel nad hakkasid üha sagedamini Hiinasse sõitma ja sobitasid kaubavahetust Kantoni linnaga Lõuna-Hiinas. Portugallased tahtsid Hiinas luua endile kaubanduslikku toetuspunkti ja vallutasid sel eesmärgil a. 1557 Makao, mis sellest ajast jäigi nende asumaaks. Portugallaste järel ilmusid Hiinasse hispaanlased. Pärastpoole tulid madalmaalased, selle järel inglased ja prantslased. Et Hiinaga suhtlemist sobitada, saatsid Euroopa valitsused oma saatkondi Pekingisse ja läkitasid Hiina keisrile väärtuslikke kinke. Kuid nad kauplesid enamasti Lõuna-Hiina sadamais, vedades välja teed, siidi ja portselani.

Mandžud. XVI sajandi lõpul hakkas Lõuna-Mandžuurias tugevnema mandžulaste suguharu. Nad ühinesid, lõid tugeva sõjaväe ja rajasid oma riigi. XVII sajandi alguses hakkasid mandžulased sooritama sõjaretki naabruses asetsevasse Hiinasse. Nende armee koosnes 8 lipp-korpusest ja seda kutsuti „kaheksa lipu sõjaväeks". See kasvas iga päevaga. Mandžulaste väejuht võttis endale keisrititiitli. Temale allusid paljud naabersuguharud. Mandžulased alustasid sõjakäiku Koreasse, tungisid selle pealinnani ja sundisid Korea valitsejat tunnistama end mandžulaste vasalliks. Selle järel nad alustasid sõda Hiinaga.

Mandžude keisririigi rajamine Hiinas. Sel ajal leidis Hiinas aset suur rahva ülestõus. Ülestõusust osavõtjad, kes olid moodustanud suure sõjaväe, tungisid pealinna Pekingi (Peipingi) poole. Aastal 1644 vallutasid ülestõusnud verise lahingu järel linna ja ajasid minema viimase Ming'i riigi keisri. Siis kutsusid hiina suurnikud, kes ise ei suutnud ülestõusu maha suruda, mandžud appi. Mandžude sõjavägi vabas-

tas pealinna ülestõusnute käest ja summutas ülestõusu. Kuid kindlustanud end Pekingis, ei mõelnudki mandžud enam äraminekule. Nad kuulutasid Pekingi oma pealinnaks, deklareerisid, et Ming'i keisririigi võim on kukutatud, ja rajasid selle asemele oma keisririigi. Nad nimetasid oma riiki Tai-Tšing'iks, s. t. Suur-Tšing'iks. Nõnda rajati a. 1644 Hiinas uus keisririik.

Mandžud laiendasid oma võimu kogu Hiinale. Nad ostsid ära palju Hiina läänivürste, määrates neid tähtsatele ametikohtadele. Mandžude väepealikuist said nüüd printsid ja vürstid. Vangistatud hiinlased kuulutati orjadeks. Mandžud anastasid hiina talupoegade maad ja muutsid need oma pärisomandiks. Hiina rahvas vihkas uusi vägivallamehi ja korraldas nende vastu alatasa vandeseltse ning vastuhakke. Kuid pikka aega ei õnnestunud tal mandžude võimu kukutamine; see kukutati alles a. 1912.

Hiina laiendamine. Sõjakad mandžud vallutasid mitte ainult Hiina, vaid liitsid tema külge veel naabermaid. Mõned naabersuguharud, tundes mandžude võimu, alistusid ise. Nõnda näiteks alistusid neile lõunapoolsed mongolid ja nende maad hakati sellest ajast kutsuma Sise-Mongooliaks, sest nad kuulusid mandžude keisririiki. Põhjapoolsed mongolid ei alistunud mandžudele ja nende maad hakati kutsuma Välis-Mongooliaks. Selle maa alistasid mandžud pika võitluse järel XVII sajandi lõpul. XVIII sajandil heitsid mandžud alla Hiinast lääne pool asetsevad suured vürstiriigid — Džungaaria ja Kašgaaria, mis moodustavad praegu Hiina provintsi Singkiang'i. Indo-Hiina riigid — Annam ja Birma — muutusid mandžude vasallideks ja maksid neile allumusmaksu.

Khang Hsi. Eriti kuulsaks sai Mandžu keisrite hulgast Khang Hsi, kes valitses 60 aastat (1662—1722). Ta oli tark, teadmishimuline inimene. Ta hakkas suhtlema eurooplastega, lähendas endale Euroopa õpetlasi ja misjonäre ning käskis neil tõlkida mandžu keelde parimad Euroopa raamatud füüsika, arstiteaduse ja matemaatika alalt. Khang Hsi lubas eurooplastele vaba kauplemise Hiinas ja avas neile kõik sadamad.

Vene-Hiina suhted. Esimesed suhtlemised Vene ja Hiina vahel leidsid aset XVII sajandi alguses. Siberi vallutamise järel hakkasid Vene tsaarid oma saadikuid Hiinasse saatma, et suure naaberriigiga sõprust sobitada. Vene kaupmehed alustasid hiinlastega piiril vahetuskaubandust. Samal ajal Vene väed, jätkates Siberi vallutamist, jõudsid a. 1645—1650 Amuuri jõeni. Tol ajal oli siin inimtühi maa, kus elasid metsikud suguharud. Venelased võtsid endi alla kogu

maa-ala põhja pool Amuuri jõge ja ehitasid sinna oma kindlusi. Kuid sinna hakkasid ulatuma ka Mandžu keisrite vallutused, kes laiendasid oma riiki põhjas tühjade maade arvel. Khang Hsi tahtis samuti vallutada Amuuri jõge ja sellega piirnevaid maid. Ta saatis sinna sõjaväge. XVII sajandi keskpaiku oli Amuuri jõel kokkupõrkeid Vene ja Hiina vägede vahel.

Siis saadeti Venest Khang Hsi juurde saadik, et rahu sõlmida ja sõprust sobitada. Peale pikki läbirääkimisi kirjutas Vene saadik 1689. a. Nertšinskis alla esimesele Vene-Hiina piiri- ja kaubalepingule. Mitte soovides naabritega tülitseda, loovutas Vene saadik Khang Hsi'le Amuuri provintsi, mis anti Venemaale tagasi alles a. 1858. Nertšinski lepinguga algas Vene ja Hiina sõprus ning alustati elavat kaubavahetust. Kuid venelased ei osanud hiina keelt ja hiinlased ning mandžulased vene keelt, mis raskendas suhtlemist. Peeter I saatis venelasi Pekingisse hiina keelt õppima. Sellest ajast õppisid venelased üha lähemalt Hiinat tundma ja hakkasid ikka sagedamini sinna sõitma. Sõlmiti veel mitu sõpruslepingut.

Hiina suletus. Vahepeal sõitis lõunasadamate kaudu Hiinasse ikka sagedamini eurooplasi. Hiina sadamais kauplesid madalmaalased, portugallased, hispaanlased, inglased ja prantslased. Kuid eurooplased ei piirdunud kauplemisega, vaid teotsesid ka riisumisega. Nii riisus üks portugali kaupmees paljaks 17 keisrite hauda.

Sõites Hiinasse rikka saagi pärast, ei valinud Euroopa kaupmehed abinõusid. Nad riisusid ja petsid Hiina kaupmehi ning tegid elanikele ülekohut. Omavahel tülitsesid eurooplased alatasa saagi pärast. Nad ostsid ära Hiina ametnikke, et need ei jälitaks neid mitmesuguste kuritegude pärast. Paremini ei käitunud ka Euroopa misjonärid. Jutlustades ristiusku, tegelesid nad ise samal ajal kauplemise ja riisumisega. Peale selle olid nad Euroopa riikide spioonideks, sest jutlustamise ettekäändel oli neil kergem tungida ükskõik millisesse linna või külla.

Kõik see ässitas üles Hiina rahva ja valitsuse eurooplaste vastu. Hiinlased hakkasid eurooplaste kaubandust piirama ja lõppeks 1757. a. keelasid eurooplastele sõitmise kõigisse Hiina linnadesse peale Kantoni. Kuid selleski linnas lubasid hiinlased eurooplasil kaubelda ainult mõne kaupmehega, kes olid saanud selleks eriloa. Eurooplased elasid Kantonis eri linnaosas ja teistesse linnaosadesse ilmumine oli neile keelatud. Euroopa kaupmeeste perekondadel ei lubatud isegi Kantonisse sõita. Mingeid kaubalepinguid hiinlased eurooplastega ei sõlminud, hoolimata viimaste palvetest. Ka misjonäride tegevust piirati.

Eurooplased olid äärmiselt solvunud oma kaupmeeste ja misjonäride sellise kohtlemise pärast ning süüdistasid Hiinat „ebakultuursuses", sest et ta ei soovinud kultuurse Euroopaga suhtlemist alustada. Tegelikult oli see Hiina suletus vastuseks Euroopa kaupmeeste ja misjonäride häbematule käitumisele Hiinas ja teistes Aasia maades. Sel viisil mõtles Hiina pääseda orjastamisest eurooplaste poolt. Täpselt samal viisil „suleti uksed" Jaapanis ja Koreas, kuhu samuti ei lastud enam sisse eurooplasi, kes tahtsid neid maid vallutada.

Kronoloogiline tabel.

	Aastad.
Rooma keisririigi lõpp	476
Justinianuse valitsusaeg	527—565
Kalifaadi algus	630
Hispaania vallutamine araablaste poolt . . .	711—713
Lahing Poitiers' juures frankide ja araablaste vahel	732
Karolingide dünastia valitsemise algus	751
Karl Suure valitsusaeg	768—814
Karl Suure keisriks kroonimine	800
Toomas Slaavlase ülestõus	821
Frangi riigi jagamine Verdun'i lepingu põhjal . . .	843
Saksa-Rooma keisririigi rajamine Otto I poolt . . .	962
Kapetingide dünastia valitsemise algus	987
Bagdadi vallutamine türklaste poolt	1055
Inglismaa vallutamine Normandia hertsogi poolt . .	1066
Esimene ristisõda	1096—1099
Jeruusalemma vallutamine Saladini poolt	1187
Konstantinoopoli vallutamine ristisõdurite poolt neljanda ristisõja ajal	1204
Ladina keisririik	1204—1261
Las Navas de Tolosa lahing	1212
Suur Vabadustekiri	1215
Aleksander Nevski võit Saksa ordu üle jäälahingus (Peipsi järvel)	1242
Parlamendi algus Inglismaal	1265
Viimane (kaheksas) ristisõda	1270
Generaalstaatide algus Prantsusmaal	1302

H. liedet. Bütsantsige

555

Saja-aastane sõda Inglis- ja Prantsusmaa vahel 1337—1453
Crécy lahing 1346
Poitiers' lahing 1356
Ülestõus Pariisis . . . . . 1356—1358
Kuldbulla andmine Karl IV poolt 1356
Jacquerie 1358
Ciompi ülestõus 1378
Wat Tyleri ülestõus 1381
Lahing Kossovo väljal 1389
Saksa ordu lüüasaamine Tannenbergi (Grünwaldi) lahingus 1410
Jan Hus'i põletamine 1415
Hussiitide sõjad . . . . . 1419—1434
Konstantinoopoli vallutamine türklaste poolt . . . 1453
Roosidesõda . . . . . 1455—1485
Kastiilia ja Aragoonia ühinemine 1479
Tudorite dünastia valitsusaeg Inglismaal . . . 1485—1603
Granada vallutamine hispaanlaste poolt 1492
Kolumbuse esimene merereis 1492
Meretee avastamine Indiasse 1498
Lutheri väljaastumine indulgentside müümise vastu 1517
Magalhães'i reis ümber maailma . . . . . 1519—1522
Suur talupoegade sõda Saksamaal . . . . . 1524—1525
Münsteri kommuun . . . . . 1534—1535
Jesuiitide ordu kinnitamine paavsti poolt 1540
Augsburgi usundirahu 1555
Madalmaade revolutsiooni algus 1565
Pärtliöö 1572
„Võitmatu armaada" hukkumine 1588
Hiina-Jaapani sõda . . . . . 1592—1598
Madalmaade iseseisvuse tunnustamine Hispaania poolt 1609
Kolmekümneaastane sõda . . . . . 1618—1648

Wanter'i edat 1598

Aastad.

Pika parlamendi kokkukutsumine 1640
Kodusõda Inglismaal . . . . . 1642—1648
Louis XIV valitsusaeg . . . . . 1643—1715
Cromwelli sõjaväereform 1645
Vestfaali rahu 1648
Charles I hukkamine ja vabariigi väljakuulutamine Inglismaal 1649
Navigatsiooniakt 1651
Cromwelli protektoraat . . . . . 1653—1658
Stuartite restauratsioon 1660
Stuartite dünastia kukutamine 1688
Hispaania pärilussõda . . . . . 1702—1713
Utrechti rahu 1713
Seitsmeaastane sõda . . . . . 1756—1763
Poola esimene jagamine 1772

Elisabeth 1558-1603

Sisukord.

		Lk.
Esimene jagu.	**Varajane keskaeg**	3
I ptk.	Lääne-Rooma keisririik ja barbarid	3
II ptk.	Frangi riik	11
§ 1.	Frangi riik Merovingide ajal	11
§ 2.	Frangi riik esimeste Karolingide ajal	16
§ 3.	Karl Suur	18
III ptk.	Euroopa IX—XI sajandil	26
§ 1.	Karl Suure keisririigi lagunemine	26
§ 2.	Prantsusmaa IX—XI sajandil	31
§ 3.	Inglismaa IX—XI sajandil	34
§ 4.	Saksamaa ja Itaalia X—XI sajandil	37
§ 5.	Lääneslaavlased IX—XI sajandil	42
IV ptk.	Bütsants, Pärsia ja lõunaslaavlased	46
§ 1.	Katse taastada Rooma keisririik	46
§ 2.	Pärsia ja tema võitlus Bütsantsiga	51
§ 3.	Slaavlaste kolonisatsioon	53
§ 4.	Bütsants VIII—IX sajandil	55
§ 5.	Bütsants IX—XI sajandil	58
V pkt.	Kalifaat	63
§ 1.	Araablaste kalifaadi tekkimine	63
§ 2.	Bagdadi ja Córdoba kalifaat. Türklased	70
VI ptk.	India varasel keskajal	76
VII ptk.	Hiina V—XI sajandil	78
§ 1.	Thang'ide keisririik	78
§ 2.	Hiina X—XI sajandil	81
§ 3.	Hiina majanduselu ja välissuhted	82
§ 4.	Hiina kultuur Thang'ide ja Sung'ide keisririigi ajal	83
Teine jagu.	**Euroopa ja Aasia XI—XV sajandil**	85
VIII ptk.	Ristisõjad	85
§ 1.	Euroopa ristisõdade eel	85
§ 2.	Esimene ristisõda	88
§ 3.	Järgmised ristisõjad	92
IX ptk.	Linnad ja kaubandus XII—XIII sajandil	96
§ 1.	Tsunftid ja gildid	96
§ 2.	Linnade võitlus läänihärradega	99
§ 3.	Kaubanduse areng	101

Lk.

X ptk. Lääne-Euroopa kultuur XII—XIII sajandil 104
§ 1. Rüütlite ja linlaste kultuur 104
§ 2. Kool ja teadus 107
XI ptk. Saksa-Rooma keisririik ja paavstlus XII—XIII sajandil 114
§ 1. Võitlus keisrite ja paavstide vahel XII sajandil . . 114
§ 2. Paavstide võimukus XIII sajandil 116
XII ptk. Mongolite maadevallutused 120
XIII ptk. Prantsusmaa XII—XV sajandil 123
§ 1. Prantsusmaa XII ja XIII sajandil. Kuningavõimu tugevnemine 123
§ 2. Philippe IV Ilus ja generaalstaatide tekkimine . . 126
§ 3. Prantsusmaa XIV sajandil ja Saja-aastase sõja algus 127
§ 4. Étienne Marcel'i ülestõus ja Jacquerie 129
§ 5. Prantsusmaa XIV sajandi lõpul ja XV sajandi alguses 133
§ 6. Prantsumaa XV sajandil 135
XIV ptk. Inglismaa XII—XV sajandil 137
§ 1. Kuningavõimu tugevnemine 137
§ 2. Suur Vabadustekiri ja parlamendi tekkimise algus 139
§ 3. Wat Tyler'i ülestõus 145
§ 4. Inglismaa XV sajandil 149
XV ptk. Hispaania XI—XV sajandil 152
§ 1. Reconquista ja Pürenee poolsaare riigid XII—XIII sajandil 152
§ 2. Reconquista lõpetamine ja ühtse Hispaania riigi tekkimine 156
XVI ptk. Katoliku kiriku langus XIV—XV sajandil 159
XVII ptk. Saksamaa XIII—XV sajandil 161
§ 1. Tung itta 161
§ 2. Saksa linnad 164
§ 3. Saksamaa riigikord 166
XVIII ptk. Böömi XII—XV sajandil 169
XIX ptk. Itaalia XIII—XV sajandil 175
§ 1. Veneetsia ja Genua 175
§ 2. Firenze 176
§ 3. Varane itaalia renessanss 181
XX ptk. Bütsantsi keisririigi langemine 186
XXI ptk. Hiina ja Jaapan XIII—XVI sajandil 188
Kolmas jagu. **Hiliskeskaeg** 192
XXII ptk. Suured maadeavastused ja kolooniate vallutamise algus 192
§ 1. Ameerika ja India meretee avastamine 192
§ 2. Ameerika vallutamine ja Euroopa riikide koloniaalpoliitika algus 195
§ 3. Maadeavastuste majanduslikud tagajärjed 197

Lk.

XXIII ptk. Itaalia XVI sajandil 199
§ 1. Klassivastuolud Itaalias XVI sajandil 199
§ 2. Poliitiline kord Itaalias XVI sajandil. Itaalia sõjad 200
§ 3. Itaalia kultuur XVI sajandil 202

XXIV ptk. Reformatsioon ja talupoegade sõda Saksamaal . . 205
§ 1. Saksamaa XVI sajandi alguses 205
§ 2. Reformatsiooni algus Saksamaal 209
§ 3. Talupoegade sõda 214
§ 4. Mõõduka reformatsiooni kindlustamine 218

XXV ptk. Reformatsioon ja katoliiklik reaktsioon Euroopas . 220
§ 1. Kalvinistlik kirik 220
§ 2. Katoliiklik reaktsioon ja jesuiitide ordu 222

XXVI ptk. Hispaania ja Madalmaade revolutsioon 224
§ 1. Hispaania XVI sajandil 224
§ 2. Madalmaade revolutsioon 228
§ 3. Madalmaad XVII sajandil 236

XXVII ptk. Inglismaa XVI sajandil 239
§ 1. Kapitalismi arengu algus Inglismaal 239
§ 2. Tudorite absolutism. Inglise reformatsioon 242
§ 3. Inglise kaubandus ja välispoliitika XVI sajandil . . 243
§ 4. Inglise kultuur XVI sajandil 245

XXVIII ptk. Prantsusmaa XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel 248
§ 1. Prantsusmaa XVI sajandi esimesel poolel 248
§ 2. Usundisõjad Prantsusmaal 253
§ 3. Absolutismi rajamine Prantsusmaal 257

XXIX ptk. Kolmekümneaastane sõda 260
§ 1. Sõja algus 260
§ 2. Sõja käik 261
§ 3. Sõja lõpp 264

XXX ptk. Poola-, Rootsi- ja Türgimaa 265
§ 1. Poola riik XVI—XVII sajandil 265
§ 2. Rootsi XVII—XVIII sajandil 268
§ 3. Türgi XVI—XVII sajandil 269

XXXI ptk. Euroopa teaduse ja tehnika areng XVI—XVII sajandil 271

Neljas jagu. **Uusaja algus** 279

XXXII ptk. Inglise revolutsioon 279
§ 1. Inglismaa revolutsiooni eel 279
§ 2. Revolutsiooni algus 281
§ 3. Kodusõda 283
§ 4. Levellerid ja „grandid". Teine kodusõda 286
§ 5. Vabariik ja protektoraat 289

XXXIII ptk. Absolutistlik monarhia Prantsusmaal 294
§ 1. Louis XIV absolutism 294

Lk.

§ 2. Prantsusmaa langus 298
§ 3. Prantsusmaa XVIII sajandi esimesel poolel . . . 301
XXXIV ptk. Saksamaa XVII—XVIII sajandil 304
§ 1. Austria 304
§ 2. Preisimaa 308
XXXV ptk. Kodanlik kord Inglismaal 312
XXXVI ptk. India ja Hiina XVI—XVIII sajandil 320
§ 1. India XVI—XVIII sajandil 320
§ 2. Hiina XVI—XVIII sajandil 323
Kronoloogiline tabel 327

Originaali tiitel:

Е. А. Косминский. История средних веков.

Vastutav toimetaja V. Orav.

Ladumisele antud 2. VI 1945. Trükiarv 4200. Trükitähti trükipoognas 32 900. Trükipoognaid 21. Arvutuspoognaid 17,2. Trükkimisele antud 17. IX 1945. MB-04668. Trükikoja tellimise nr. 1109.
Trükikoda „Ühiselu", Tallinn, Pikk tn. 40/42.

На эстонском языке.

Rbl. 8.—